
3 1761 07017857 9

Мих. Грушевський

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Приладжена до програми вищих початкових шкіл
і низших кляс шкіл середніх

Київ 1920 р.
Друкарня J. N. Vernay, Wien, Canisiusgasse 8—10.

Найстарші культури світу.

1. Всесвітня історія й її завдання. Не припадком так стало, що се грецьке слово, історія, що значить взагалї відомість, оповіданне, приложило ся особливо до оповідання про минувшину людського житя і стало дла нього назвою. Власне у Греків, що перші розвинули у себе громадське житє в нашім розумінню, історія минулого житя здобула особливе значінне і розвиток, як засіб громадського виховання. Від них, разом із грецькою культурою, таке особливе поважанне до історії перейшло потім до Римлян. від котрих пішла новійша европейська культура. Оден з визначних діячів римських завважає, що не знати історії—значить зіставати ся недоростком, не здатним до громядянської діяльности.

При сїм головно розуміла ся історія свого народу, своєї держави—знанне тих памятних діл і подвигів визначних громадян, котрим завдячав нарід чи держава своє істнованне, свою свободу, славу, добробут.

Поруч із тим одначе списувались історії, які приводили в звязок події з своєї минувшини з подіями у иньших народів. Круг сих народів з початку був досить тїсний, але згодом поширював ся, і так повставали так звані історії або хронїки світу. Виднокруг сих хронїк світу одначе теж довго зіставав ся порівнюючи тїсним, а матеріал—припадковим. Коли ж він поширив ся настільки, що вже трудно стало обіймати і в якімсь порядку викладати події з житя ріжних часів і народів, тоді стало вироблятись поняте, що така всесвітня історія має займати ся минувщиною так званих „історичних народів“, які брали участь в розвитку людської культури, впливали на історію людства.

Для лекшого перегляду минувшину тих вибраних культурних або історичних народів переходили в таких всесвітніх історіях по порядку, представляючи, як від одного до другого історичного народу переходйли культурні здобутки, сила і значінне в житю людства. Так укладали ся всесвітні історії в останніх столітях.

Але в новійших часах така вибірка вже не вдоволяє людей. Історичні досліди викривають все нові звязки між ріжними народами і їх житем; в минувшині навіть ріжних підупалих, мало культурних народів виявляють ся форми і становища пережиті і забуті иншими, культурнійшими, і сі форми помагають вияснити ті дороги, котрими йшов розвиток народів культурнійших. „В історії бувають дні смутні, але нема безплодних", справедливо завважив оден з визначнійших дослідників старинної культури. Всесвітня історія тепер все більше хоче бути історією всього людства, а не тільки деяких вибраних народів, і по малу до сього зближаєть ся.

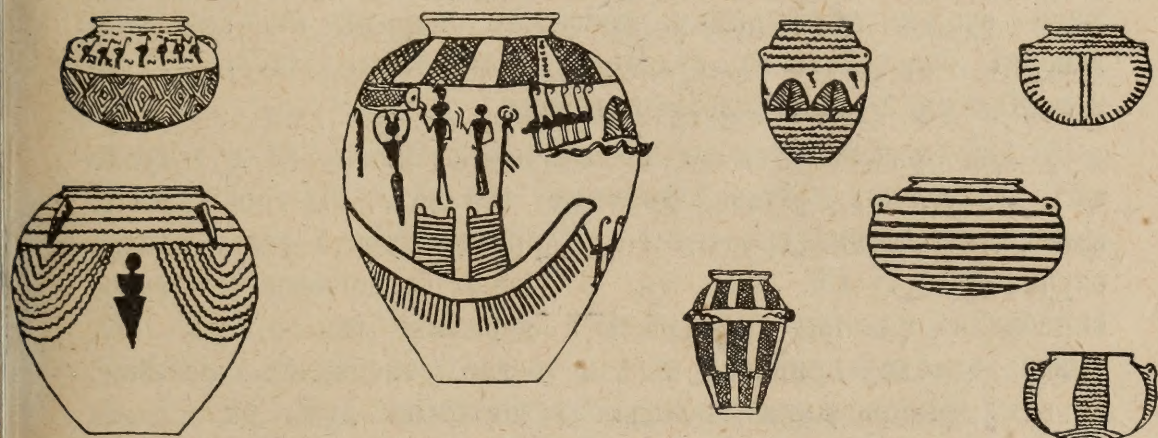
З другого боку, давно перейшла вона за ті межі, від яких її, бувало, починали, і йде все далї назад в глибину віків. Давнійше вона починала ся від писаних памяток і тих переказів, які були записані про старину у того чи иньшого народу. Але такі перекази, списані в пізних часах, з розвитком письменства, часто бувають зовсїм не вірні, і письменні памятки починають ся не однаково: у деяких народів дуже пізно, а багато народів і зовсїм зістало ся без письменности — так жили, так і вимерли. Тому сучасна наука стараєть ся висвітлити минуле житє і там, в тих часах, де не помагають памятки письменні.

Вона користуєть ся для сього слїдами й останками старого житя, які знаходять ся в землї, в водї, в печерах (так званими останками археольоґічними).

Придивляєть ся до старих звичаїв, які заховали ся чи в житю сього ж народу пізнійших часів, чи у иньших народів, у яких старинне житє задержало ся повнійше: деякі народи, так звані дикі, дожили до наших часів в такім станї, як предки наші, скажім, жили тому три —

чотирі тисячі літ, а иньші народи старшої культури, що швидше проходили свій культурний розвиток, жили так шість або сім тисяч літ тому. Сї поміченя дають так звані дані етнольоґічні.

Звертаєть ся наука і до останків давнїх людей, порівнюючи їх до вигляду і устрою тїла пізнїйших мешканців і з того доміркуваєть ся певних фактів з історії розселення і відносин ріжних людських рас (пород). Багато виводить і з самої мови, з змін в значінню ріжних слів, з їх подібности в ріжних мовах.

1. Египетський посуд передісторичних часів.

Тими способами висвітлюєть ся житє того чи иньшого краю, раси, народу в часах, куди не могла сягати давнїйша історія (тому і звуть ся вони перед - історичними, або преісторичними).

Одначе без письменних памяток всїми сими помічними способами не можна так докладно прослїдити історію народу: видні тільки загальні форми житя, а не поодинокі події. А ще далї назад, то вже житє народу зливаєть ся в загальний образ житя чоловіка в тій місцевости: не знати вже, який то був нарід, як він звав ся, — знаємо, як жили люде в сїй місцевости на такій і такій, степени культури приблизно в таких віках чи тисячилїтях. А ще далї в глубину — вже й про житє людей в сїй місцевости трудно буває говорити, бо бувають прогалини в матеріалї, і вири-

совуеть ся тільки загальний образ людського житя в певних степенях культури, котрі проходили приблизно всї народи сеї частини світу — або й цїлого світу. Тякий загальний образ розвою людського житя нам уже відомий. *) Тут ми приглянемось тим краям і народам, у котрих, завдяки певним приятливим обставинам культурне житя і письменство розвинулось так вчасно, що їх історію можемо слїдити на кілька тисяч скорше, ніж, скажім, у нас, або у иньших нових народів Европи.

Знаємо се, що народи побережа Середземного моря, де незвичайно легко розвивались усякі торговельні і культурні звязки, завдяки нетрудному подорожуванню, на цїлї тисячилїтя випережали своїми культурними поступами народи, які сидїли в глибинї европейського суходолу, відгорожені від світу непрехідними лїсами, болотами, горами.

Але особливо скоро і сильно розвивало ся культурне жите в деяких річних долинах горячих, під-тропікальних країв, де родючий ґрунт і богаті урожаї давали змогу здавна скупити ся густій людности. В тїснім, орґанізованім пожитю виробляли ся тут громадські й державні звязки, до яких иньші народи прийшли тільки богато тисячилїть пізнїйше. В сих орґанїзованих громадах і державах дуже рано виробились певні культурні знання, навички і форми, а раннїй розвиток письменства записав їх для пізнїйших часів.

Так було в долинах Евфрата й Нїлу, в Месопотамії й Єгипті, де викрито новійшими часами пребогаті письменні і монументальні памятки з дуже раннїх часів, і вони вже дали змогу заглянути в тутешнє жите на кілька тисячилїть ранїйше, ніж по иньших, навіть дуже славних своєю культурою краях Середземного моря.

2. Початки єгипетської і вавилонської культури. Поріче Евфрата з прилеглим порічем Тиґра і поріче Нїлу мають богато схожого в своїх природних обставинах, і ся схожість відбилась у великих подібностях житя сих найстарших культурних країв. Обидві долини рік лежать серед сухого, безводного степу, що тягнеть ся з західньої Африки через

---

*) Дивись в підручнику українскої історії.

Арабію до височин Арменії й Ірана. Живе жите істнує тільки в оазах, де держить ся вода. Серед сеї пустині великі ріки Ніл, Евфрат, Тіґр потворили урожайні долини, виносячи що-року з гір, звідки вони витікають, великі маси намулу.

Сї родючі долини невеликі розмірно до великої пустині, яка їх окружає. Нільська долина Єгипту тягнеть ся на 1000 кільометрів (верст), але в ширину має не більше 20—30 кільом.—тільки на устю Нїлу розширяеть ся; разом зложивши ся родюча полоса буде з півтори нашої Київської ґубернії. Наноси Евфрата і Тіґра творять ряд великих оазів, розірваних просторами некультурними; але взявши разом всї оази не творять і такої культурної території як нїльська долина. Але завдяки радючости ґрунту тут ще в часах камяної культури зібрала ся густа, осїла людвість. Оази Месопотамії і старинний Єгипет за кільла тисячиліть до Христа були залюднені густійше ніж теперішні найсильнїйше залюднені краї.

Одначе родючість не давала ся самими ріками: їх щорічві розливи тільки за помічю великої людської роботи стали тим чим стали—джерелом великої урожайности, яка прогодовувала міліони тутешньої людности. Треба було системою каналів розвести воду розливу по всій долинї— щоб вона не застоювалась і не творила багнюк на низинах і доходила й туди, куди розлив сам не сягав уже. Маса води і широкість розливу зменьшаеть ся з кождим столїтем: земля взагалї сохне мало помітно, але неустанно від доби великих ледівців і до нинї. Урожайний намул, принесений водою потрібував штучного припливу води, коли вона само переставала туди доходити.

Ся робота вимагала сильного громадського устрою і такий устрій під натиском неминучої потреби в збіжу, для прожитку уставив ся тут здавна. Голод змушував людей до сих великих робіт, й гуртової огранізації й порядку в їх виконанню. З того вироблялось сильна власть і поневоленнє роботою трудової людности. Хоч як далеко сягає історія в сих краях, вона вже застає тут, за які чотирі тисячиліття перед Хр.,

сї великі водні будови, обтяжене роботою селянство, сильну власть над ним духовних і світських володарів.

В Єгиптї, завдяки природним обставинам, склад житя особливо був міцний і трівкий і без великих змін дійшов до наших часів так, як виробив ся шість, може й більше тисячиліть тому. Природні обстановини Месопотамії не боронили тутешнього житя так добре як в Єгиптї. Месопотамські

2. Голова і корпус статуї патесі Ґудеа з Шірпурли (Сумер).

культурні краї частійше підпадали нападам кочовників з сусїднїх пустинь від заходу, і гірських племен з півночи і сходу; тутешнє житє переживало сильні перевороти і потрясення, воно кінець кінцем не видержало їх і країна зовсїм занепала в новійших часах. Зате, через сї стрічі з чужими народами і завойовання месопотамська, чи так звана звичайно — вавилонська культура, здавна поширювала свої впливи в сусїднїх краях — в Іранї (де було царство

Еламське, пізнїйше Мідійське і Перське), в теперішнїй Арменії і Малій Азії, в Сирії і Палестинї, в Арабії, а деякі впливи вавилонської культури добачають і в Індії і навіть Китаю. Тому значіннє її в загальній історії людського житя більше ніж культури египетськоі, більше ніж взагалї якої небудь иньшої старої культури, можна сказати.

Викриті досї памятки вказують як на осїдок найстаршої культури Месопотамії край на низу Евфрата і Тіґра, над Перською затокою, що тоді заходила далї на північ. Країна ся звала ся Сумером (а в Біблії Сенааром). За три тисячі літ перед Хр. бачимо тут кілька міст, що були столицями маленьких державок (Ур, Еріду, Лаґяш-Ширпурла й ин.). Кожда державка мала свого бога, і його біжниця з громадою жерців очевидно була колись властивим центром житя такої держави. Але в сїм часї, коли маємо від них історичні памятки, дійсна власть належить уже князеви, „патесї“, що вважаєть ся старшим жерцем місцевого бога і править його іменем.

Житє стоїть хлїборобством, яке вимагає для себе в сих річних низинах великих водних будов, штучних каналів — з пояснених вище причин. Розпоряжає орною землею і хлїборобською людністю отой патесі: він призначує частину землї для бога, себто для духовенства, частину земель визначає знов для удержання своїх жінок, для своїх урядників і дворян. Обробляють всї землї хлїбороби, яким роздають худобу, насїннє, всякий струмент, господарі-державцї сих земель, а за те жадають від них певної скількости ріжного врожаю. Иньші землї в володїнню селян, які обробляють їх власним коштом і дають патесі ріжні данини, а за несправність землї від них відбирають ся.

Вся духова культура Сумеру спочиває в руках духовенства. Письменство тут в великім уживанню і письменні памятки дійшли до наших часів в великій масї. Письмо се зветься „клинописю“, бо переважно складаєть ся з зубчиків та рисок, ріжно скомбінованих, що заступили собою колишні фіґури предметів. Писали на глиняних цеглинках, написавши їх випікали, так що вони ставали вічні. При храмах і дво-

рах збирають ся цілі бібліотеки і архиви такої літератури і всяких ділових документів, і молоді новики проходят тут довгу науку, поки наберуться всеї премудрости.

На наш теперішвій погляд ся мудрість переважно небогато варта. Правда, і тут трапляють ся деякі цінні, правдиві відомости, напр. з астрономії, ґеометрії, які перейшли потім з рук до рук і в европейську культуру (поділ року на місяці і на семидневні тижні, які й досї задержали імена семи небесних світил сумерійських, поділ неба на 360 степенів і т. ин.). Але далеко більшу ролю в сій мудрости грали ріжні молитви, замовляння, ворожбитства против злих духів, против усяких чарів: віра в них грала велику ролю в якімсь взагалї понурім світогляді сих людей, і отся сумерійська премудрість мала велике поважанне у пізнійших народів Месопотамії. Вона заховувала ся цілими тисячилїтями, і за для неї довго ще потім училися сумерійської мови, як уже вона сама вимерла.

3. Гаммурабі, цар вавилонський.

Старі Сумерійці були народом незвісного племени, і не знати звідки вони прийшли; вони не були Семітами як Вавилоняне, Євреї, Араби (по імени біблійного Сима в науцї ся група народів зветь ся Семітами). Мова Сумерів не такого устрою як у Семітів, а як у народів північної Азії. Чи були вони тим самим народом, що виробив стару хлїборобську культуру Сенаара, не знати; тутешні патесі в кождім разї показують на якесь старе, незвісне нам завойованне сього краю — хоч і сї патесі не були ще Семіти.

Семітів бачимо в IV тисячилїтю в північнім сусїдстві Сенаара, там де Евфрат і Тиґр сходять ся найблизше. Край

сей зветься Аккадом, по імени одного з міст. Семітські ватажки Аккада, що прийшли сюди як завойовники з Арабії, осїли ся між місцевою людністю й прийняли її культуру. Потім силкували ся підбити собі також і міста полудневих Сумерів. В боротьбі й суперництві ріжних сумерських і аккадських городів і князїв пройшло кілька столїть на переломі IV і III тисячилїтя.

У аккадських Семітів ще свіжа була їх воєвничість, а полудневий Сенаар мусїв боронити ся заразом і від своїх східнїх сусїдів-гірняків; тому семітські князї Аккада брали над ним гору. Між рр. 2800 і 2500 з них вийшли сильні володарі, які підбили землї Сенаара — вони називають себе царями Сумера і Аккада. Се царство простояло коло двохсот лїт. Воно мало своїм наслїдком, що аккадські Семіти ще тїснїйше злилися з Сумерійцями, і семітська мова витїснила з ужитку сумерійську: ся зісталась на дальші часи тільки мертвою, книжною мовою.

Потім на Месопотамію вдаряє нова хвиля аравійських кочовників; се був великий рух семітських орд, загально званий аморейським. З них були Хананеї й Ізраїльтяне, що заволодїли Палестиною. Одна з хвиль сього потоку вдарила на старий Аккад, тим часом як Сумер розбили гірняки Елама. Боротьба сих двох воєвничих завойовників скінчилась перемогою Аморейців; їх ватажки заснували в межирічї нове царство — столицею його був уже Вавилон. Перед тим се було малозвісне місто, але за два тисячі лїт перед Христом воно виростає в великий торговельний та промисловий центр, надає імя всїй країнї. Переймає релїґійне і культурне значіннє від полудневих, сумерійських міст, які тепер підупадають зовсїм. Вавилонський бог Бол, або Ваал набирає центрального значіння; його семиповерховий храм, на честь семи планет, стає головною святинею Месопотамії. З культурного погляду Вавилонія доходить світового значіння. Вавилонські вироби и товари стають славні на цілий світ.

Семитські завойовники прикладають всї старання до того, щоб як найкраще присвоїти тутешні культурні здобутки і упорядкувати свою державу за їх помічю. Найславнїйшою

памяткою сеї орґанїзацийної роботи зістав ся знайдений недавно законник царя Гаммурабі, списаний коло року 2000. Се найстарший збірник законів, незвичайно інтересний; він вирізаний на камянім стовпі, на котрім представлений сам Гамурабі перед лицем бога. Заховані також в великім числї документи сього царства; вони виявляють незвичайно сильну й живу орґанїзацію його.

За всїм тим і воно не могло устояти довго против нових ударів воєвничих народів, що сим разом ідуть уже з східнїх і північних країв Малої Азії, приблизно в тім же часі як Єгипет підпадає під власть аравійських кочовників Гіксоків або Гіксів.

3. Єгипет в перші тисячилїтя його історії. Історія Єгипту починаєть ся з того часу, як вся долина Нїлу, від перших порогів до моря (те що й зісталося потім на віки під назвою властивого Єгипту) була обєднана в одно царство. Могло се стати ся приблизно за 3500 лїт до Хр.

Перед тим нижнїй Єгипет або Північний край, що обіймає устє Нїлу при морі, був незалежний від Єгипту горішнього, або Полудневого краю, а ранїйше і сей полудневий Єгипет, видно, розпадав ся на богато округів і громад, котрими правили жерцї місцевого бога і ріжні правителї.

Подібно як і в долинї Евфрата, і тут звичайно кождий округ мав свого бога покровителя, і його іменем правило духовенство місцевого храму, — поки якийсь завойовник, чи місцевий насильник, не захопив власти, проголосивши себе верховним жерцем сього бога й оборонцем його храму та його маєтків. В Єгиптї ще більш нїж в Месопотамії виступає ся прикмета. Місцеві боги звичайно шанувались тут під образом якогось звіря або птаха, що вважав ся святим і божим. Один бог малював ся з головою собачою, иньший з головою кобця, третїй й чаплї. Кіт, крокодиль, лев, богато иньших звірів і птахів уважались святими, одні в своїм тільки окрузї, чи иньші в цїлім Єгиптї. Се показує на дуже старинні початки сих областних святинь і округів — ще з тих часів коли кожде племя вважало себе потомками якої

небудь живини — птаха, звіря, змії, черепахи і таке ин., а се свичайна річ в початках племінного житя.

В дуже давні часи, ще перед обєднаннєм в одну державу, тутешня людність, особливо те духовенство і вищі верстви, що володіли землями, дійшли й тут досить високої культури. Се показує їх господарство, їх будови й їх досліди над оборотом сонця і зір на небі, котрий вони робили в звязку з розливами Ніла, бо від них залежало все їх хазяйство.

В звязку з великими впливами духовенства велику ролю в житю людности грає тут також піклуваннє про посмертне житє чоловіка — заходи коло забезпечення щасливого посмертного житя молитвами, жертвами, хованнем в цілости тіла по смерти. Ні у одного народу гадка про забезпеченнє посмертного істнування блаженного і щасливого не панувала так над усіми інтересами житя. І се характеристичне, що се посмертне істнуваннє забезпечувалось не якимись моральними заходами, праведним житєм, богопослушністю чи добрими ділами. Такі понятя прийшли тільки потім, головнож напомагали на засоби матеріальні: на будову міцних, неприступних гробниць, на забезпеченнє від знищення тіла людини та його копій, щоб не зникло тіло, чи його образ, і не урвало ся зовсім житє покийника, та на достарченнє йому всього потрібного для безжурного пробутку і оборони від гніву неприхильних богів. Сила праці, уваги, засобів йшло на те, щоб тіло покійника вичистити, вимариновати, начинити ріжними ароматичними смолами й усякими специялами, які-б не дали згнити йому до решти; сила праці й дотепу йшло на виготовленнє гарних покровів, гробу для мумії, її розмальовання, спорядження дла неї дому-гробівця і всеї обстанови для неї.

Розуміеть ся, се все робило ся тільки для людей значних, владущих — сірома обходила ся без сього. Але завдяки тому маємо з дуже ранніх часів нагробні памятки, в них сцени житя й написи, які вводять нас в тодішні відносини. На малюнках бачимо, як Єгиптяне господарили, орали і сіяли, пасли худобу, їздили і воювали, на стінах

читаємо цїли біоґрафії царів; воєводів, жерцїв; маємо прекрасно, мистецько зроблені портретні статуї небіжчиків і їх домовників; між ріжними річами, похованими з покійником, в пізнїйших часах, знаходять ся всякі рахунки, записки, оповідання, казки.

4. Статуя Фараона Хафри або Хефрена одного з будівничих пірамід.

Письменство розвинулось тут теж дуже широко й почало ся рано. Правда, се було письмо мальоване, доволї трудне до розбирання — воно нагадує скорше нинїшні ребуси, а не нинїшне звукове письмо. В початках минулого столїтя учені навчились його розбирати, і тепер ми можемо читати сучасні єгипетські записки писані за три тисячі літ до Христа. Розумієть ся, в самі початки тутешнього культурного житя вони все таки не можуть нас увести.

Найстарша тутешня людність була мабуть споріднена з иньшими народами східньо-африканської раси — не неґрської, а старшої, спорідненої з полуднево-африканськими племенами (такими як Бушмени та Ґотентоти). Потім її по части покрила, по части витиснула звідси людність семітської раси, яка й потім напливала сюди з заходу, з Арабії. Думають, що сї завойовники прийшли звідти у першій половині IV ти-

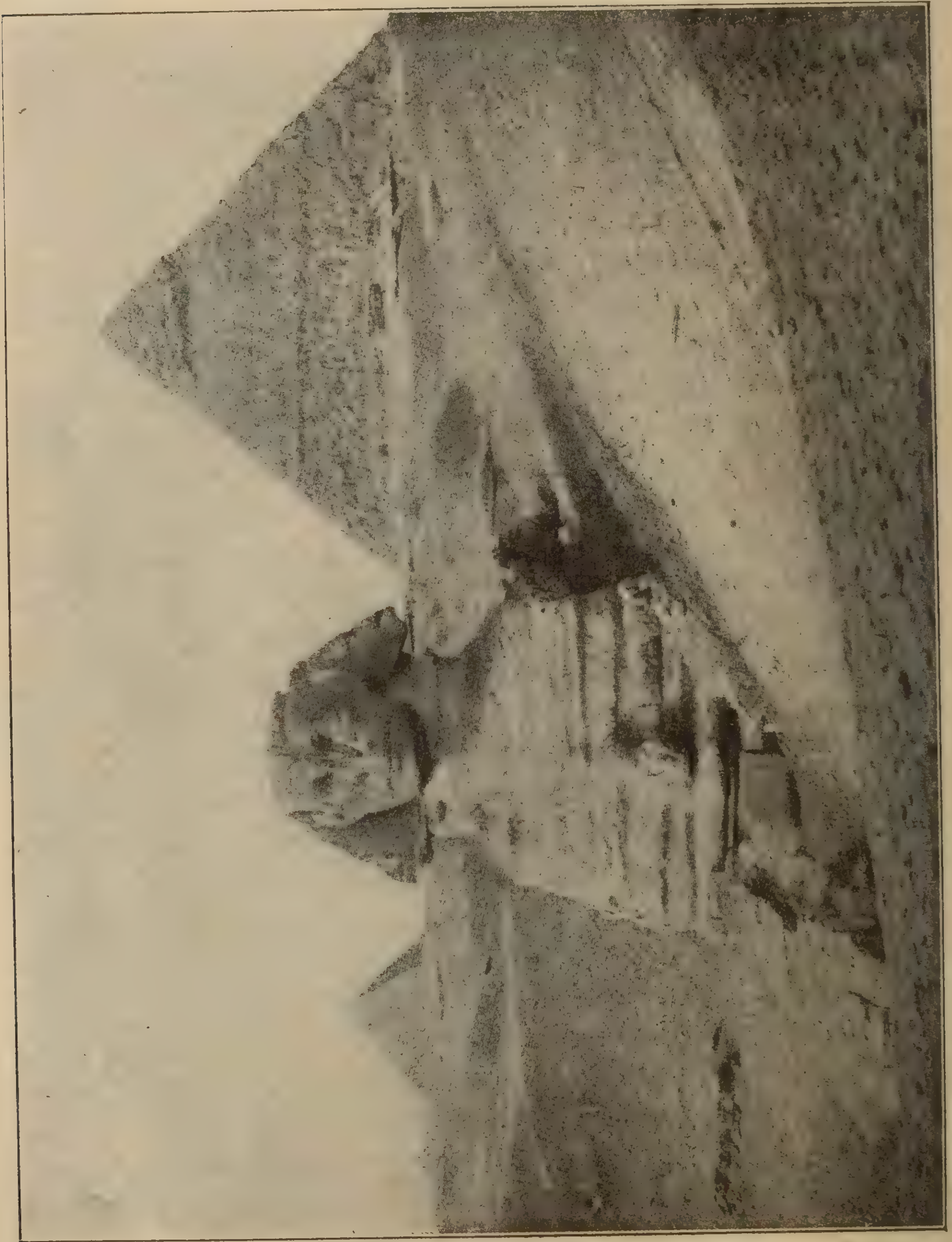
сячиліття перед Хр. і підбили собі з початку округи горішнього і середнього Єгипту, а далї й Північне царство. Кінець-кінцем весь Єгипет обеднав ся в одну державу, міцно звязану і упорядковану, з незвичайно сильною верховною властю царя, так званого фараона.

Памяткою сеї незвичайної царської власти зістали ся нагробні будови фараонів з початків третього тисячиліття перед Хр. — се так звані піраміди, коло тодїшньої столицї Мемфіса, при межі Північного й Полудневого царства. Найбільші піраміди при тодїшній роботї, коли все робило ся без машин, самими людськими плечами та руками, мусїли коштувати тяжкої працї цїлих десятиліт і десятків тисяч людей — очевидно тих самих, що сидїли на землях фараона. Се дає міру сили і значіння фараонів сеї доби. Вся держава працювала на те тільки, щоб поставити свому фараонови добрий гробовець.

Потім власть фараонів почала слабнути, урядники й правителї забрали велику силу, духовенство теж. Се одначе не відбивало ся на становищі простого народа, і взагалї полїтичні зміни проходили поверху, не захитуючи відносин громадських. Далї трималося міцно панованнє духовенства і урядників, або так званих писарів, котрими вело ся оподаткованнє селянства, оцїнка доходів (заведена ще за 3000 лїт перед Христом) і господарство в маєтностях царських, храмових і иньших. Так як були природні умови господарства Єгипту, так був і зістав ся незмінним його суспільний характер, як нїде більше.

При кінцї третього тисячиліття державна власть починає знову наростати. Князї полудневого Єгипту, округи Теб (Фів) починають підбивати під свою власть иньших князїв з иньших округів; наново обеднуєть ся з початку Полудневе царство, а коло 2000 років і весь Єгипет. Се доба так званого середнього або Тебанського царства. За сей час виросла людність Єгипту й її економічні сили. Фараони розширили свою власть за другі пороги на полуднї, в Нубії, і за суецькою шийкою в Палестинї. Вони розробляють західнї оази для хліборобського господарства. Починають ся

знову великі будови—укріплень, біжниць, палат, — не пірамід. Видко, що царска власть хоч віджила, але не та

5. Піраміди Хафри і Менкери; на переді великий сфінкс.

вже була, та й змінились понятя про неї.

Кінець сьому царству прийшов з поч. XVIII в. перед Хр, коли на Єгипет упав новий натиск аравійських кочовників,

так званих Гіксосів, що опанували також і сусідні краї Азії. Під їх властю Єгипет зіставав ся близько двох столїть.

4. Великий рух народів на початку передостаннього тисячилїтя перед Христом. Індоевропейське розселеннє. Упадок Вавилонського і Єгипетського царства сливе в тім самім часї, XVII віків перед Христом, вказує на великі народні рухи в Переднїй Азії. Очевидно на стрічу семіткому потопови з аравійських степів, де за Амореями виступають Арамеї (Сірійцї), а за ними Араби,—іде якийсь рух від півночи, з країв наоколо Чорного моря. Сей північний рух має все ще багато неясного в собі, науковий дослїд тільки що починає в нїм розглядати ся. Правдоподобно, він стоїть в звязку з розселеннєм індоевропейської родини народів. На підставі ріжних міркувань його кладуть приблизно в першій половинї або в серединї третього тисячилїтя перед Хр., — докладнїйше означити сього моменту поки що не можна. Так само тільки дуже приблизно можна означити ті краї, звідки пішло се розселеннє; здебільшого кладуть їх на північ від Чорного і Каспійського моря, Індоевропейські племена в сей момент жили головно з скотарства, в культурі камінній—до них тільки що починала доходити мідь і під час сього розселення вони виступають як воєвничі кочовники-скотарі, уоружені з початку камяною зброєю, і тільки далї, вступаючи в культурні краї, добувають бронзову. Письменности у них, розуміеть ся ще не було, тому так трудно виміркувати про них і їх розселеннє щось певне з тих часів.

З кінцем третього тисячилїтя перед Хр. сї індоевропейські племена починають свій рух на полудень. Одні наповняють собою краї наоколо Каспійського моря, зявляють ся в Туркестанї, в Персії і через долину Пятиріччя (Пенджаб) добувають ся до Індостану. Від тогож потоку—чи самостійно від нього йде переселеннє до теперішньої Арменії й Малої Азії, заливаючи давнїйшу тутешню людність, відмінну і від Семітів і від Індо-Европейців (останками сеї давнїйшої людности, вважають ся грузинські племена полудневого

Кавказу). Иньший потік пішов на Балкани, до Італії, до західньої Европи.

Те що лишило ся від сього розселення (бо деякі племена вигинули без сліду і останку) по прикметам мови розділяють ся на галузь східню і західню. До галузи східньої рахують групу арійську (індо-іранську), малоазійську (від котрої зістали ся Армяне), північно-балканську (тракійсько-албанську) і словяно-литовську; до галузи західньої: грецьку, італійську, кельтську й ґерманську.

Першими помітними проявами далекого розселення на полудне, що зробило кінець колишній спільности сих галузей і груп і дало початок формованню нових народностей, і являють ся ті натиски індоевропейських племен в Індії та передній Азії, приблизно за два тисячиліття перед Христом. Про похід Арійців на схід скажемо далі, а тут одмічуємо стрічу старих семітських культур і ріжних захоплених нею народностей передньої Азії з індоевропейськими пересельцями, близшими родичами пізнійших культурних народів Европи. Вона починаєть ся саме тут і тепер, в початках другого тисячиліття перед Хр. і має велике значіннє.

На жаль, не можемо ще докладно сказати, в яких саме народах і культурах виступають передові полки сього походу в сусідстві семітської культури Єгипту й Вавилона. В тих перемінах, які переживає передня Азія і сусідні краї під час сього великого руху народів, багато ще неясного.

Несподівано в середині II тисячиліття виступає в центрі Малої Азії сильна, воєвнича, а заразом досить уже культурна держава Хетів, — вона полишила великі памятки в порічю ріки Кізіл-Ірмак (давній Галіс). Їх недавно тільки викрито; письма, яким писані хетські написи і документи, читати ще не навчились, — можна сказати тільки, що воно відмінне від єгипетського і вавилонського, а нагадує недавно викрите письмо крітске — також іще не прочитане.

Як виявилось останніми часами, острів Кріт був центром широко розповсюдненої островної, так званої еґейської культури, яка займала острови Еґейського моря і побережа Греції. Розцвіт її припадає на друге тисячиліте перед Хр.,

перед грецьким розселеннем. Недавні роскопки викрили в м. Кносї на Кріті величезні укріплені царські палати, з множеством старини — вони були звісні в грецьких переказах під іменем лабірінта крітського царя Міноса: В них знаходить ся сила гарно виробленої, чудово розписаної посуди з глини й каміня, всяких фібурок, ріжних дорогоцїнних окрас. Культура була дуже висока, а відмінна від египетської й вавилонської, з котрими одначе стояла в тїсних звязах. Велику подібність в своїм мистецтві, у взорах, в орнаментї виявляє з нашими нахідками з мальованою посудою, що викривають ся в правобічній Українї, в Галичинї, также в Волощинї.

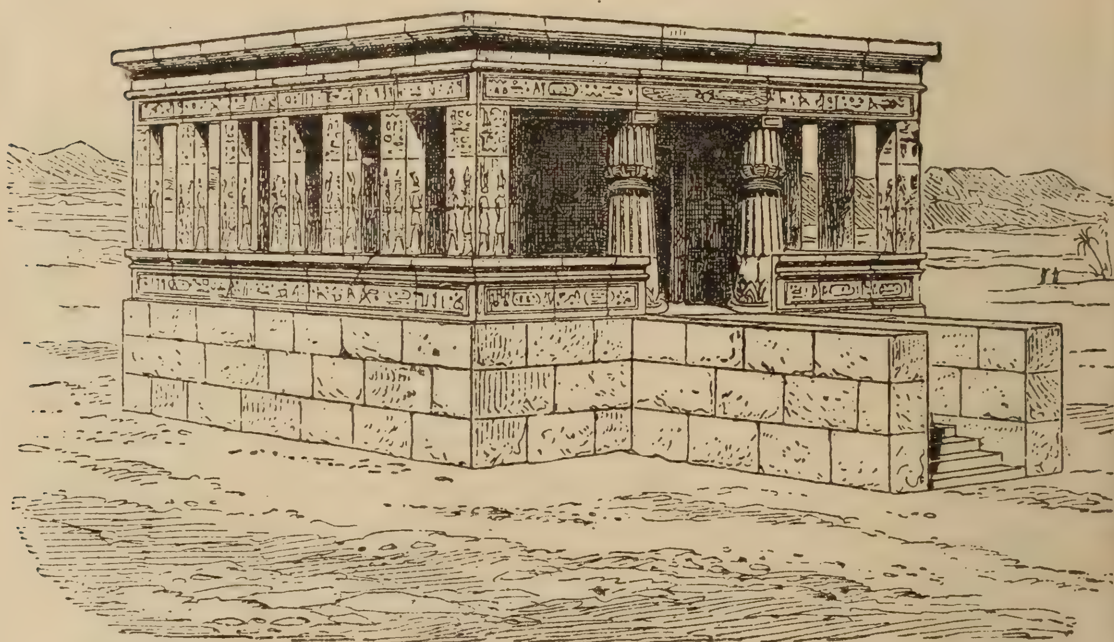
Деякі дослідники в усїх сих появах взагалї добачають наслїдки індоевропейського розселення, приливу нових племен зі сходу. Вони викривають індоевропейські елементи у Хетів, в Сірії, в Арменії (в державі Урарту коло Ванського озера, що стояла під асіро-вавилонськими впливами), але все се ще дуже наясне і непевне.

5. Нове египетське царство. Асірія. Египет завдяки свому відокремленому положенню ще найменьше потерпів від тих великих рухів, про які була мова. За які два столїтя Гіксосів вигнано з Египту, воевничі ж фараони, від котрих рахуеть ся так зване нове царство, йдуть по слїдам їх на північ, до Палестини й Сірії, підбиваючи собі тутешні землї. В сих змаганнях завязують вони боротьбу з воевничою державою Хетів і з ними бють ся за Палестину і Сірію та землї по Евфрату. Ся доба великих завойовань виводить Египтян з їх давнїйшої виключности, вони входять в близькі відносини з вавилонського культурою; вавилонська мова і письменність заводять ся в дипльоматичній кореспонденції египетських фараонів (богатий архив фараонів з сього часу знайшов ся в розкопах і він дае багаті відомости про тодішню полїтику.

Але ся доба широких полїтичних впливів Египту, в середині II тисячилїтя перед Хр., не була довга; природне положенне Египту не придавало ся до сього, та й воевниче напруженне, сотворене фараонами завойовниками, скоро сла-

біє у внутрішній боротьбі: починаєть ся борня з духовенством, фараони пробують сотворити релїґію єдиного бога сонця, жерцї противлять ся сьому й приводять до упадку династію.

Правда, нова династія, скоро вивела Єгипет з сих замішань, і хоч не могла вернути його до давнійшої сили, все таки надала певний блеск і полишила по собі на довгі віки память, як остання світла епоха Єгипетського царства. Старі, славні часи затерли ся в памяти поколїнь, а

6. Египетський храм, часів нового царства.

з кінцем XIII в. починаєть ся все гірший упадок. Власть фараонів слабне, Єгипет на якийсь час підпадає знов чужоземному володїнню, сим разом ватажків західнїх, лївійських кочовників, на побереже нападають морські народи. В Єгиптї починають ся замішання, держава розпадаєть ся.

В сї часи між иньшим відокремлюють ся полудневі краї, за першими порогами (так званий у Єгиптян край Куш, а в новійшій геоґрафії — Нубія). Вони були залюднені спорідненою з Єгиптянами людністю і приведені здавна

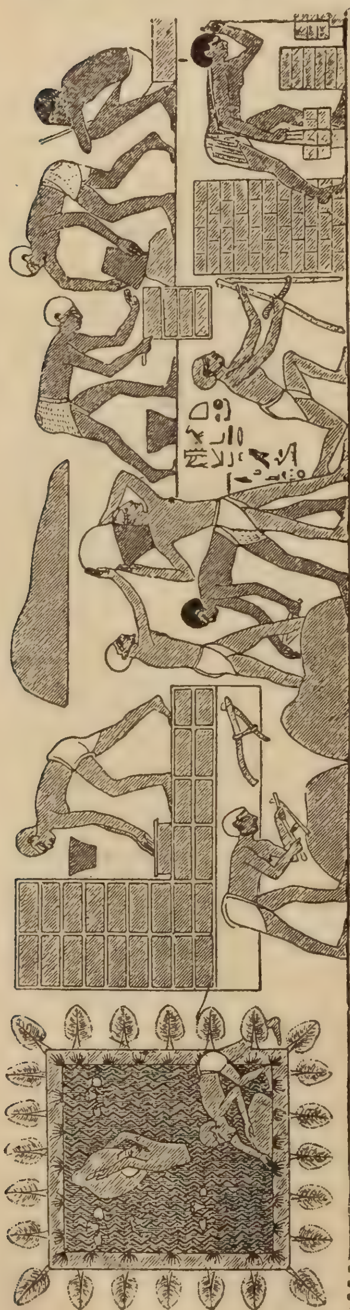
під власть Єгипту й египетської культури (уже Середне царство досягло до третїх порогів). Тепер же в часах упадку Єгипту тут орґанїзуеть ся осібна держава, яка потім поширює свою власть і культуру египетську (а пізнїйше грецьку і християнську) далеко на полудне, аж до Абісінії (що й виросла й зложилась потім під сими нубійськими і східнїми, арабськими виливами). В серединї VIII в нубійські або „ефіопські" фараони поширюють свою власть і на сам Єгипет — але не довго попанували тут, бо з півночи насувала ся ще більша гроза, від нової военної держави — Асірії.

Асірією звала ся країна на середнїм Тиґрі, на північ від міста Ассур. Вона була під властю Вавилонського царства; з упадком його стае більш меньш самостійною державою. Головний елемент був семітський. Безнаставні війни з сусїднїми гірськими народами і хетською державою підтримували й розвивали в Асірійцях военничість. Вони здобули славу незрівняних, страшних і неодолимих вояків, які кохались у війнї й нїчого не знали понад неї. Їх памятки, настїнні картини, вирізані з каменя, їх написи й оповідання заповнені війнами різнями, убийствами. Вся увага їх царів зверталась на розвій военних сил і военної технїки. Се перша вповнї военна держава, яка багато нагадуе пізнїйший Рим. Визволивши ся з під власти і впливу сусїднїх царств, вона ступае на дорогу завойовань, щоб запевнити собі перевагу в Месопотамії і відкрити торговельні дороги на полудне і захід—до Середземного моря.

Вперше виступають вони з сим коло р. 1300, але той перший період завойовництва Асіріян не був анї довгий, анї не дійшов великого розмаху через внутрішні, династичні замішання і через наплив нових семітських кочовників з полудня—Арамейців.

Ще коротший, хоч і сильнїйший був другий такий вибух завойовницької енерґії Асіріян — коло р. 1100, і потім знов наступае упадок Асірії, більш як на століте, до нового— ще більшого і страшнїйшого для всїх поблизьких народів піднесення її военних сил і трівкійших успіхів, з початком IX віку.

Та перше ніж перейти до нього, кинемо оком на сірійське побереже Середземного моря, що послужило ареною сих военних суперництв Асірії з Єгиптом.

7. Настінний єгипетський малюнок. Робленне цегли і опурованя храма.

6. Сірія, Ізраіль, Фінїкія. Ослабленне великих военних держав, яке наступає при кінці другого тисячилїтя перед Хр., дало змогу вибити ся і зажити самостійним житєм ріжним племенам і державам в сій країнї між арабійським степом і середземним побережем, що й досї носить імя Сірії, як память асірійського володїння.

В половинї II тисячилїтя перед Хр. тут володїли фараони, тримали своїх намістників і аґентів і держали в своїй власти тутешні міста і князїв. Під час другого завойовництва Асірії, коло р. 1100, їм прийшло ся розмежувати ся тут з асірійськими царями — сї здобули собі вихід до моря в північній Сірії, на фінїкійських кораблях плавали по морю—фараон признав за ними се володїнне. Але сила Асірії слїдом була зломана в війнї з Вавилоном, Єгипет ослаб, тож і сірійські землї вийшли з під власти можних сусїдів. Тодї тут і орґанізуеть ся цїлий ряд ріжних самостійних володїнь — хетська державка в північній Сірії, далї арамейські князївства — найважнїйше з них в Дамаску, Ізраїльське царство в Палестинї і цїлий ряд міст-царств на фінїкійськім побережу.

З них велике значінне в історії світової культури здобули отсї семітські народи Палестини: Ізраїльтяне, або Євреї в долині Йордана і околиці Мертвого моря, і Фінїкіяне на морськім побережу, і сї часи були розцвітом їх сили.

Як було зказано, Ізраїль прибив ся в сї сторони мабуть під час великого аморейського руху. Присунувши ся з своїми стадами в сусїдство сеї країни, котру він назвав Ханааном, в другій половині II тисячилїтя, Ізраїль почав протискати ся між тутешню осїлу людність, теж семітського походження, тільки давнїйшого заселення, і серед неї поволї переходив також до оселого хлїборобського житя. В війнах, які приходилось йому вести з Хананеями і сусїднїми племенами, що натискали на них від моря і з степів, Ізраїль орґанїзував ся коло 1000 р. перед Христом в воєнну державу, яка потім, при внуках Давида ще роздїлила ся на два царства —невеличке Ізраїльське і зовсїм маленьке Юдейське.

Духове жите сього маленького народу, що дало йому таке високе місце в історії культури, розвинуло ся на ґрунтї боротьби ізраїльської релїґії єдиного бога Ягве (Єгови), котру Ізраїль приніс з собою з своїх степів, з хананейським культом Баала (Ваала) і Астарти. Розселяючи ся серед Хананеян, Ізраїль переймав і сей культ, і се від часу до часу викликало боротьбу ревнителїв єдинобожної релїґії Ягве против хананейського многобожества та обряду — хананейського богослуження. Особливо з роздїлом Юдеї й Ізраїля, коли царство Ізраїльське приймає хананейський культ—тому що храм Єгови і всї звязані з ним святощі зістали ся в володїнню царя юдейського, се викликає велику проповідь пророків, які підіймають на незвичайну висоту релїґійну мисль Ізраїля і поглублюють в нїм ідею єдиного бога, законодавця й судії, суворого і праведного, свобідного від усяких слабих сторін людської вдачі, що потім через Християнство й іслам зробила такий вплив на все пізнїйше людське релїґійне мишлення.

В иньшій культурі Ізраїль не доказав чогось особливого; він стояв під впливами Єгипту, а ще більше Вавилона—се

відбилось і на пізнійших ізраїльських переказах про свою старовину.

Фінїкіянами прозвали Греки семітських шешканців сірійського побережа на північ від палестинського побережа, захопленого у Семітів Філїстімлянами (від них пішла назва Палестини). Фінїкіяне творили тут ряд великих торговельних міст-держав; ідучи в порядку з півночи на полудне се були Арад, Бібл, Беріт, Сідон, Тір. Тір—найблизше до Палестини місто, грало велику ролю в історії Ізраїля—часами держало в своїй власти Ізраїльських царів. Епоха Соломона, сина Давидового, що діставав від тірського царя Хірама ріжні заморські матеріали для єрусалимського храма, була епохою найбільшої сили і слави Тіра, що займав тодї перше місце на фінїкійськім побережу.

Культура сього побережа, як і всеї Сірії сформувала ся під вавилонськими, египетськими й еґейськими впливами, мала характер збірний і зістаєть ся дуже неясним, що внесли сюда Фінїкіяне свого, і що тільки поширили з здобутків згаданих культур. Репутацію великих винаходів і великої культурности сотворили їм Греки, яким Фінїкіяне по зруйнованню еґейської культури, в темні часи перед початками грецької культури і кольонізації були справді учителями в усяких знаннях та умілостях. З сього боку—поширення всяких культурних здобутків передньої Азії в районі Середземного моря і сусїдніх краях, особливо в першій половинї останнього тисячилїтя перед Хр., роля Фінїкіян в кождім разї дуже важна, хоч їх власні винаходи й не були так великі, як то про них оповідали.

Безсмертною культурною заслугою їх було разповсюдненне чисто звукової азбуки з 22 букв (запозиченої від Еґейців, як тепер думають). Через Греків вона перейшла до всїх европейських народів. Фінїкіяне ж поширили вавилонські міри й вагу, що держить ся в дечім і по нинїшній день в культурнім житю, також ріжні астрономічні відомости, технїчні знання і т. иньше.

Конкуренція еґейської культури і потім грецьких міст змушувала Фінїкіян шукати далеких ринків, далеких, незвіс-

них джерел товарів, на які був попит. Вони закладають свої кольонії в далеких сторонах — як славна Картаґіна на африканськім побережу, Ґадір (Кадікс) за Ґібральтаром; вони знали Канарські острови, західні береги Африки і наше чорноморське побереже. На порученнє одного з фараонів, Нехао, що заходив ся коло розвою морських сил і торговлї Єгипту, щоб підняти його з упадку (він напр. почав робити канал до Червоного моря коло теп. Суеза, щоб відкрити морську дорогу з Середземного моря), Фінїкіяне коло 600 року обїхали всю Африку наоколо, шукаючи нових торговельних доріг. На західнім африканськім побережу раховано 300 тірських осель, на 30 днів дороги: ся звістка грецького ґеоґрафа, хоч би й перебільшена, дає у всякім разї поняте про славу, яку мала фінїкійська торговля. Але Фінїкіяне всяко старали ся затримати її виключно в своїх руках, укривали свої торговельні дороги й старались відстрашити від них конкурентів оповіданнями про всякі страхи і небезпеки, тому мало знаємо про неї, і з їх досвідів в сїй справі мало скористали пізнїйші мореходні народи.

7. Останнїй розцвіт і упадок Асірії. Нове скріпленнє Асірії принесло богато горя народам і державам передньої Азії. Від початку IX віку і до половини VII-го, яких двістї пятьдесять літ, на чолї Асірії бачимо воєвничих царів, які ведуть великі завойовання, з нечуваною крівавою енерґією. Вони підбивають собі Вавилон, пробивають ся до Середземного моря, завойовуючи Сірію і Палестину, опановують гірські области на північ і північний захід від Асірії, розбивають останки Хєтів, нарештї звертають ся против Єгипту.

Підбиваючи собі сї землї, страшенно нищать їх, вибираючи воєнну здобич і контрібуції, масами побивають людність для сильнїйшого страху, виводять значнїйших, заможнїйших людей до Асірії, а на їх місце селять асірійські кольонії. Тяжке асірійське ярмо викликає гнїв і повстання при першій можливости, а за тим ідуть нові асірійські походи, убийства і контрібуції. До того прилучали ся ще внутрішні революції і повстання в самій Асірії, наслїдком

незвичайної сили, котрої набрала армія, і вічного запотрібовання для неї грошей, невважаючи на богаті здобичи і розвій торговлі. На сім ґрунті іде глуха боротьба між царями і духовенством, що держало в своїх руках найбільші богацтва, керму місцевих фінансів.

Ніневія — нова столиця, збудована царями для ослаблення старих центрів, осідків того могутнього духовенства, — стає гніздом крівавого военного панования — його символом, що сіє жах серед народів передньої Азії. В крівавих війнах згинуло Ізраільске царство, розбите і зруйноване кількома наворотами; зруйновано й пограблено сам Вавилон, сей центр культури і релїґійного житя. Найменьше утерпів Єгипет, підбитий під сам кінець, коли пораховані були вже часи Асірії й Ніневії.

Але бажаючи перейняти силу і значіннє Вавилону для своєї держави асірійські царі старались громадити в ній і культурні засоби, зібрані Вавилоном і старшими від нього культурними центрами, щоб Ніневія могла заступити їх місце. В одній царських палат Ніневії знайшла ся величезна бібліотека з записаних цеголок, яка заховала для нас дуже багато з літератури й науки і всякого роду писаних памяток Сумеру й Вавилону.

Але трівкої культурної ролї Ніневії доля не судила. Істнування того останнього Асірійського царства не було довге.

В VIII—VII віці знов ідуть якісь сильні народні рухи на північ від Асірії, в сусідстві Чорного і Каспійского моря. Глубші причини сих рухів неясні. На переді їх виступають іранські племена, серед котрих ідуть якісь внутрішні зміни, і в результаті формуєть ся перша военна велика іранська держава Мідійська. В другій половині VII віку вона виступає на яв великими завоюваннями. Вавилон, де засіла халдейська династия, війшов в союз з сею новою державою й зробив кінець Асірії. 607 року Ніневою взято й зруйновано, на велику радість всіх, кому вона давала ся в знаки. Підвластні землї відійшли від неї, саму Асірію взяла Мідія, її північна сусідка.

Вавилон став незалежним. Його халдейські царі хотіли йти слідами своїх асірійських зверхників, і завели такий же суровий военний режім. Але се останнє Вавилонське царство не було довговічне, — хоч саме воно прославило ся в пізнійших віках, тому що його історія війшла в історичні памятки еврейські і грецькі. Найбільш голосним ділом його було зруйнованнє Юдейського царства і переведеннє його людности в вавилонську неволю. Зруйновано тоді-ж і славний фінікійский Тір. Було все се ділом царя Навуходоносора, котрого таким голосним зробили писання еврейські, як наймогутнійшого тодішнього володаря. Вони заховали ріжні оповідання про могутність, пиху і жалісний кінець тої слави, коли він збожеволів. А за чверть століття після його смерти Вавилон упав в руки нового іранського володаря, царя Персів Кіра (в р. 539) і тим скінчила ся історія Вавилонської держави.

Історія Мідійсько-Перського царства входить уже в історію індоевропейських народів античної, грецько-римської доби. Перше ніж розглядати ся в ній, ми мусимо поглянути на иньші краї, перед усім на великі річні долини полудневої Азії.

8. Індія. Великі річні долини північного Індостану також давали змогу для великого скуплення людности і раннього розвитку людського житя; але старинности індійські ще дуже мало досліджені і дуже мало що звісно тут про часи перед арійським переселеннем.

Стара людність була темношкіра, котрої останки заховались і тепер в ріжних глухих місцях — в неприступних лісах-джунґлях та в горах Декану, — їх звуть Дравідійцями. Сї останки, які заціліли в найменьш придатних для культури місцях, тепер стоять дуже низько з культурного погляду. Вони дуже часто не мають ніякого житла, годують ся дикими рослинами і всякою всячиною, яка без великого труду може попасти їм в руки, і часто обсмалена на огні, гострокінчаста палиця становить їх одиноку зброю. Иньші мають пару овець і кіз, або займають ся дуже примітивним хліборобством: випалюють під посів кавалок лісу, попіл

служить погноєм для грунту, і засіявши його раз кидають і переходять на иньше місце. Але по сим останкам не можна судити про стару дравідійську людність північних річних долин. З старої літератури Аріїв бачимо, що тубильці мали тут свої держави, котрими правили царі і князї. У них були укріплені житла, де люде ховались від ворогів, і богаті городи, повні богацтв, які дражнили апетити Аріїв. Були ремісники і купцї, хитрі і оборотні в торговлї. Припускають, по даним мови, що у них могло бути навіть письменство. Низький культурний стан теперішнїх Дравідійців поясняєть ся почасти тими найбільш глухими місцями, де вони зістали ся, почасти культурним упадком, реґресом, що часто помічаєть ся у народів, які попадають в трудні обставини житя.

Історія Індостану починаєть ся від розселення Арійців, але і по сїм вона звісна доволї мало, аж поки не починають ся чужоземні відомости про Індію. Справедливо завважено, що з усїх старих культурних народів індійські Арійцї були найменьше цїкаві до історії: вся їх духова робота пішла на релїґію і фільософію, на розгадку одвічних загадок істнування, а історична лїтература у них не розвинула ся зовсїм. Нема теж урядових актів, анї монументних памяток: монументальне будівництво явило ся досить пізно, під чужими впливами.

Історію арійського переселення можемо в загальних рисах представити собі на основі поетичної лїтератури (збірник Веда), де заховали ся гімни й молитви з перших часів розселення. Через гірські проходи з півночи Арії пробивали ся в родючі краї верхнього Інду і його притоків — так зване „Пятиріче“, „Пенджаб“, і в завзятих битвах здобули собі нові кочовища. Се було щось подібне як пізнійше розвеселення Ізраіля в Ханаанї. Початок сього походу кладуть приблизно за 2000 лїт перед Хр., або ранїйше. Але кілька віків пройшло, поки сї степові скотарі опанували Пенджаб, вигнавши або винищивши старинну людність. Розмноживши ся тут, вони посувають ся звідти на схід в долину Ґанґа. Національний індійський епос Магабгарата, захований тільки в значно пізнїйщих перерібках, споминає

давні війни, котрі йшли тут—уже не так між Арійцями і тубильцями, як між самими арійськими племенами: західні, пенджабські натискали на східнїх, що пройшли вже в басейн Ґанґа, а ти боронили від них свої нові оселї. Тубильні володарі виступають уже часто в ролї союзників їх в сих усобицях. Розселяючи ся все ширше, арійські ватажки вже не вибивали старі племена, а полишали їх в ролї підвластної, підданської людности—позбавленої всяких прав.

По сїм, приблизно в перших столїтях останнього тисячилїтя перед Хр. на нових оселях в долинї Ґанґа формуеть ся орігінальний громадський устрій Індійських Арійців. Тисячилїтнїй період завойовних війн закінчив ся. Орґанїзували ся арійські держави більші й меньші, під началом своїх царів (раджів). Завойовники Арійцї стали вищою, благородною расою (вони вищого походження, „двічі роджені", не так як тубильцї). Але й серед них самих перейшов глибокий розділ. Головне значінне мало тут суперництво жерців з владущою верствою князїв і военних ватажків, взагалї таке важне в історії сих примітивних громад: у Індійських Арійців ми можемо бачити його краще ніж де.

В часах відділення Арійців від иньших індо-европейських племен, так само в період пенджабського розселення у них не було осібної духовної верстви: тодї представниками племени перед богами були їх племінні ватажки, князї. В часах ґанґського розселення богослужебні чинности починають переходити до певних спеціалїстів в молитвах і жертвах, і сї спеціалїсти роблять все можливе для того, щоб зробити богослуженне монополією своею і своїх родів. Пильнуючи самі зложити з себе замкнену і відокремлену верству, не допускаючи між себе ніяких стороннїх і не мішаючи ся з иньшими клясами навіть арійської людности, вони іменем того богоосвященного авторітету, собі присвоеного, пильнують і сї иньші кляси різко розмежувати і відграничити. Так складають ся три верстви, або касти арійської людности: брахмани—духовні, кшатрії—военна аристократія, вайсії (вайшья)—простий арійський нарід: хлїбороби, пастухи, ремісники. Четверту касту судрів (шудра) становить не-арійська людність,

нечиста, з которою вищі касти не можуть мати ніякого діла: судри не можуть близько коло них жити, а навіть на дорозї мусять їх обминати на сто кроків, щоб не дихнути на них своїм нечистим духом.

Але не тільки ся нечиста каста, а й вищі, арійські касти відокремлені і звязані дуже дрібязковими постановами, котрі брахмани виробляли і зібралі нарешті в книгах „Ману“: вони виробили ся приблизно під середину останнього тисячиліття перед Хр., хоч до наших часів дійшли вже в пізнїйшім обробленню, перших віків по Хр.

Але вивисшаючи себе над всїми иньшими кастами, чваначи ся своєю божеською силою, індійські брахмани не були подібні до жерців вавилонських і египетських, що збирали в своїх руках величезні богацтва, кермували економічними і полїтичними відносинами. Брахмани робили своєю монополїєю богослуженнє, занятя релїгійними і науковими питаннями, али не ластили ся на світові богацтва і пануваннє, вели житє бідне, часто навіть живили ся милостинею, а під старість ішли в пустиню. Полишаючи для народу і підтримуючи шанованнє старих арійських богів і навіть долучаючи до них ріжних дравідійських демонів, шанованих між народом, брахмани для себе, для мудрих і посвячених виробили фільософію песимістичну, що в усїм бачила зло—і в нїй не було місця взагалї ніяким богам. Вони вважали, що житє тільки одно страданнє, всяка діяльність, чи лиха чи добра, родить також тільки страдання, тому за найкраще житє вважали повну бездїяльність, а ідеалом—можливе умертвленнє тїла, аби позбути ся його и розпустити ся в Брахманї, божеськім елементї, що наповняє собою світ.

9. Буддізм. Таке відчуженнє найбільше освіченої верстви від житя і його практичних інтересів було, розуміеть ся, дуже шкідливе. Вона зробила духову культуру своєю монополїєю, відсунула від неї иньші верстви, а не давала їм нїчого крім легковаження інтересів практичного житя. Різке відчуженнє каст, замкненнє їх в тїсні межі й обплутаннє житя їх дріберковими правилами теж не впливало добре.

Воно й викликало против себе реакцію в буддізмі — одній з великих світових релїґій великого культурного значіння.

Вона вийшла з північно-східньої Індії. Приблизно коло року 550 перед Христом в аристократичнім роді Сакія (з касти кшатрів), в сімї царя, чи краще сказати по нашому — князя одного з дрібних князївств на північ від долїшнього Ґанґа родив ся хлопець Сіддарта, який дійшовши лїт, покинув двір свого батька, розчарований в житю, і пристав до брахманів пустельників. Не вдовольнив ся він кінець кінцем і їх мудрістю і став головою нової релїґійної школи, яка прославила його під іменем Будди („той що дійшов знаня“), инакше Сакія Муні (мудрий Сакія), або по імени його сїмї — Ґотама. Його проповідництво припадає на кінець VI і початок V віку перед Хр. (вмер він коло року 480,) але про нього і його науку взагалї знаємо не богато певного. Те жите його, яке пізнїйше зявило ся, являєть ся лїтературним твором, що має виясните психольоґію чоловіка, який переконуєть ся в марности житя і шукає в собі моральної утїхи і рівноваги (се жите потім, під іменем історії Варлаама і Йоасафа здобуло незвичайну популярність і було звісне і у нас на Україні ще з княжих часів). Наука Будди була розроблена і приведена до системи на соборах його учеників — з них перший відбув ся зараз по смерти Будди, третїй 250 лїт пізнїйше, і властиво тільки з сього часу, з III віка перед Хр. починаєть ся історія буддізму. В сїм часї (в 250—230-х роках перед Хр.) він знайшов могутного і що важнїйше — благородного прихильника в царі Асока, що володів великою державою Магада в північній Індії і зробив незвичайно багато для популяризації буддізму в його найбільш благороднїй формі — релїґії любови й гуманности.

Сама по собі ідейна сторона буддізму опираєть ся на брахманських поглядах на жите як на страждання і доводить їх до крайнїх виводів: треба вести до того, щоб істнованнє зникло, для сього радить ся „середня путь“ між крайнїм аскетизмом і привязаннем до житя. Не треба привязувати ся нї до доброго нї до злого, нї в що не вкладати свого житя. З таким переконаннем тратить значіннє всяке богослуженнє,

взагалї всяка роля богів в людськім житю; заникає вся громадське почуте: людина в своїм сумовитім, песімистичн погляді на житє визволяеть ся від усяких уз і обовязк замикаеть ся в еґоістичній роботї над собою.

Але очевидно не ся сторона здобула буддізмови йо популярність. Являючи ся продуктом певного розворушен релїґійної мисли, буддізм завлячав свої успіхи не теоретичн своїй сторонї, а практичній — як опозиція брахманству, спільним претенсіям брамінів і крайностям кастового устро З сього погляду буддізм знаходить з самого початку вели спочуте у світської аристократії, царів і князїв тодїшн Індії. Згаданій уже цар Асока своїми наказами ширить бу дізм як релїґію любови до всього людства без ріжниці сповненне кладе в тім, щоб тїкати від злого і творити до служити любови, правдї, терпеливости, чистотї. І ся стор буддізму, як і його демократизм — що його проповідь зве таеть ся не до вибраних, а до всїх людей без ріжниці ра племен, верств, саме й здобудовае йому симпатії широких ма

Місіонери Асоки розносять його по всїй Індії й Цейльо Держава Скітів, заснована перед Різдвом Хр. в Пенджа поширює буддізм у краях східнього Ірану. В І віцї Христї він поширюеть ся в Китаї, де його в IV віці пр знано державною релїґією і звідти перенесено до Кореї, К хінхіни, Монґолії й Японії. З Цейльону поширюеть ся в по східнім Індокитаю і на індійських островах.

Але разом з сим незвичайним поширеннем він підпад і глибоким змінам. Насамперед, попавши в монаші пустел ницькі круги, він тратить той живий дух, що оживляв йог — стає формальним і мертвим. З другого боку він в більше переймаеть ся елементами народної вульґарної р лїґії. Буддійські учителї приймають ідею перевоплощення душа Будди приймає все нові й нові божеські форми і яв ляеть ся під ріжними видами. З другого боку уводять ся д сеї релїґії вірування про ріжні божеські ества, шаманські обряди, чарування, крїваві жертви. Не можна собі предста вити глубшого контрасту, як сього реформованого буддізм і буддізму початкового. А власне сьому карикатурному бу

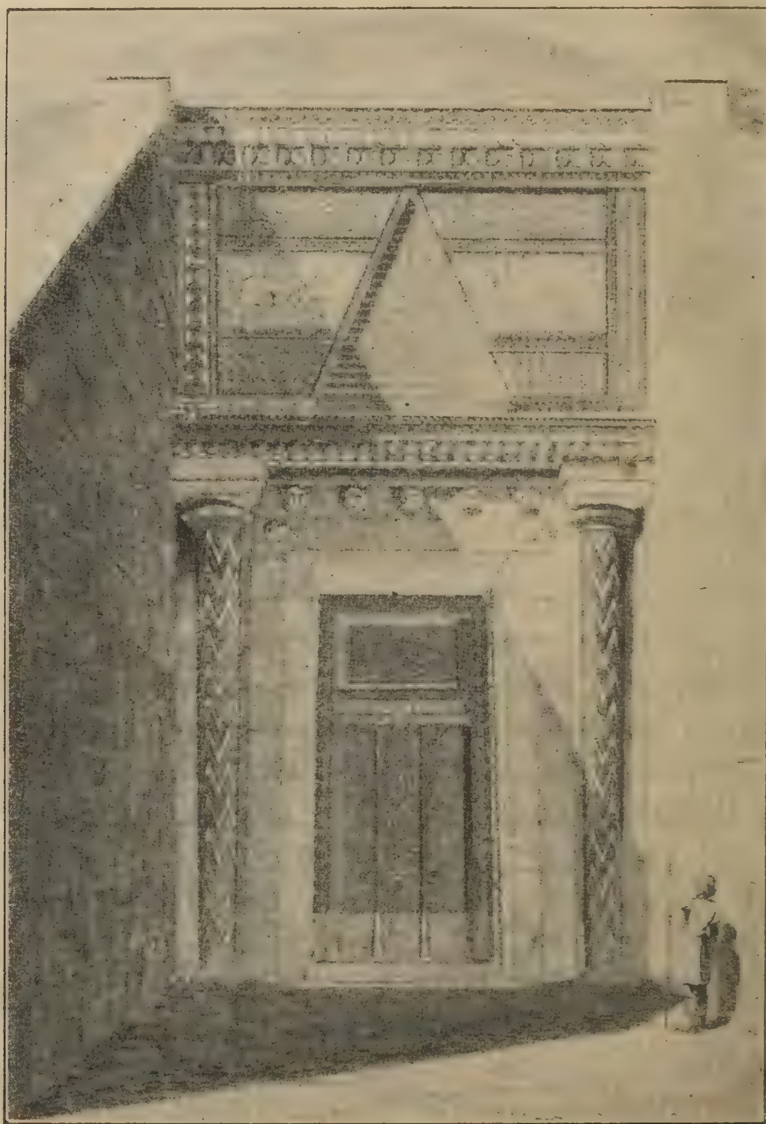
ізмови судило ся ширити ся й рости, тим часом як більш истий буддізм згодом став вигасати. Він державсяголовно західнім і полудневім Індостані, але стративши свої поаткові цінні прикмети, не міг витримати конкуренції відоджeного брахманізму, як прояву певної релігійно-національної эакції. З середини І тисячиліття по Хр. він починає слабути в сїй боротьбі, а з початком II тисячиліття майже доэшти вигасає в цілій Індії.

Реформований буддізм загніздив ся в північній Індії, дси поширив ся в східнім Ірані, середній Азії і краях киійської культури. В північній Індії й Ірані він упав одначе тім під натиском ісламу, в звязку з політичними переволми, про котрі буде ще мова низше. Задержав ся і глуо закорінив ся в центральній Азії і краях китайської льтури; його центром стає Тібет, де органїзуєть ся цікава онаша держава, буддійських монахів — лам, під зверхньою равою далай-лами, що вважав ся перевоплощеннєм Будди.

Невважаючи на те, що сей буддізм був тільки скаченою відбиткою, карикатурою правдивого, благородного ддізму, він все таки і в сїй формі заховав певні елєменти манности і мав чималий цивілїзаційний вплив на півдиких, эевничих кочовників центральної Азії.

10. Китай. В східній Азії осїдком старої культури зляють ся великі річні долини властивого Китаю, покриті рствами глини, легкої до оброблення і родючої, — осоиво північна долина ріки Гоанґо, найбільше богата і родюча них. Тут теж мусїло здавна розвинути ся значне залюдненнє серед нього — початки культури. Яке воно було, про се пер трудно що небудь сказати: учені в тім ще не почили своєї роботи. Людність полудневого Китаю виявляє зну близькість до маляйсько-полїнезійської раси (островів дійського океану), тим часом як на півночи виступає нджурсько-корейський тип, що залюднює побереже Азії лї на північ. Центр Китаю займає монґольська людність знїйшого, центрально-азійського походження. Для річних лин Китаю степи середньої Азії грали такуж ролю як эабія для культурних оазів Єгипту і передньої Азії. Осо-

бливо північна долина ріки Гоанґо служила дорогою для всяких східнїх завойовників, які підбивали собі тутешню

8. Реставрований вигляд так званої скарбницї Атрея в Мікенах, передгеленської доби.

людність і переймаючи її культуру, зливали ся кінець-кінцем з нею. Сюдою, очевидно, прийшла та людність, яка головно представляє сучасний китайський тип, тут же розгравали

ся головні події китайської історії. Монгольські пришельці оцивілізовані на китайськім ґрунті, підсилювані раз у раз свіжими доплвами завойовників, становили, видима річ, найбільш енерґійний і активний елемент у політичнім, та мабуть і не тільки політичнім, житю сеї великої країни.

Своє історичне жите китайські історики рахують по династіям, які правили у них. Історична доба починаєть ся у них від династії Ся, що стала правити, мовляв, за 2200 літ перед Христом, і з нею звязуєть ся память якихсь, досить неясних перемін в житю китайського народа, в роді великих водних робіт, викликаних незвичайними повінями. Більш сторичні часи починають ся тільки тисячу літ пізнійше; але ріжні факти, які звязують ся з тими часами, бліді і мало достовірні, не тільки для другого, а навіть і для першого тисячиліття перед Хр. Бо хоч уже в першій половині сього останнього тисячиліття у Китайців була досить значна література, і серед неї історичні писання, літописи, але від них заховались тільки бідні уривки, і то в пізнійших перерібках і відновленнях. Причиною було знищенне старого китайського письменства, в 213 році перед Хр. імператором Ші-хуан-ді. А монументальні памятки і тут як і в Індії явили ся пізно, та й потім мало були розвинені.

Те що заціліло з старого письменства, дає поняте про значно вироблений суспільний і політичний лад і високу культурність першої половини останнього тисячиліття перед Хр. і попередніх століть. Найстарші їх писання відкривають перед нами дуже докладно упорядкований лад громадського житя і управи, звичаїв і обичаїв. Права і обовязки кождого громадського стану означені до найменьших дрібниць; на кожду пору року призначені певні занятя; докладно вироблені правила для відносин родинних і т. и. Військовий устрій, узброєнне, військова команда і військові гасла—все се теж дуже докладно продумано і упорядковано. На війну виїзджають на колісницях запряжених двома кіньми; на кождій крім погонича стоїть оден вояк з луком і оден з списом; імператорське військо, на чолі котрого він виходить в похід, складаєть ся з 10 тисяч колісниць. Не тільки

воєнні, але всї взагалї вози в краю мають однакові колеса. Правительство означає всьому міру, уставляє знаки. Кождого девятого року історики всїх князївств мусїли зїздити ся в столицї держави і тут провіряти письменні знаки і їх вимову. Матеріальна культура дійшла вже дуже значного розвитку: про се свідчать вироби з бронзи і каміня (нефріту), які заховали ся до наших часів або звісні з рисунків старих китайських видань. Вже за 1200 лїт перед Хр. бронзове майстерство стояло високо. Жертвенні вази, миски, дзвони, ріжні прикраси визначають ся дуже делїкатною роботою, богатим орнаментом.

Але найсильнїйшим доказом високої культури служать все таки ті полїтично-фільософські системи, які зявляють ся в Китаю в серединї останнього тисячилїтя перед Хр. З них найбільшу популярність і признаннє здобула наука Кунфуцзи (Конфуція), але він не був анї єдиним, анї першим в тім родї; він, і так само старший його сучасник Ляоцзи, раз у раз підчеркували, що вони тільки нагадують і виясняють науку старших мудрців. Се були напів ретори і моралїсти, учителї праведного житя, напів полїтики-публїцисти; вони заступали місце духовної жреческої верстви, котрої не було в старім Китаю.

Релїґійний елемент взагалї не був тут розвинений. Стара релїґія, культ неба — тянь (незвісного походження, може монґольського), зісталась офіціальною релїгією. Імператор уважавсь її верховним і властиво єдиним представником: тільки він оден приносить молитви і богослуження в храмі Неба, заступає перед ним своїх підданих, відповідає за них, і навпаки — його добрі і злі дїла відбивають ся на долї його підданих. Поруч сього головного божества Неба признаеть ся істнуваннє ріжних духів, небесних, земних і людських: сонце, місяць, планети, моря, річки, гори, держави, князївства, міста і села мають своїх духів, які впливають на житє людей. Духи померших людей — предків і героїв також служать предметом пошани. У народу служеннє духам предків властиво й являеть ся одинокою релїґією.

Недостачу якоїсь релігійної науки заступала мораль, наука доброго і праведного житя, котру, уділяли згадані мудрці.

Середні столітя останної тисячі перед Хр. були часом державного розкладу. Імперія розбилась на безконечне число напів-незалежних князївств, які вели безконечні усобиці з імператоран і між собою та з своїми непокірними васалями. Власть імператора зовсім упала, натиск кочовників давав себе відчувати все гірше. Серед отсього розкладу державного ладу й анархії і підіймають свій голос згадані мудрці, виступаючи то з політичними порадами на адресу владущих, то з проєктами реформи громадської моральности — правил житя. Вони відкривали рід курсів для охочих скористати з їх мудрости і збирали не раз величезні маси, по кілька сот і більше слухачів, з котрими мандрували з міста до міста, з столиці до столиці. Найбільшу популярність з-поміж них придбав у потомстві, як було вже згадано, славний Кун-фу-цзи („учитель Кун"). Причиною сеї популярности був консервативний характер його науки: проповідь сповнювання обовязків, наложених уродженнем, становищем, службою, і піднесенне імператорського авторітету; завдяки тому правительство пізнійше зробило науку немов офіціально-прийятим катехізісом. Навпаки наука його старшого сучасника Ляоцзи не знаходила прихильности в правлящих кругах, бо він був проповідником верховних прав народу; його твори згинули, і його наука виринула потім і здобула собі популярність уже в дуже зміненій, звироднілій формі.

Наука обох сих головних фільософів і иньших, меньш славних, служила предметом толковань і дальших розвивань серед прихильників сеї науки. Творила ся таким чином нераз ціла фільософічно-моральна чи політична література, і се явище, заховане в пізнійших літературних памятках, дає характеристику культурному рівневи, — свідчить про інтереси до таких суспільних, моральних і фільософічних питань в старім громядянстві Китаю.

Античний світ.

11. Еґейська доба і грецьке розселенне. В першій половині останнього тисячиліття перед Хр. в східній частині середземного басейну починає підійматись нова культура — грецька, або еллїнська, геленська, як вона себе називала.

Перед тим в сих сторонах розвинула ся культура, котру звуть Еґейською, — відмінна від єгипетської і сірійсько-вавилонської, але тїсно сплетена з ними звязками і зносинами. Індоевропейське розселенне, що йшло в балканські краї і звідти на острови, підірвало, поруйнувало его культуру, але з її руїн у грецьких племен сього розселення стало підійматись культурне жите, яке прийняло еґейську культурну спадщину, еґейські і вавилонсько-египетські культурні здобутки. Але в сїм розвою воно самостійно переробило їх і дало нову культуру, яка потім і безпосередньо і через культуру римську стала підставою пізнїйшої европейської цивілїзації. Разом з культурою еврейською вона, ся греко-римська культура наложила на неї свою печать на всї пізнїйші часи, і се надає таке значїнне грецькому житю — властиво і не всїй Греції, а тим дрібним часточкам її, де розвинулось се преважне культурне жите.

Самі Греки були несвідомі сього. Вони починали свою історію від так званого походу Гераклевих потомків на Пельопонес, коло першої тисячі перед Христом. Тодї мовляв дорійські племена Греків, разом з иньшими, вийшовши з гірських країв нинїшньої північної Греції, під приводом потомків славного героя Геракля, опанували Пельопонеський півостров і положили початок першим історичним грецьким державам — Арґосови і Лякедемонови. Все що діяло ся перед тим, заховалось у них тільки в неясних споминах, завдяки місцевим

переказам або поетичним творам, які заховали память про деякі події, — але розуміеть ся — в формах значно перетворених поетичною фантазією. Так атенські перекази донесли память про колишню залежність Греків від крітського царя Міноя, котрому посилали в знак покори хлопців і дівчат: про них оповідали, що їх заводили до крітського „лябірінту“, великої палати з безконечними корідорами і там їх поїдало чудо-диво, міноїв бик (мінотавр), на половину звір, а на половину людина. Так славна Ілїяда описує війни, які новійші грецькі пересельці вели на азійськім побережу, перебиваючись туди, мобудь таки з своїми земляками, старшими пересельцями, що мали сильний город Ілїон, або Трою, і довга війна закінчилась перемогою Греків і зруйнуваннем Трої.

9. Корінтська ваза старого стилю.

Тільки розкопки останнїх десятилїть дали до сих темних, поетичних переказів ключі, загублені самими Греками.

Тепер ми знаємо, що перед походом геленських гірняків з північної Греції, побережні краї грецькі — особливо східні, входили в круг еґейської культури, що обхоплювала острови східньої частини Середземного моря і західне побереже Малої Азії й Сірії. Тут і на побережу Европейської Греції істнували досить сильні — порівнюючи з пізнійшими, геленськими часами, держави, сильні царські династії, що полишили по собі укріплення, богаті скарбниці і гробівці в тім роді як египетські (по імени таких памяток в містї Мікенах сю культуру звуть часом і мікенською). Були тут тоді торгові оселї, які стояли в зносинах з иньшими серед-

земними краями. Була письменність. Була висока матеріальна культура, яка додержувала пари Єгиптови і Фінїкії, вона визначалась богацтвом і блеском, нахилом до зверхньої росскоши, золотих окрас, дорогих тканин.

Супроти сеї старої культури Греції і островів Гелени в часах свого приходу були справжнїми варварами, і геленське розселеннє, в тім родї як згадане дорійське й иньші, було подібним явищем, як затопленнє некультурними арабійськими ордами культурних оазів Месопотамії, або пізнїйше захопленнє ґерманськими народами Римського цїсарства. Воно принесло за собою руїну старого житя і культури, і минули довгі часи, поки сї геленські пришельцї — гірські пастухи й забіяки, розселивши ся серед старої людности, на руїнах її культури, потрафили оцїнити її вартість — присвоїли собі її останки і відновили звязки й зносини, завязані старими державами і городами.

На жаль, як я сказав, ся перед-геленська доба в історії Греції почала відкривати ся тільки останнїми часами. Наука доперва береть ся до розбирання її матеріалу. Поки що приходить ся в ріжних питаннях тільки догадувати ся. Так наприклад зістаєть ся неясним, які були родові відносини між людністю еґейської доби і новим геленським розселеннєм.

Одні вчені думають, що вся еґейська культура кінчаючи серединою II. тисячилїтя, була зовсїм чужою Грекам. Иньші здогадують ся, що еґейська культура другого тисячилїтя була культурою індоевропейської людности. Думають, що ся людність була першою хвилею індоевропейського розселення, яка залила Грецію, острови і азіятське побереже, а за нею пішли при кінцї II тисячилїтя хвилї, геленські — ахейська, еолїйська, іонїйська, дорійська. Так само як за сими, і поруч них, котили ся на полудень иньші, близше споріднені з ними хвилї — як от та, котру представляють пізнїйші Македоняне, і дальші родичі Греків — Ілїри, Тракійцї. Але хоч би й так, то все ж таки, видно Гелени переймали культурну спадщину Еґейців не легко, між ними була велика прірва, яка не так легко заповнилась, і тим поясняєть ся така глибока перерва між геленською і егейською добою, так що пізнїйші Греки не мали про неї навіть понятя.

Се мало свої добрі сторони, що еґейська культура не попросту була перейнята Греками, а на її руїнах вони виробили свою власну, значно відмінну. В порівняню з еґейською вона визначаєть ся більшою бідністю, демократизмом своїм, але замість східньої роскоши розвиває більше духові, моральні, громадські інтереси. Відносини грецької культури до еґейської пригадують скоріш відносини ґерманської культури до римської, ніж, скажім, вавилонської до сумерійської. Але чого приходить ся пожалувати — що нові грецькі насельники не перейняли від своїх попередників письменства, і воно розвинуло ся серед них значно пізнійше, так що ні епоха розселення, ні перші віки по ній не лишили ніяких історичних памяток — хіба оті пізнійші перекази і спомини в найстарших поетичних памятках.

12. Греція в перших віках по розселенні. Геґемонія Спарти. Природні умови, в яких розвинула ся еґейська, а потім грецька культура, були глибоко відмінні від тих обставин, в яких жили старі культури Сходу. Там природні умови сприяли скупленню великого і тісного залюднення і сформованню великих, сильно орґанізованих держав, у Еґейців, Греків вони вели навпаки до великого роздроблення і окремішности політичного і культурного житя.

Дрібні острови, в такім величезнім числі розкидані в східній части Середземного моря, були кождий своїм маленьким світом. І таким самим розкавалкованнем визначаєть ся і малоазійське побереже та полуднева Греція. Гірські хребти і морські заливи розбивають її на множество дрібних часточок, незвичайно сильно відокремлених, иноді просто неприступних для сусідів з суходолу. Через се, що на грецькім ґрунті ніколи не могла зложитись ніяка більша, суцільна, централізована держава, тутешнє політичне житє уложило ся в державу-город, невелику околицю з своїм городом. Її Грек уважає своїм краєм і народом, иньші грецькі городи були для нього чужими державами, приязними чи ворожими, але чужими.

Роздробленнє сих городських і племінних державок рівноважили до певної міри їх союзи. Були такі союзи дуже старі, орґанізовані на релігійним ґрунті; найбільш славні з сих союзів дельоський і дельфійський, звязані з культом Апольона дель-

ського й дельфійського. Вони наказували жалувати членів союзу в суперечках і війнах, не нищити їх надто жорстоко. Але політичного обєднання не давали. Пізнійш орґанізують ся більш міцні політичні союзи, або геґемонії.

10. Роспись атенського кубка часів перських війн.

Розселенне грецьких племен, призвичаєних до сільського господарства, головно до пастушого житя, на перших початках сильно підірвало міське жите, торговлю і промисел старшої доби. На перший плян виступає сільське господарство. Тодїшнє жите, як його малюють нам Гомерові поеми — Іліада й Одісея, і молодша від них поема Гезіода, — се жите военного панства, аристократії. Греція розпадаєть ся на велике число князївств, де вся власть і сила належить военним родам, потомкам завойовників. В їх руках земельна власність — найбільш родючі, цінні землї, котрі обробляють малоземельні і безземельні селяне. Домашнє господарство лежить на численній дворні з рабів.

Серед сих родів „кращих“, „ситих“ (богатих) „многоземельних“, перше місце займає рід „базілея“, „васілевса“. Звичайно перекладають сю назву словом царь, але воно дає фальшиве поняте про становище сих володарів: вони являють ся тільки першими між рівними — між тими аристократичними родами. Повага такого базілея залежить від його достатків —що його рід найбогатший і найзначнїйший між иньшими, або від його особних здібностей і енерґії; але власть його не має в собі нїчого певного. Базілей заступає свій край перед богами, він проводить військом свого князївства на війнї; але його власть і вплив обмежені силою і впливами місцевої аристократії. Вона слухає його постільки, поскільки не хоче сварити ся з своїм базілеєм: Іліада й Одісея, не раз описує непослух і бійки панів з своїм базілеєм.

10 а. Роспись атенського кубка часів перських війн.

В культурнім житю Греків ся доба зазначила ся високим розвоєм епічної поезії, що прославляла роди базілеїв і аристокра-

тів, їх подвиги в старих війнах, в історії їх князівств. Разом з сим в художнїх формах вони передавали старі вірування і відомости про минувшину, про світ і богів. Пізнїйші Греки говорили, що Гомер і Гезіод сотворили їм богів, себто що їх поеми дали ту форму їх вірі, їх поглядам на світ і богів, яка задержала ся в народї на пізнїйші віки.

Ся віра сильно відріжнялась від східнїх релїґій, семітських і иньших. В них далеко меньшу ролю грало жите посмертне, вся мисль Грека скуплювалась на житю земнім, і то власне на житю громадськім — його маленької батьківщини, держави — города: він не дбав про вічну могилу, захованнє свого тїла і своєї обстанови, а хотів жити в вдячній памяти своїх земляків співгромадян. Боги, що з початку представляли собою ріжні сили природи, помічні або шкідливі людському житю, тому добрі або злі, перетворюють ся в людські подоби, але сильнїйші від людей — се ідеалїзовані над-люде кажучи теперішними словами. Вони являють ся участниками і помічниками в житю людськім; від них виводять ся роди базілеїв і героїв: про богів оповідають, що вони женили ся з земними жінками, і про богинь так само, і сї боги й богинї помагали й помагають своїм дїтям і потомкам.

Загалом в сїм світоглядї переважає настрій радісний, ясний, любовний до природи, і людей і житя.

Воєнно-аристократичний устрій доби розселення з поміж ріжних грецьких племен і держав, особливо трівко задержавсь і розвинував у Дорян Пельопонеса, особливо в Лякедемонї-Спартї, бо завойовники — Спартіати приложили всї старання до того, щоб ріжними правилами і постановами задержати в свіжости воєнний дух і енерґію в своїй верстві і забезпечити її від впливів міського житя. Городи тут не розвинули ся, не захопили верстви завойовників: вони зістали ся клясою вояків-поміщиків, на котрих працювала поневолена сїльська людність (так званих „гельотів", державних кріпаків), Торговля ж і промисел зістали ся в руках „періойків" („сусїдів") — старої людности міст, яка піддала ся завойовникам, вимовивши собі певні права. Вона зістала ся при особистій і маєтковій свободї, але не мали участи в полїтичнім житю, що було привілеґією Спар-

тіатів. Повноправні Спартіати не мали права займати ся нічим, окрім военного діла. Вони не могли не тільки що торгувати, або промишляти якимсь ремеслом, але навіть господарити в своїх маєтках не могли: Там господарили ті гельоти і приставляли свому панову приписану скількість усякого припасу. Спартіат повинен був продувати в Спарті, головнім місті, що був заразом військовим табором (іменем його вони й звались), і то не сидіти дома, а цілий день між своїми товаришами по військовому відділу — з ними їсти за спільним столом, з ними проводити цілий день. Одинокою дозволеного втіхою, крім усяких военних вправ та спорту, було для нього же ловецтво. Мати роскішну обстанову, які небудь дорогі річи, золото, срібло не дозволялось. Одним словом все робилось для того, щоб Спартіат крім війни про ніщо не думав, і їй віддавав усю силу й увагу.

Завдяки такому вихованню й сильній военній орґанізації Спартанці заволоділи сусідною областю, Месенією, і підбили під свій вплив і зверхність иньші области Пельопонесу, і так повстав (в VII—VI віках перед Хр.) сильний політичний союз під проводом Спарти, що й вів перед в політичнім житю Греції тих часів. До половини V віку, кінчаючи добою грецько-перських війн, перевагу в грецькім житю має аристократично-консервативний дорійський елемент.

13. Громадське і культурне жите Греків в VII—VI віках. В тих областях, де міське жите розвинуло ся сильнійше і захопило також і завойовників, сей военно-аристократичний, поміщицький лад не удержав ся так як в Спарті. Власть базілеїв падає скрізь, переходить до родової аристократії, так що области-князївства сеї доби, VII—VI віків, стають взагалї аристократичними республїками-олїґархіями („правлїннем небогатьох“). Але де було сильне міське жите, там що далї то сильнійше натискає на стару родову аристократію, головно поміщицьку, міська людність, нова. Вона добиваєть ся собі полїтичних прав і хоче, щоб привилеґії аристократії були скасовані.

Розвиток торговлї і промислу по містах дав сьому міщанству засоби, почутє сили і значіння; широкі торговельні зно-

сини розвинули серед нього свобіднійший полїтичний світогляд. В своїй боротьбі сї нові елементи опирають ся також на селянство, роздражнене панованнем старої аристократії, обезземелене, обтяжене довгами і одробітками. Воно готово підтримати міщан в боротьбі з панами — поміщиками. Так завязуеть ся завзята громадська борня, яка наповняе собою головно VII и VI віки перед Хр.

Вона визначала ся незвичайним напруженнем, повна епізодів крівавих, понурих: убийств, різнї, масових вигнань і висилок. Але напружуючи всї сили, всю енерґію найбільш чутких на питання права, свободи і рівности людей, вона переносила увагу людську з питань добробуту, богацтва і роскоши в сферу громадських й полїтичних ідей. Вперше за жите людства розкриваеть ся перед ним новий світ громадського житя, в властивім значінню того слова.

Заразом розбуджені сили духа, творять нову добу і в культурнім, духовім житю Грецїї — і з нею в житю людства взагалї. І власне творить ся вона там, де ся боротьба розгорілась найбільш сильно і немилосердно, а не там де верстві владущих удавало ся задавати всяку противність — як було в Спартї. Племя йонське, меньш консервативне, більш рухливе веде перед в сїм громадськім і духовім процесї.

Перед усім треба одмітити, що ся завзята внутрішня боротьба, сї партійні усобицї підлили нової енерґії в грецьке розселенне. Доба сїеї громадської боротьби була добою незвичайного розвитку грецької кольонїзацїї. Уже ранїйше, в епоху розселення, геленські племена, ідучи по слїдам еґейської культури, розлазять ся з грецького суходолу по середземних островах і по мало-азійськім побережу. В епоху дорійського розселення бачимо велику еолїйську і йонїйську кольонїзацію на мало-азійськім березї. Дорійцї також розселюють ся з Пельопонесу по полудневих островах (Кріт, Родос) і переходять на азійський берег.

Потім розвиток міського житя й промислу і розширенне торговельних зносин веде до закладання все нових грецьких кольоній і торговельних осель (факторій) на побережу тракійськім і чорноморськім, італїйськім і африканськім. Розмноженне

міської людности дає відчувати недостачу продуктів, бо Греція дуже бідна родючим, орним ґрунтом, се змушує шукати однаково і ринків для збуту своїх виробів (особливо посуди і тканин) і джерел, з яких можна діставати предмети поживи, особливо збіже і рибу. Далї, політичні і громадські усобиці женуть все нові юрби пересельців, між ними і переможених в сих усобицях представників аристократичних родів, і цвіт нового громадянства: він іде в чужі краї за кращою долею, за свободою і правами, котрих не удало ся здобути у себе дома. До них прилучаєть ся міський і сільський пролетаріат, котрому не стає у себе прожитку.

Так от за VII і VI вік побережа, почавши від Кавказу і до теперішньої Франції, европейський і африканський беріг покривають ся грецькими кольоніями, які не раз досягають великого значіння і сили. Поруч старих промислових центрів як Корінт, Меґара, Атени, малоазійський Мілет, здобувають незвичайне значіннє Родос, сіцілійські Сіракузи, египетський Навкратіс, лївійська Кірена — на африканськім побережу. На італїйськім побережу виростає цїла „Велика Греція", як її звали.

Грецький світ незвичайно поширюєть ся. Ростуть засоби, достатки, громадський і культурний досвід і знання. Розвиваєть ся не тільки ремесло, а і мистецтво — будівництво, скульптура, малярство (особливо славні малюнки на посуді — родоські, навкратські, корінтські, атенські). Розвиваєть ся наука і письменство. Консервативні, аристократичні віки IX і VIII були добою розцвіту епічної поезії, що полишила невмирущі памятки свої в Гомерових поемах, бурхливі столїтя VII—VI стали епохою розцвіту грецької лїрики, яка обняла широкий круг почувань, від полїтичних і громадських до поезії любови, насолоди, як творчість Алькея, Сапфо, Анакреона. Мілетянин Талес (Фалес), старійший з грецьких „фільософів", прославив ся тим, що на підставі вавилонської астрономічної науки наперед вирахував затміннє сонця 585 року. Анаксімандр пробує скомпонувати першу ґеоґрафичну карту. Пітаґор прославив себе відкритями в музиці й математиці, ще більше — моральною наукою, котрою перейняте було брацтво його учеників в полудневій Італії. Атенські релїґійні школи в протилежність ста-

рим поглядам, на богів як на сили природи, висувають елемент моральний — вимоги праведного житя.

Так з ролї виучеників східньої культури, якими являють ся Греки в перших столїтях, вони все більш переходять на ґрунт оріґінального розвитку.

В сфері громадського і полїтичного житя згадана боротьба приводить також до ріжних характеристичних явищ. Одним з проявів боротьби за полїтичні права демократії являеть ся списуванне права, законів: воно мало запобігти самоволї аристократичних родів, що являли ся сторожами і толкователями права, і демос підозрівав, що аристократія натягае се право на свою користь. На сей час саме припадае розвиток письма у Греків: до перейнятих від Фінїкіян знаків для суголосних звуків додано знаки для голосних і так зявила ся нова, незвичайно проста звукова азбука далеко краща від усїх попереднїх. Се дало змогу перевести докладні записи старого права і вони стали важним здобутком демосу, бо така запись права давала широким кругам людности змогу контролювати дїяльність урядників, яких вибирала владуща аристократія.

Пізнїйше демократи добивали ся ріжних змін і доповнень старого права в своїх інтересах. Розвиток законодавства під натиском і волею самого громадянства — се дуже характеристичне явище отсеї боротьби. Воно простуе звичайно до надїлення полїтичними правами тої людности, яка до того часу зіставалась поза старими родами. Старі уряди, обсаджувані аристократіею, воно обмежуе в правах, творить нові контрольні установи, вибирані ширшими кругами повноправих громадян. Економічне становище сих низших верств силкуеть ся всяко полекшити.

Все се не йшло гладко. Дуже часто боротьба демократичних і аристократичних партій приводила до так званих тіранній: знаходив ся енерґійний, талановитий чоловік, який опираючи ся на демократичні круги, невдоволені пануваннем старої аристократії, забирав в свої руки власть і правив як володар. Правлїнне се часто бувало дуже зручне й приводило до розцвіту культурного і економічного житя. Але воно одсуджувало ся зарівно і з становища того панства, у котрого

виривало власть, і з становища демократії, котра кінець кінцем добивала ся дійсного демократичного, виборного правлїння. Через те назва тіранів і набрала такого несимпатичного значіння.

14. Аттіка й Атени. Демократичні реформи. Найбільш виразно виступали сї змагання до нового житя в Аттіцї і її столиці Афінах (Атенах). Се город будучого, найбільш блискучий взірець йонського елементу, так як в Спартї заховувалось, консервувалось старе житє Дорійське.

11. Скульптура Пізістратової доби: Статуя з атенського Акрополя.

Від аристократичного правлїння протягом VII—VI віків Аттіка переходить поволї до демократичних форм. Перша запись законів звязана з іменем Дракона. Про сї закони пізнїйші Атенцї памятали тільки, що там були означені кари за ріжні злочини, дуже сурові, і порядок суду. Домагань полїтичних і громадських вони, видко, не задоволили, може й не чіпали сих справ, тому боротьба ремісників та зарібників з поморського побережа та бідних селян з богатими й родовитими поміщиками йшла далї. Проводирем невдоволених виступив Сольон, сам аристократ, поет, що в своїх елеґіях (на жаль тільки, від них зістались самі невеликі уривки) виложив свої полїтичні погляди. Йому дано було порученнє перевести реформу. Вона зісталась в памяти пізнїйших поколїнь під назвою „розкріпощення“ буквально — „скиненнє тягару“: під сим розуміло ся увільненнє бідного селянства від тяжких обовязань, що тяжіли на нїм. Кладеть ся вона на р. 594.

Сам Сольон признавав ся в одній з своїх елеґій, що свою реформу старав ся перевести можливо обережно, щоб

не дражнити владущих занадто. Але через сю обережність вона й не задоволила народу. Боротьби, перевороти й замішання йшли далї, і кінець кінцем свояк Сольона, Пізістрат покористувавсь невдоволеннем селянства, захопив власть в свої руки і окруживши себе збройною сторожею став правити як цар, або як тодї казали — як тіран, себто невибраний народом правитель. Правив хоч і з деякими перервами до смерти, і ще синам правлїнне передав, так що ся дінастія тіранів правила Атенами цїле півстолїтє (560—510). Правлїннє се було зручне. Воно підняло атенську державу з ряду невизначних другорядних державок і приготовило її силу і блеск, з котрим вона виступає одно поколїннє пізнїйше. У Атенян знайшли ся володїння в ріжних місцях Еґейського моря, надзвичайно поширилась їх торговля, піднялось виробництво і вивіз виробів на чужі торги. Поруч того Пізістрат дуже богато зробив для піднесення культурного житя й творчости Атен і взагалї йонїйського елементу. Він звернув увагу на йонїйську епічну поезію, з його іменем звязані заходи про приведеннє до порядку Гомерових поем. Заходив ся коло упорядкування вистав на селянських святах Діониса, з котрих розвинулась величня атенська трагедія, і таке иньше.

Проте власть Пізістратової династії зіставалась в очах атенського громадянства безправною, против неї все йшли змови й проби перевороту. Але піку держались иньші тірани на Еґейськім морі, з котрими тримала спілку Пізістратова династія, сї заходи не вдавались. Коли ж панованнє тіранів ослабло, вдалось і атенським арістократам за підмогою Спарти скинути Пізістратидів. Але на чолї сих аристократів стояв розумний чоловік Клейстен (Клїесфен). Він розумів, що запобігти новим переворотам, новим тіраніям можна тільки серіозними уступками полїтичним домаганням демосу, народу, щоб на нїм не могли спиратись ріжні амбітники честолюбцї. Дійшовши власти, він 504 р. перевів важні реформи, які дали напрям всьому дальшому полїтичному житю Атен і всеї грецької демократії. Він відкинув старі родові орґанїзації, на яких спирав ся вплив родовитих поміщиків, взяв за основу всього державного устрою сільську громаду, повязав їх в ширші ґрупи, філї, не по

сусідству, а в суміш, з ріжних місць. Всю громадську власть зробив виборною і колеґіальною: всім правили колеґії, виборні від сих філь. При сім повне громадське право значно поширено на людність неповноправну, головно міську. А щоб державне жите йшло гладше, завів закон, що загальні збори громадян раз на рік можуть видаляти з держави громадян на певний час (10 літ), коли на се буде подана приписана скількість голосів. Се звалось „остракізмом", голосованнем на черепках — бо імена таких кандидатів на вигнання писались на черепках і сї черепки потім рахувались. Тим способом громада позбувалась на час проводирів опозиції, які йшли в супереч поглядам більшости, і вона кілька разів практикувала такі присуди против найвизначнійших своїх людей, і сї присуди не вважались для них ганьбою.

Сї реформи справдї задоволили нарід і знищили той роздїл, який істнував між родовитою й неродовитою людністю. Новий демократичний лад наповнив громадянство енерґією й одушевленнем. Перший історик Греції Геродот, що виріс під враженнями Клейстенової реформи, завважає з приводу її: „Атеняне виросли, стали могутні, й виявилось ясно, яке то велике дїло рівноправність і свобода. В підданстві тіранів вони працювали для громадської свободи неохоче. Коли ж дійшли свободи, виявили дїяльність величезну — тому, що кождий міг вповні працювати для своєї мети."

Сю нову свою моральну силу Атенцї виявили скоро — підчас великої національної боротьби Греків з Персами.

15. Мідяне і Перси. Перська держава і грецько-перські війни. Індоевропейське розселенне (§ 4) наповнило Іранську височину арійськими племенами, близько спорідненими з Арійцями Індії (сї дві галузи полудневих Індоевропейців, іранська й індійська, й обеднували себе під назвою Аріїв, себто шановних). Були одначе значні ріжниці в житю західнїх і східнїх іранських племен, роздїлених безплодною пустинею (соляним степом), що стелить ся на полудневий схід від Каспійського моря. Західнї іранські племена, що виступають пізнїйше під іменем Медів або Мідян, в гірських краях на полудне від Каспійського моря, були близші до месопотамських

впливів, скорійше, сильнійше підпадали впливам вавилонської культури, стояли в сфері вавилонсько-асірійських політичних впливів, а часами були і в повній власти вавилонських та асірійських царів.

Східні Іранці жили більш відокремленим і самостійним житєм, і серед них розвинулась ориґінальна народня культура і національна релїґія, звязана пізнійше з іменем леґендарного учителя і впорядчика сеї релїґійної науки Заратустри (Зороастра). Старі арійські вірування в богів він звів до двох образів: доброго ясного бога Агурамазди, або Ормузда, джерела всякого добра на світї, і темної сили Анґроманїя, або Арімана. З сею темною силою веде вічну і побідну боротьбу світла сила Агурамазди і ся боротьба поповняє собою все світове житє і житє людини. Така релїґійна наука зветь ся дуалїзмом, двоістістю; вона мала великі впливи на розвій релїґійних поглядів не тільки у Персів, але і у иньших народів, в пізнійших часах. Сю релїґійну науку маємо тільки в пізнійшій записи, в книгах Авести, упорядкованих уже після Христа, сї старші записи, що істнували перед часами Александра Великого, мовляв, згинули під час тодїшнього погрому Перського царства.

Полїтичні впливи Вавилонії й Асірії мали своїм наслїдком між иньшим і полїтичну орґанїзацію західнїх Іранців. Виховані в воєнній школї Асірії, їх ватажки орґанїзували кінець-кінцем свою власну державу і скористали з ослаблення Асірії, що наступило наслїдком звісних нам кольонїзаційних змін в сих краях в VII віцї (§ 7). Тодїшнїй мідійський цар Кіаксар не тільки скинув з себе асірійське ярмо, але в союзї з Вавилоном розгромив і Асірію, так, що з кінцем VII віку Мідія зайняла її місце в краях на полуднє від Каспійського і Чорного моря. Разом з тим орґанїзуєть ся на захід від неї иньша держава, Лїдійська, і вони розділюють між собою сферу впливу в Малій Азії. Згадане вже вище затьміннє 585 року, вираховане Фалєсом, тим було славне, що воно перервало рішучу битву між Мідянами і Лїдійцями за їх володіння в сих сторонах.

Але проти мідійської династії й її володіння скоро підіймають ся іранські племена. Мотиви неясні; можливо, що Персам

не подобались вавилонські впливи, котрим підпала мідійська династія. На чолї Персів стає рід Ахеменїдів. В серединї VI віку Ахеменїд Куруш (Кір) підняв повстанне проти мідійського царя і погромив його. Потім звернув ся проти лїдійського царя, славного своїм богацтвом Креза, — погромив також і його, а кілька лїт пізнїйше (538 р.) підбив собі ще і Вавилонське царство. Син його Камбіз докінчив завойовання батька походом на Єгипет і заволодів ним також. Так повстала перша велика світова держава старої історії — Перська.

По смерти Камбіза почали ся в нїй великі замішання, але новий цар з роду Ахеменїдів Дараявуш (Дарій) умів їх утихомирити і перевів нову орґанїзацію сеї держави, яку потім вона задержала й пізнїйше. Монархія була поділена на великі провінциї, на чолї котрих стояли царські намісники (сатрапи). Вони мали необмежену власть. Одначе підбитим містам і областям і племінним ватажкам полишено значну свободу у внутрішнїх відносинах: вони були обовязані тільки данею і военною службою. Особа царя була окружена незвичайною роскішю й етикетом. Сильна ґвардія, розділ адмінїстративної власти від военної, добрі дороги, почти, куріерська служба, служили до підтримання власти і порядку в державі. Вироблені вавилонсько-асірійською практикою форми военного і адмінїстративного устрою були вперше приложені в таких великих розмірах до державної орґанїзациї.

В культурнім житю Персія теж, як і Мідія, черпала з скарбницї месопотамської культури. В будівництві, в декоративній штуцї Персія йшла за вавилонськими взірцями. Присвоїла собі й вавилонську клинопись. Самостійна перська культура була дїлом будучности, коли на арену виступили ще більше східнї племена іранські. Але се сталось значно пізнїйше.

Вертаємо до Дарія. Орґанїзувавши державу, він за прикладом своїх попередників думав про її поширеннє. Значно посунув границї в сторону Індії, задумав підбити собі північне побереже Чорного моря й ходив походом в наші степи на тутешнїх Скитів, але сей похід був без успіху: не міг Дарій відшукати й змусити до рішучої битви, до покори сих кочовників в глухих чорноморських степах. Завоював зате тра-

кійське побереже Балканів, а повстанне малоазійських грецьких міст, підняте ними під час походу Дарія в Скітію, викликало плян війни з Греками.

Грецькі міста малоазійського побережа були підбиті ще Крезом; потім, погромивши Лідію, підбив їх собі Кір. Але Греки не охоче зносили сю перську зверхність, і під час згаданого скітського походу Дарія задумали визволитись від неї. Повстанне не удалось, Дарій подолїв Греків війною і підбив на ново, а поміч, яку післали своїм малоазійським землякам в їх повстанню Атенці, дали Дарію привід подумати про завойованне і европейської Греції. Смерть захопила його серед сеї війни, і повів її вже направду син його Ксеркс.

490 року вислав він на Атіку велике військо й кораблї, але Атенці, хоч з значно меншими силами, таки відгромили їх в славній битві під Маратоном. Десять лїт пізнїйше Ксеркс рушив на них сам з усею морською і сухопутною силою, але Греки не злякались і не покорились. Спартанське військо, що вийшло боронити приступу до середини Греції, до ноги вигинуло під Термопілями. Атенці покинули Атіку на жир Персам і перейшли на короблї. Зате сполучені сили грецьких держав погромили перську фльоту під Саляміном, коло Атен, а на другий рік розбите було й сухопутне перське військо. Після сього Греки перенесли боротьбу на малоазійське побереже й заходили ся визволяти від Персів малоазійські грецькі міста.

16. Золотий вік Атен. Грецько-перські війни зістались на вічні часи в памяти Греків як найсвітлїйша сторінка їх історії. Маленькі грецькі державки перемогли першу світову державу. Прихильники духової культури, громадянського духу і демократичного устрою, надвигненого останнім столїтем, бачили в тім доказ великої вартости сих сторін житя, перемогу їх над слїпим послухом, над грошевими скарбами і військовими силами азіатської деспотії.

Се був тріумф геленського духу, геленської цівілїзації, геленського громадянства. І особливо тріумф Атен і їх нової демократії. В початку боротьби з Персами старшинство і провід мала по старій памяти Спарта. Але що війну потім прийшлось перенести головно на море, то перша роля сама собою

12. Вигляд атенського Акрополя в часах Перікля.

перейшла до Атен, бо вони збудували велику фльоту саме перед війною, і на розвою морської торговлї, кольонїзації і взагалї морської сили поклали всї свої надії.

Тепер після перших побід орґанїзував ся союз для спільної боротьби з Персами до кінця. До його вступили міста Еґейського моря. На острові Дельосї, при славнім храмі Апольона заложено союзну касу, куди мали складати річні вкладки члени союзу на потреби сеї боротьби, і визначено число кораблїв, яке мали вони ставити до союзної фльоти. Провід в союзї і начальство над союзними силами передано Атенцям. Се, розуміеть ся, незвичайно підняло їх значіннє і їх самопочутє. Війна з Персами пішла успішно, малоазійська Греція була забезпечена від перських претенсій; з тим союз до певної міри стратив свої мотиви істнування. Але Атенцї в своїх інтересах пильнували заховати його в цїлости. Проти аристократично-консервативного дорійського союзу, шо стояв під проводом Лякедемону, новий морський союз становив спілку держав демократичних, переважно йонїйських, або їм підпорядкованих, і де далї все більше з вільного союзу перетворяв ся фактично на державу атенську.

Союзна каса перенесена була з Дельоса до Атен. Натуральна участь в союзній фльоті заступала ся грошевими вкладками, і Атенцї, на собі несучи оборону союзу, трактували союзну касу і союзну фльоту як своє власне добро і силою приборковали тих, хто хотів скинутись союзних обовязків.

Разом з таким зростом полїтичної сили Атенцїв поступає з незвичайною силою і блеском внутрішнїй розвій Атен. Полїтичний устрій демократизуеть ся до решти, падають останнї заборола старого аристократичного устрою, сили громадянства развивають ся без усяких перепон. Незвичайної висоти і глибини доходить культурне й духове житє. Атени стають признаним культурним, духовим центром Греції. Богацтва союзної каси дають змогу прикрасити їх чудовими творами мистецтва — атенський акрополь (замок) стає одним великим музеем грецького майстерства — будівництва, скульптури, малярства. В будівництвї і ще більше — в скульптурі ся доба стала единою в своїм родї в історії людської творчости (в центрі її

стоїть імя великого майстра Фідія, архітекта і різбяра (скульптора), творця найкращих памяток сеї доби (статуї Зевса в Олїмпії, національній святощі Греції і Атени в атенськім пантеоні).

Незвичайно високого розвитку доходить і письменство. З сього часу атицька азбука в письменстві і атенський діалект в лїтературі стають загальними. В творчости великих атенських драматурґів V віку Есхіля, Софокля і Евріпіда на висоти вселюдської краси виходить драма. Вона бере свої теми з оповідань про богів і героїв оспіваних в старих поемах, але поволї все блише зводить до почувань і настроїв сучасної людини. Арістофан дає незрівняні взірці полїтичної комедії, сатири на теми сучасного атенського житя. Прийнятий в Атенах в сїм часї звичай виставляти що року на свята нові песи державним коштом дав своїм наслїдком незвичайне богацтво сеї драматичної лїтератури, яке переходить все наше поняте. Рахують, що згадані три найбільші драматурґи лишили по собі не менше 300 драм.

Високого розвою доходить також історія. Тукідід (Фукідід) в своїй історії Пельопонеської війни дає взірець „праґматичної історії“ — глубокого аналїзу полїтичних, соціальних і психольґічних мотивів подій, який послужив прикладом для новійшої історіоґрафії. Високо стоїть фільософія, з дослїду основ світового істнування переходячи до розслїду підстав морального житя чоловіка (наука Сократа). Цвіте також технїка, ремесло і всяке прикладне знанне.

Середні десятилїтя V віку між перськими війнами і розгаром Пельопонеської війни були власне моментом найвищого розвитку атенської сили і слави, громадянського і культурного житя. Се вік Перікля — талановитого і зручного полїтика. Займаючи звичайний уряд стратеґа (члена военної колеґії), він протягом тридцяти лїт фактично держав в своїх руках провід атенської держави, пильнував полїтичної сили Атен і заразом їх культурного і духового розцвіту їх. Стояв в приятельських відносинах з визначнїйшими ученими й артистами (напр. з Фідієм), в полїтиці тримав ся демократичного напряму і вважав ся, тай тепер вважеть ся, найбільш блескучим представником сеї доби атенського, та й взагалї грецького розцвіту. Завідуючи дер-

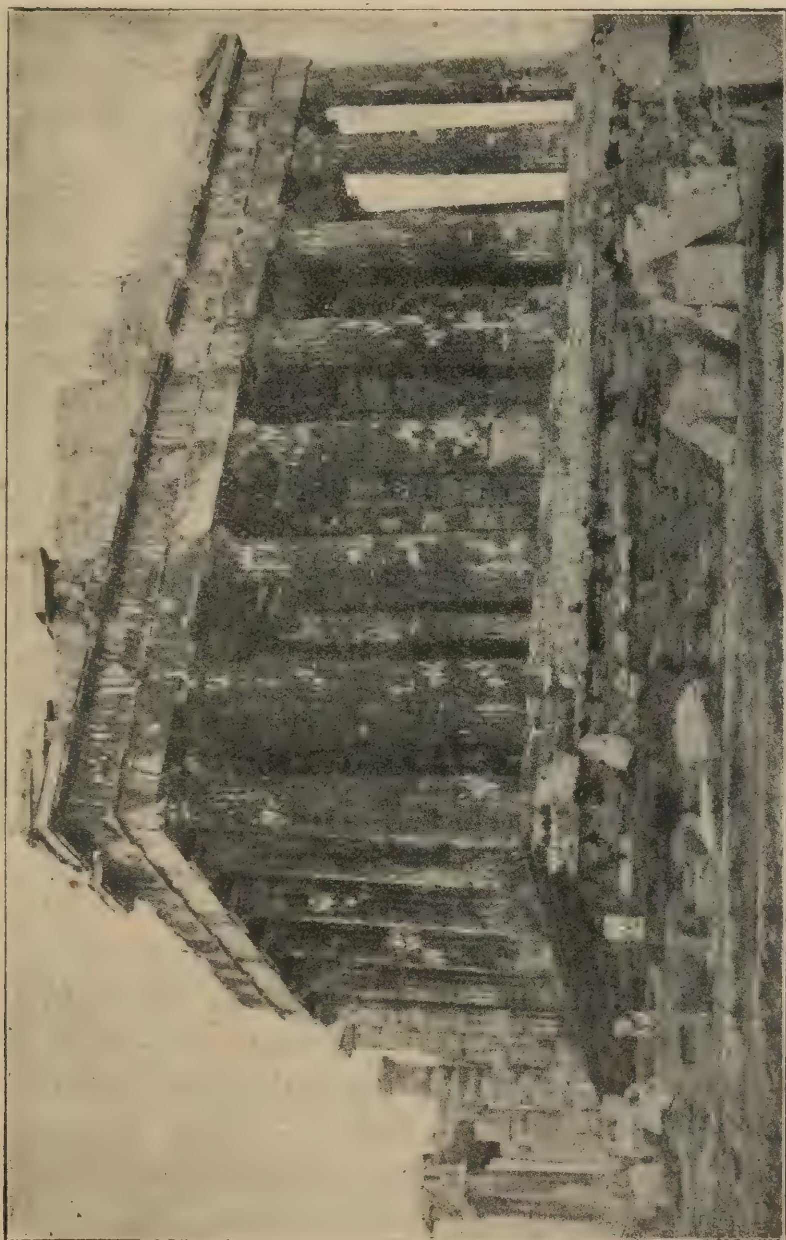
жавною касою атенською й союзною, він обертав лишки грошей на великі, роскішні народні будови, які прославили його імя на віки: храм Атени Партенон з тою славною статуєю Фідия, і богато иньших будов. Більше на таку роскіш і богацтво Атени вже ніколи не могли спромогтись, бо після Перікля прийшов уже упадок.

Конкуренція елементу демократичного й аристократичного, або поступового і консервативного, в тім часї дійшла до крайнього напруження і скінчила ся наоколо конкуренції атенської і спартанської геґемонії. По цілій Греції демократичні партії тягли до морського саюзу, під геґемонію Атен, щоб за підмогою Атенців знищити своїх ворогів аристократів та завести демократичний лад на атенський взірець. Аристократи ж та поміщики шукали проти демократів підмоги Спарти, і так вся майже Грециия в середині V віку розділила ся на два ворожі табори, атенський і спартанський. Вони не вели між собою відкритої війни, але на місцях провадили боротьбу безнастанну, напружену й люту, бо кожда партія, демократична чи аристократична, старала ся при перемозї знищити своїх ворогів до останку: були різнї, відбирання майна, вигнання. Розлютованне було велике.

З початку перевага була на сторонї Атен і деякі атенські політики вже думали про те, щоб знищити Спарту до решти, користаючи з її внутрішнього ослаблення. В тім часї підняла ся підбита Спартанцями людність, їх кріпаки, гельоти, Спарта була в дуже крутнім становищу. Але й Атенцям скоро посовзнула ся нога коли вони необачно вмішали ся в єгипетські справи, й їх військо погромлено там страшенно. Се підірвано атенську повагу, і богато союзників відступило від атенського союзу. Перікль та иньші атенські політики взяли се на розум і повели обережнійшу політику, обминаючи всякої зачіпки до нової війни. Аж раптом круто повернув сю політику і в 431 роцї прийняв війну з Спартою. Так почалась довга і люта війна і знищила не тільки політичну силу Атен, але й взагалї підстави політичного житя Греції — викопаля йому могилу.

Вона зломила перед усїм самого Перікля. Коли виявились слабі сторони його военного пляну, і на Атіку впала руїна

і знищенне, нарід одвернув ся від Перікля, його скинено з уряду стратеґа, взято під суд. Він оправдав ся, й був слїдом вибраний на ново, але не довго пожив потім зломаний такою зміною — вмер в третім році війни.

13. Руїни Партенона, сучасний вигляд.

17. Упадок Греції. Пельопонеська війна з перервами потягла ся до самого кінця V віку і принесла всїй Греції, а особливо Атенам і Спартї велике знищеннє. У Атенцїв після

Перікля не знайшлось такого другого впливового й талановитого провідника. Висунувсь талановитий молодик. Алькібіад, але він своїми намовами привів Атенців до дуже рискованого походу на Сицілію, що скінчив ся повним провалом і до решти підірвав сили Атен. Війна після сього потягла ся ще сливе десять літ і закінчила ся повним погромом Атен. Атенська фльота була знищена, морський союз, що стояв під атенською геґемонією, був скасований, в Атенах був заведений аристократичний устрій. Се, правда, стояло не довго: по кількох літах Атени визволили ся з-під опіки Спарти, демократичний устрій відновлено, але сила Атен була підірвана на завсїди,

Проти полїтичної переваги Спарти виступила нова полїтична сила — Теби (Фіви). Під проводом Епамінонда вона задала смертельний удар Спартї, викликавши повстаннє месенських гельотій. Але для полїтичної ролї Фіванцї не були приготовлені і нова полїтична комбінація під геґемонією Теб не була трівка. Так само тільки блїдою копією колишнього значіння був морський союз, відновлений Атенянами в 370-х роках, кінець кінцем вони мусїли зріктись всяких претенсій на пановяннє. Старі форми полїтичного житя Греції явно пережились.

Небезпечні познаки розкладу виявились і в громадськім та культурнім житю. Ріжні надужитя демократичного ладу стали знеохочувати й відвертати від нього найбільш культурних людей — фільософів, учених, артистів, вони або зовсїм відходили від полїтики, або аґітували против демократичного ладу. Се настроювало народні маси невірно й неприхильно до представників вищої сучасної культури. Вони підозрівали, що нові фільософські погляди, нові гадки про світ і людей, підкопуючи стару релїґію, заразом копають яму й під сучасним демократичним ладом, хочуть вернути до власти аристократів. Змови й переворотп, вчинювані аристократами під кінець Пельопонеської війни і після неї, коли перемогу взяла Спарта, наче стверджували такі підозріння й приводили до ріжних сумних подій.

Одним з найсумнійших проявів такого обопільного нерозуміння народу й інтелїґенції був процес Сократа 399 р., що зістав ся темною плямою на памяти атенської демократії.

Ми вже згадували імя Сократа як найбільш яскравого й славного представника нового напряму грецької мисли, що від роздумування над основами світового фізичного істнування, переходить до розсліду мотивів людської діяльности, стараєть ся підвести її під певні моральні правила й закони. Напрям сей взагалі характеристичний для епохи упадку грецького житя, так як стара фільософія фізична була характерною прикметою ранїйших часів. Сократ був найвизначнїйшим представником сеї нової моралїстичної фільософії. Він, очевидно, легковажно ставивсь до народнїх релїґійних вірувань і висував, хоч і доволї обережно більш ідеальні понятя про божество; не подавав ваги старанням фільософів виясни ти основи істнування, зовнїшнього істнування, а звертав всю увагу людини на „пізнаннє себе самої“ („пізнай самого себе“). Він мав те переконаннє, що вияснивши собі завдання свого істнування й відносин до людей, людина поступатиме не тільки розумно, але й праведно, бо розумiннє житя заразом дасть правила праведного житя. Сї ідеї свої він не переставав розвивати перед своїми земляками, критикою сучасного житя й ладу стараючись розбудити в них бажаннє житя більш розумного і морального. Але сею критикою, сим вічним розбираннєм прийнятих поглядів і поведїнок він підняв против себе підозріння й ненависть. Кінець кінцем його обвинувачено в тім, що він не признає богів, прийнятих народом, видумує нові божества й псує молодїж своєю наукою. Покликаний на суд він не став виправдуватись і просить, тримав ся з великою повагою, доказуючи справедливість своїх поглядів, і був засуджений на смерть. Він не лишив по собі писань, але його ученики Ксенофонт, і особливо ґенiяльний фільософ Плятон яскраво змалювали свого учителя, його високу науку й високо моральний характер. Для потомства він зіставсь найсвітлїйшою постатю з усеї античної старовини — і такий чоловік умер від отрути за те, що він псував людей!

Сей сумний розлом між інтелїґенцією й народом, що відбивсь на процесї Сократа, не спинив одначе дальшого розвитку фільософської й наукової мисли. Навпаки упадок полїтичного й громадського житя тим більше звертав людей в сей

бік — перед тим вони віддавали всї сили полїтичній та громадській роботї, тепер вона меньше вабила їх, і IV вік зазначивсь великими успіхами грецької фільософії, мистецтва також. Перша половина сього столїтя — се часи згаданого вище Сократового ученика Плятона, найбільшого фільософа, ґеніяльного поета-мислителя, який мав величезний вплив на всю пізнїйшу европейську мисль. Середина IV в. — се розцвіт діяльности иншого ґеніяльного мислителя й ученого Арістотеля, що звів сучасне знанне в наукову систему, якої не бачив дотеперішний світ, та й пізнїйші часи не дали нїчого рівного по ясности і точности наукової думки.

В мистецві — особливо в скульптурі, сї часи дали також богато цінного. Але полїтичні відносини були сумні, безвихідні.

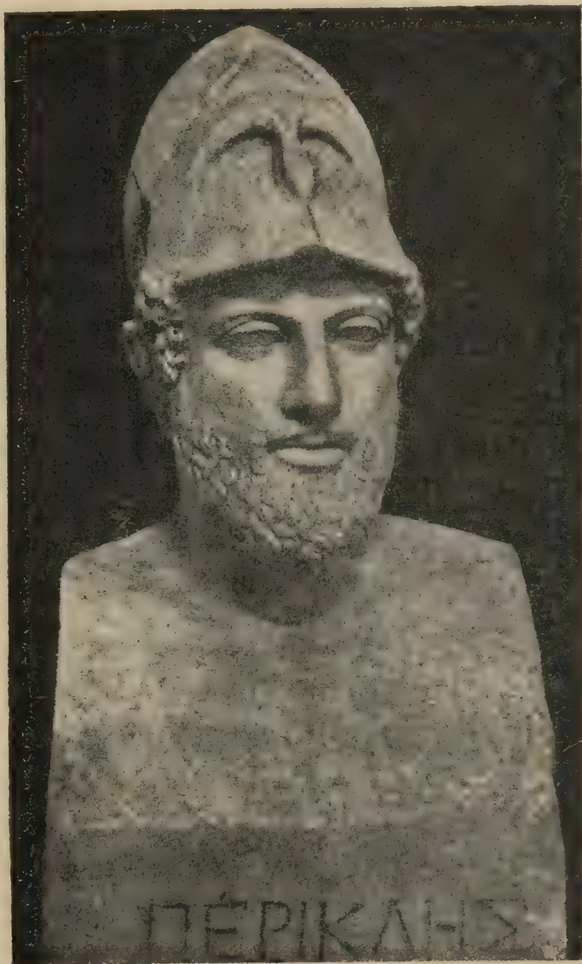
18. Македонська геґемонїя: монархія Александра Великого. Серед сього упадку виступає наперед в серединї IV віку нова і справдї могутня полїтична сила — Македонїя. Ся гориста країна, на північ і захід від теперішнїх Сальоник, була залюднена гірськими і тракійськими племенами; пізнїйше, в часи гелеӈського розселення, вони були почасти виперті звідси, почасти покриті геленським племенем, що пересунуло ся сюди з заходу під натиском Ілїрів. Протягом VI і V столїтя поволї з сеї геленсько-тракійської людности орґанїзуєть ся доволї сильна і воєвнича держава Македонська. Її династія і аристократія стояли вповнї під впливами грецької культури, хоч і не грали в нїй ніякої активної ролї. Правдивим же творцем полїтичної сили Македонїї був Филип македонський, в серединї IV віку: незвичайно талановитий правитель, вирахований, обережний полїтик і великий мистець в воєнному дїлї.

Він на нових основах орґанїзував македонське військо, славні „македонські фалянґи", що йшли збитою лавою й ломили ворога. Пробив Македонїї дорогу до моря, заволодїв сусїдними золотими руднями, підбив поблизькі тракійські й ілїрські племена, далї Тесалїю й Епір. Вмішавши ся в усобицї середньої Грециї, відкрив він собі дорогу туди і користаючи з упадку і разкладу полїтичного житя сучасної Грециї, став добиватись до геґемонїї над нею.

Своїм завданнем ставив спільну війну против одвічного ворога — Персів, котрим незадовго перед тим знову віддала малоазійських Греків на поталу Спарта, шукаючи в Персах опори в своїй боротьбі з противниками. В імя сеї спільної війни кликав Греків до солідарности й послуху своїм наказам.

Але против сих змагань Филипа рішучо виступили Атенці, під впливом славного оратора свого Демостена. Вони пробували орґанізувати грецькі держави против македонської небезпеки, але в рішучій битві під Херонеєю Филип їх погромив (338 р.).

Після сього депутати грецьких держав, зібрані Филипом на конґрес в Корінті, орґанізували так званий Корінтський союз і признали геґемонію Филипа — з виїмком Спарти, яка від Филипа відборонилась і до союзу не пристала. Була проголошена спільна війна з Персією під проводом македонського царя: вона мала обеднати в одну національну цілість розроздроблену Грецію. Але серед приготовань Филип згинув з руки убийника.

14. Портретний бюст Перікля.

Його пляни боротьби з Персією одначе перейняв зараз же його син і наступник, двадцятилітній Александр, вихованець Арістотеля. Вступивши на царство і кількома рішучими ударами приборкавши своїх македонських підданців і грецьких союзників, які думали скористати з смерти Филипа, щоб визволити ся

з „македонської кормиги“, він відновив корінтський союз і розпочав війну з Персією в 334 році.

Се був дуже сміливий виступ. Грецько-перські війни задали сильний удар Перській державі і від того часу протягом V і IV віку вона видимо хилить ся до упадку і розкладу. Слабне орґанізація, сатрапи забирають занадто богато власти, кріваві заворушення стрясають державою. За всїм тим в момент походу Александра се все таки на око була ще дужа, могутня держава, і виступ Александра против неї, з 40—50 тисячами війська, був виступом карла против велетня. Перський цар розпоряжав величезними матеріальними засобами, масою кораблів, безмежною силою здатної до війни людности. Але Александр з досвідченими воєводами свого батька, з чудово орґанізованим і вишколеним македонським військом дуже зручно і щасливо повів війну. А при тім взявши ролю свободителя народів від перської кормиги, зміг з кождим поступом наперед, з кождим теріторіальним здобутком здобувати собі й нову опору в боротьбі з Персією. Проголошуючи метою походу пімсту Персам за спустошенне Греції в 480 році, він в дійсности мав, очевидно, плян заснования нової грецької монархії на руїнах перської.

Погромивши перське військо недалеко Гелеспонту, Александр опанував Малу Азію. Після нової побіди над перським царем, звернув ся на сірійське побереже, а відси пройшов в Єгипет. Перський цар відступав йому сї західнї провінції, з тим щоб він зіставив за ним решту держави, але Александр не згодив ся на се. Після нової побіди він заволодів Месопотамією і пройшовши в Персію, спалив перську столицю Персеполь, з усїми її чудовими палатами і памятками, мовляв, у відплату за поруйнованне Персами грецьких міст в 480 році. Сим проґрама походу, проголошена свого часу Филипом, була сповнена. Александр відправив з щедрими дарунками грецькі помічні полки, що брали участь в походї, і входить тепер поволї в ролю монарха нової азіатської держави. Він сам женить ся з Персіанкою, женить найблизших своїх людей, заохочує до того ж своїх вояків, заступає місце ветеранів в війську місцевими людьми, переймає етікет і норови перського двору.

Се викликає протест серед грецького окруження Александра, приводить до змов і крівавих сцен, але кінець-кінцем Александр переломив сю опозицію своєю залїзною енерґією і довів свій плян до кінця.

Коли з західної Персії Александр рушив в східню, там виникло повстаннє і царя перського вбито. Александр виступив против бунтівників, вважаючи себе тепер правним наступником убитого царя. За всім тим приборкання тутешнїх племен і тепер звязане було з великими трудностями, але Александр поконав їх і дійшов на півночи до Яксарта (Сир-Дарії), де заложив місто Александрію. Потім звернув ся на полудне, до Індії: північна Індія (долина Інду) належала до Персії за кращих часів, і тепер Александр поставив своїм завданнєм привернути сї володїння. Не вважаючи на всї трудности індійське пограниче і вся долина Інду були підбиті Александром, але далї йти військо не могло. Частину його Александр відправив морем наоколо Арабії, на устє Евфрата, — ся морська експедиція була епохою в розвитку ґеоґрафічних відомостей, бо вперше познайомила Греків з тими краями, друга частина війська вертала ся пішо і велика частина його згинула в безводних пустинях східнього Ірану.

Вернувши ся до Вавилону, Александр енерґічно зайняв ся орґанїзацією своєї нової держави, в дусї своєї провідної ідеї: сполучення грецького елементу з східнїм. Але захорував і вмер 323 р., маючи всього тридцять три роки житя, не лишивши по собі сина і не визначивши наступника.

19. Геленїстична доба. Не вважаючи на критичні обставини, в яких зісталась монархія Александра з його смертю, дїло се не згинуло. При всїх перешкодах, з ріжними замішаннями, роздїлами і передїлами, крівавими усобицями і всякими злочинами, плян Александра здїйсняв ся стихійною силою, видимо відповідаючи потребам і обставинам даного моменту.

Похід Александра і заснованнє ним грецької монархії на місце перської, або геленїзація, огреченнє перської монархії було тільки дальшим кроком в тім поширенню грецького елементу в передній Азії, що почалось за сотнї лїт перед тим, з грецьким розселеннєм на малоазійськім побережу. Коли сї малоазійські

15. Статуя Апольона з Бельведера, атенська скульптура епохи розцвіту (перша половина IV віку).

грецькі кольонії були прилучені до перської держави, се відкрило Грекам шляхи в глибину держави, і вони починають наповняти собою перське військо, здобувають впливові посади, займають ся торгорвлею й промислом в ріжних центрах монархії. Сусідні з грецьким побережем землі підпадають впливам грецької культури, гелєнізують ся. Таким чином уже перед походом Александра був тут приготований ґрунт для поширення грецькою елементу й обєднання його з людністю і культурою туземного себто того, що зветь ся в історії гелєнізмом, а від нього ся епоха поширення грецької культури на сході й обєднання її з старими культурами сходу — добою гелєністичною.

Коли Александр вмер, не тільки спадкоємці його власти, так звані діадохи, не тільки ширші круги прихожих Македонців і Греків, а й великі маси воєвного, служебного, промислового й всякого иньшого люду були заінтересовані в тім, щоб його монархія не впала, сліди грецького панования в державі перських царів не розвіялись.

Уставлене було реґентство, яке мало правити іменем царів — брата Александрового, ідіота, і будучого сина, що мав родити ся по смерти Александра. Се реґенство держалось якийсь час і після того, як обидва сї царі і вся Александрова родина вигибла в страшних двірських усобицях. Зусиля до удержання в якійсь цілости Александрової монархії продержали ся в боротьбі з змаганнями до відокремлення і самостійности поодиноких намісників до самого кінця IV віку. Тільки після сього вона розділяєть ся безповоротно на три великі части: так звану Македонію, що в своїй геґемонії змагала держати европейську Грецію, „Азію“ — азіатські части Александрової монархії, під управою династії вавилонського намістника Селевка і Єгипет — під управою династії Птолемеїв, потомків другого Александрового ґенерала.

Сї держави з ріжними змінами продержались до половини II (як Македонія) і навіть половини I віку (як держава Птолемеїв) — поки не перейшли до римського володіння. З них найменьше інтересна „Македонія“. Її геґемонія в Греції не мала особливого значіння, культурна роля її теж не велика. Держава ж Селевкидів, що обіймала Малу Азию, Сірію, Месопо-

тамію й Іран, й звичайно зветь ся сірійською, і египетьска держава Птолемеїв мали в історії людства дуже велике значінне, бо в них особливо розвинувсь сей культурний процес, званий „геленїзмом“.

Дїло в тім, що грецька культура, виросши на ґрунтї еґейської, по характеру свому близької східнїм культурам, визволилась потім від східнїх впливів (особливо з епохою грецько-перських війн) та розвинула свій оріґінальний зміст. Тепер же на ґрунтї Малої Азії, Сірії, Вавилону. Египту вона входить знову в тїсні звязки з східнїми культурами, і настає нове сполученне їх. Поруч старих грецьких центрів як Атени, Корінт, Теби, зявляють ся такі нові як египетська Александрія, сірійська Антіохія, мало азійський Перґам, і в сих нових, геленїстичних, грецько-оріентальних формах грецька культура поширюєть ся потім на теріторії Римської держави й стає одною з підстав нової европейської цивілїзації.

Взагалї не вважаючи на полїтичний упадок, культурне й духове житє Греції кипіло далї. Навіть в сфері суспільно-полїтичного житя творять ся нові форми, як тип федеративної, союзної держави: такі союзи обєднували дрібні держави тїснійшим звязком, давали своїм громадянам громадські права в цїлім союзї, орґанїзували спільну військову силу, вели єдину полїтику заграничну, а при тім не давали одній державі власти над иньшими, як старі геґемонії. Такі були славні союзи III в. Ахайський і Айрольський (Ералїйський).

Економічні клопоти, загальне зубожінне й скупченне великих богацтв в руках небогатьох багачів приводять до цїкавих соціялїстичних реформ—як спартанські реформи царів Аґіса і Клеомена, що хотїли наново переділити землї й відновити стару економічну й соціяльну рівність, яка, мовляв, була колись по законам старого спартанського законодавця Лікурґа.

Але особливо важний все таки був рух в мистецтві в розвитку науки і ремесла. На приклад за александрійської, доби ще раз незвичайно розвинула ся грецька поезія й мала великий вплив на пізнїйші часи, — хоч з поетичного погляду не мгла рівняти ся з старою,

Ще більше, незвичайно важне значінне мали системи моралі (етіки), що зявляють ся в сїй добі — наука епікурейців і стоїків, які підіймають ся справдї на незвичайну висоту моральних поглядів. Супроти сумних відносин дїйсности вони старають ся в самій людинї, в її духовім житю знайти міцні основи моральної свободи, рівноваги і щастя. Заразом доходять до високих понять гуманности, любови до людини взагалї.

В природних науках також зроблено великі поступи. Наприклад Арістарх з Самоса коло р. 250 прийшов до виводу, що не земля, а сонце становить центр нашої планетної системи — хоч сей вивід потім і не був прийнятий александрійськими астрономами й математиками. За те в иньших напрямах александрійські учені зробили великі успіхи. Ґеометрія Євклїда, наприклад, зісталась на всї часи аж до нинї основою шкільної науки.

Греки зістались представниками артистичної й теоретичної мисли і тодї, коли панами суспільного й полїтичного житя давно стали Італїйцї, Римляне.

20. Стара Італїя й її народи. Італїя досить пізно вирисовуеть ся перед нами в своїй цїлости — саме се імя стає загальною назвою тільки в II віці перед Хр., а північна частина, долина По навіть і тодї ще не вважалась за Італїю. Доісторична ж фізіономія її багато має неясного й досї.

Перед усім треба одмітити, що край тодї був взагалї відмінний від теперішнього — лїсистий, многоводний, болотистий, близький своїми фізичними умовами до північної Европи. Оселї ставили ся на горбах, дальше від вохких берегів, або будувано хати на палях. Хозяйство було хлїборобське, селянське; торговельні зносини, міське житє, ремесло розвивалось далеко тяжше і пізно, головно під впливами і взірцями грецьких кольонїй.

Старша людність була видимо подібна до старої людности полудневої Францїї й Іспанії (що заховала ся досї в іспанських басках). Її покривають і витїсняють потім індоевропейські племена — так звані тепер Італїки (старої спільної назви для них не було) й ілїрська людність. З Італїків зпочатку розселюють ся племена латинського кореня, з котрих вийшли Ри-

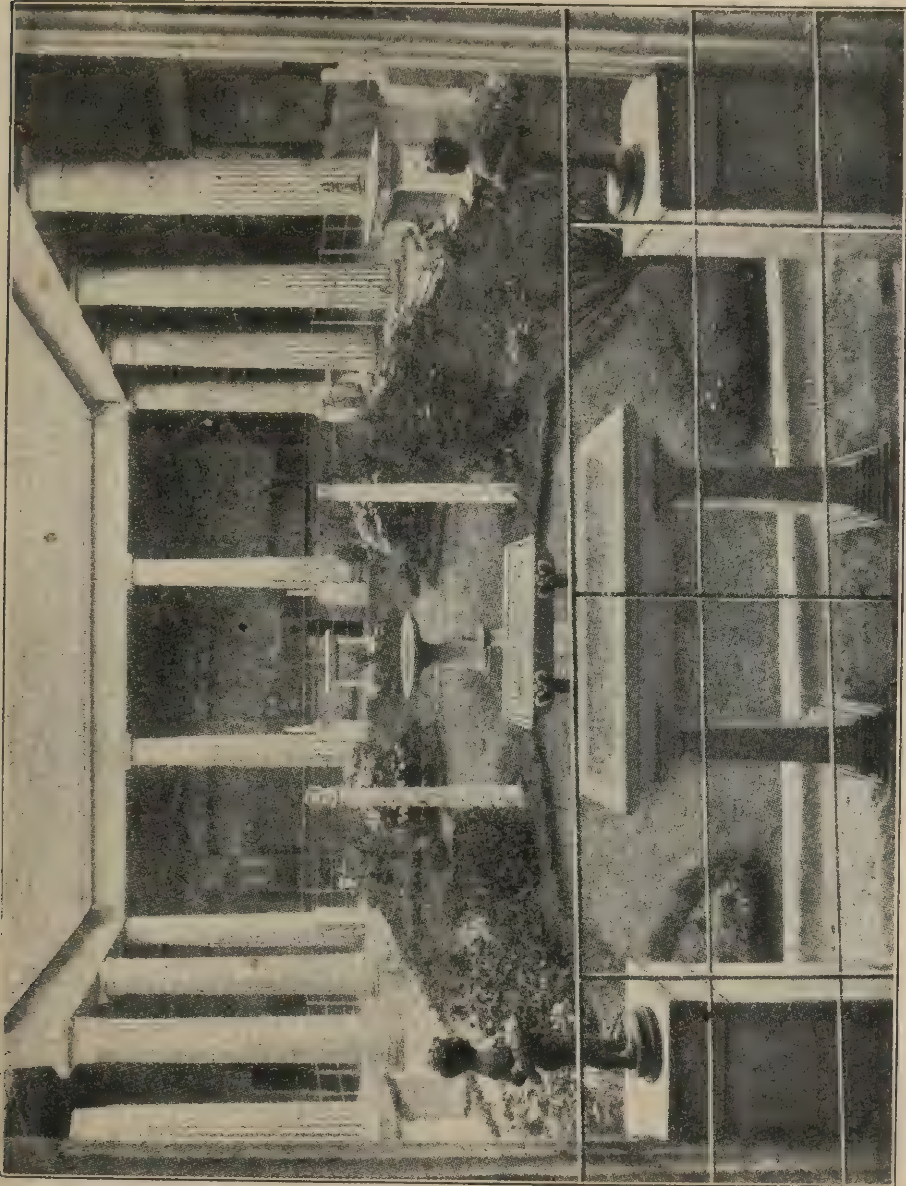
мляне, за ними йдуть племена північної й східньої Італії. Ще пізнійше втиснулись між них чужородні Етруски, або Тірсени, Тіррени—Туски, як їх називали Римляни (назва ся досї живе в імени Тоскани). Се нарід досї неясного кореня — думають, що він прийшов сюди зі сходу з Малої Азії. Нарештї вже в історичних часах північну Італію покрили Кельти—Галї (Ґалли). Так зложилось отсе ріжномастне залюдненнє Італії, пізнійше злите і обєднане в одну національну цілість полїтичною властю й культурою Рима.

Джерелом культури, матеріяльної й духової, для сих італїйських племен були грецькі кольонії полудневої Італії і Сіцілії; найбільш проречисте свідоцтво сього — італїйські написи: всї італїйські племена користували ся грецькою азбукою, в ріжних відмінах, незалежно одно від одного приймаючи й приладжуючи її до свого ужитку. До латинської мови війшло також багато культурних грецьких слів ще з передісторичних часів італїйського житя.

Найскорше грецьку культуру перейняли одначе Етруски, північні сусїди Латинян на західнім побережу (на північ зараз за Тібром). Вони не орґанізували одноцїльної держави, тільки союзи городів, на чолї котрих стояли князї, часом досить сильні. В VI і V віці, перед тим як зміцнив ся Рим, вони становили першу силу в Італії, підбили собі Латинян і полудневу Італію. У них була досить розвинена торговля, міське житє, ремесла, будівництво. Лїтературних памяток вони не лишили по собі, але їх могили, похоронні камери дають досить докладне понятє про їх культуру. В артистичній творчости і духовім житю вони не пішли далеко, але матеріяльна культура стала досить високо (напр. в будівництві). Бувши в ній учениками Греків, вони потім стали їх конкурентами в місцевій торговлї, силкувались спинити розвій їх кольоній і навіть виперти з Італії.

Римляне, як найблизші сусїди Етрусків, стояли довго під їх культурним, та й полїтичним впливом. У них зістались, досить не ясні, що правда, спомини про те, що етруські князї панували в самім Римі. Латинські городи, до котрих належав Рим, становили також міський союз — центром його була

Альба-Льонґа, коло племінної святині над кратером старого згаслого вулькану (теперішнього Альбанського озера). Політичного значіння сей союз одначе не мав ніякого і тільки в Рим-

16. Грецько-римський дім в середині (з розкопів в Помпеї).

лянах, мешканцях крайнього з латинських міст, на латинсько-етруськім пограничу латинське плем'я здобуває собі потім силу і значіннє. Племінне імя його заховало свою память в назві „латинської мови", що зісталась мовою Римлян на віки.

В епоху сформовання Римської держави, се племя, що стало основою нової, римської нації, жило хлїборобським, мужицьким житем. Промисел, торговля, міське жите було мало розвинене, так само культурні, духові інтереси. Нарід був практичний, реалїстичний, без ідеалїстичних поривів; релїґія його була збіркою рецепт, як належить поступати, — щоб запевнити собі поміч богів — себто сил природи, що кермують зовнішнїм житем, або ріжних таємничих духів, що пильнують тих чи иньших явищ і подій. Письменство служило для практичних державних і особистих потреб. Лїтература зявляєть ся вже пізно, коли Рим вийшов на світову арену, став світовою державою, — але ніколи не стала дійсним нервом римського житя.

21. Історія Риму до зєднання Італії (V і IV віки). Римляне починали свою історію від заснования міста Рима близнятами, вигодованими вовчицею на березї Тібра. Пізнїйші римські хронольоґи вирахували се на 753 рік перед Христом, і від нього йшов рахунок історії Риму („від заложення міста“). Старший з близнят, мовляв, став першим царем Рима, по нім ще правило шість царів, протягом півтретяста лїт, поки царської власти не скасовано, і царського роду не вигнано з Риму.

Се все одна леґенда. Дійсні історичні відомости з житя Риму йдуть тільки від V віку, коли до реєстрів вищих урядників стали приписуватись замітки про важнїйші події. Учені з початку переконали ся про перших царів, що оповідання про них не мають в собі нічого дійсного, а тепер викидають з історії й останнїх. Під переказами про них в дійсности лежить мабуть память про те, як в Римі панували етруські князї. Повстаннє скінчилось вигнаннем їх і уставленнем виборного правлїння: містом стали правити два вибирані що року консулї — і се було, очевидно, дійсним початком римської історії (римські хронольоґи клали се на кінець VI віку).

Рим лежав в самім центрі західнього побережа Італії — більш приступного для мореплавства і торговельних зносин, на границї двох племінних теріторій, на березї найбільшої італїйської ріки, недалеко від моря, так що невеликі кораблї могли заходити сюди, а від морських разбійників, дуже грізних

в тих часах, було безпечнійше. Се все дало Римови важне торговельне значінне, яке послужило причиною його зросту і сили.

Завзяті війни, які Римляне вели з сусідами, закінчили ся тим, що Рим здобув вихід до моря, забрав надморську теріторію, підбив собі затібрські етруські городи і міста латинського союзу. Протягом V віку він все більше виростав на значну політичну силу, і до нього все частійше почали звертати ся близші і дальші городи й племена за помічю проти своїх ворогів. Звязані з тим війни розширяли все більше теріторію римських союзників — городів і племен звязаних з Римом постійним союзом і обовязком военної помочи під командою римських вождів, і збільшали простір „римського поля“ — себто тих земель, які забирали ся Римлянами від переможених племен і служили для наділення своїх безземельних і малоземельних горожан.

З початком IV віку сей зріст Риму був перерваний натиском военничих Ґалів, що зайшовши в долину По, почали звідти пробивати ся і в середню Італію. Римляне виступили против них, але їх побито; Ґалї спалили Рим і взяли з Римлян контрібуцію, але Римляне устояли в сїй боротьбі і приспособивши ся до ґальських способів війни навчились давати собі раду і з ними. Вийшовши цїло з сеї борнї, вони стали першою політичною силою Італії, великою военною силою — війна стала їх ремеслом і весь державний устрій був приспособлений до завдань війни.

Після Асірії се була друга мілїтарна держава такого зручно виробленого типу. Кождий горожанин був тут вояком і мусїв служити до старости, власним коштом, конем чи пішо, відповідно до своїх достатків. Військо визначало ся незвичайною витрівалістю і военним духом. Правительство, що лежало в руках аристократії, вояків і правителїв з дїда-прадїда, вславилось незвичайною тяглістю і послїдовністю в своїй політичній проґрамі.

Ся проґрама розширяла ся в міру того, як ріжні італїйські держави і племена втягали Рим в свої справи. Коли східні Італїки натисли на полудневі італїйські городи, в звязку

з напором Ґалїв, міста полудневої Італії віддали ся під опіку Риму. З сього вивязали ся довгі і завзяті війни в серединї IV віку, які закінчили ся тим, що Римляне стали сильною ногою на східнїм побережу і в полудневій Італії. Вмішанне в сї війни північних племен, в тім числї і Ґалїв, повело за собою розширенне римського володіння на північ.

В початках III віку перед Христом вся Італія крім північної її частини стояла в ріжних степенях залежности від Рима — була політично обєднана. „Римське поле“ прорізувало її впоперек, розділюючи полудневих союзників від північних. Розкидані в ріжних частях краю, на кращих ґрунтах оселені кольонії римських горожан, і чудові, вічні римські дороги — звязували їх теріторії певними звязками. Горожанство римське незвичайно помножилось, а щасливе розвязанне внутрішнїх питань коло сього ж часу надало йому велику внутрішню силу і енерґію для дальших поступів в розширенню римського панування.

22. Внутрішнїй розвиток Римської держави. Разом з розширеннем теріторіальних впливів і зростом военних сил йшли цікаві зміни в устрою римської громади. З початку вся управа її лежала виключно в руках старих місцевих родів. Решта горожан, яка несла участь в военній службі, брала участь в виборах вождів війська, котрі були заразом і правителями громади й старшинами сенату, але сими вождами і сенаторами могли бути тільки люде, які виходили з тих родових орґанїзацій, або так звані патріції (так би сказати — отецькі сини, люде родовиті). Та й на народнїх зборах, що вибирали урядників і ухваляли закони, рішали богаті, родовиті верстви, бо їх голоси мали більшу вагу, ніж голоси біднїйших і неродовитих.

Такими порядками було невдоволене біднїйше громадянство і взагалї всї ті, що не належали до старинних родових орґанїзацій. А такого неповноправного громадянства, так званого „плебса“, „плебеїв“, ставало все більше з тим, як зростав Рим, як розвивалась тут торговля і промисли і до нього напливала людність з підбитих городів і племен. Се неповноправне громадянство вважало, що урядники з патриціїв держать руку своїх

людей в їх справах з плебеями, кривду діють плебеям. Тому з початку плебеї вибирають своїх виборних урядників, трібунів, які мали служити оборонцями плебеїв в їх суперечках з патріціями, а поволї набирали важних прав і в управі. Далї добивають ся нової орґанізації народнїх зборів, де біднїйші мали б рівний голос з богатими, а нарештї починають домогати ся і рівних прав на уряди для плебеїв зарівно з патріціями.

Се була дуже завзята боротьба і потягнула ся вона цїлі два столїтя. В нїй було чимало подібного до боротьби грецького демосу з аристократією, в Атенах, скажім. Так наприклад одним з перших результатів сеї боротьби було списаннє римського звичайового права (в 450 роцї перед Хр.) — так званих законів дванадцяти таблиць, що стали потім на всї часи підставою римського права, а римське право — підставою всього европейського права.

Другим наслїдком сеї боротьби був розвиток римської маґістратури — системи вищих державних урядів. Звичайно бувало так, що як патріціям приходило ся допустити до якогось уряду плебеїв, то вони відділяли від того уряду ріжні чинности і творили для них нові уряди, котрі могли займати тільки патріції. Так на місце давнїйше єдиного уряду консулїв, крім сього уряду явили ся ще цензори і претори. Сформовані були також иньші уряди і орґани правлїння в звязку з сею боротьбою. Плебеї того не дарували, невпинно добували ся повної рівноправности — участи в усїх урядах для себе, а властиво для значних і богатих родів, котрі вели сю боротьбу голосами плебса в своїх інтересах і справдї протягом IV віку всї уряди, які мали яке небудь полїтичне значіннє, стали приступні і для плебейських родин.

На черзї після сього ставало питаннє рівноправности також і для найблизших союзників—одноплеменників Римлян. Таке жаданнє поставили, в серединї IV в., найблизші земляки і помічники Римлян в їх війнах — Латиняне, а пізнїйше, при кінцї II віку, коли Римська держава далеко вийшла за межі Італїї, таке питаннє поставлено взагалї про всїх італїйських союзників. Але на сїм пунктї римські полїтики уперли ся. Вони не хотїли допустити перетворення Риму з міської громади в те-

ріторіальну державу з людністю одностайною що до її прав. Завзята війна з Латинцями, що добивались повних горожанських прав (головно права в виборах римської маґістратури) скінчила ся тим, що Римляне скасували Латинський союз і поставили в певні союзні відносини до Риму латинські міста безпосередно. Дали їм міську самоуправу, широку можливість поодиноким людям переходити в склад римського горожанства — але не дали прав римського горожанства латинським громадам в цілости.

Се стало потім нормою і на будуче для найбільш близьких союзників; иньшим давано ще меньші права. Повне горожанство було уділом горожан міста Рима, Рим зістав ся державою-містом. Все що було за теріторією римського поля, було союзниками Рима — його підданими, з більшими або меньшими правами, з ширшою або вузшою самоуправою — але не горожанами Римської держави.

Римське правительство пильнувало, щоб сими ріжницями в правах проодиноких городів, племен, областей не давати їм обєднати ся в одностайну масу з одностайними інтересами. Зрівнянне в правах, включенне в число римських горожан і з тим перетворенне Італії в одностайну країну, а Риму — в теріторіяльну державу, принесла тільки пізнійша римська імперія.

Не так докладні відомости, як про сю боротьбу за політичні права, маємо про боротьбу економічну, що йшла разом з нею, і ще близше зачіпала інтереси біднійшого плебсу. З земель, відбираних від переможених народів, плебеам порізувались невеликі ділянки, які звичайно згодом скуповувались богачами. Головна ж маса забраної землї, так званого народнього поля, віддавалась в аренду за невелику плату патріціям. Против сего порядку нераз повставали плебеї, але їх заходи не приводили до успіху: патріції робили полїтичні уступки, котрими притягали на свій бік багатих плебеїв, але не хотїли зрікатись своїх прав на народне поле, з котрого росли їх богацтва. Се приготовило потім римській державі великі клопоти й замішання.

23. Картаґена і пунійські війни. Перше ніж Римляне встигли підбити своїм впливам цїлу Італію, події витягнули їх далеко за її межі, постановивши перед ними боротьбу за море.

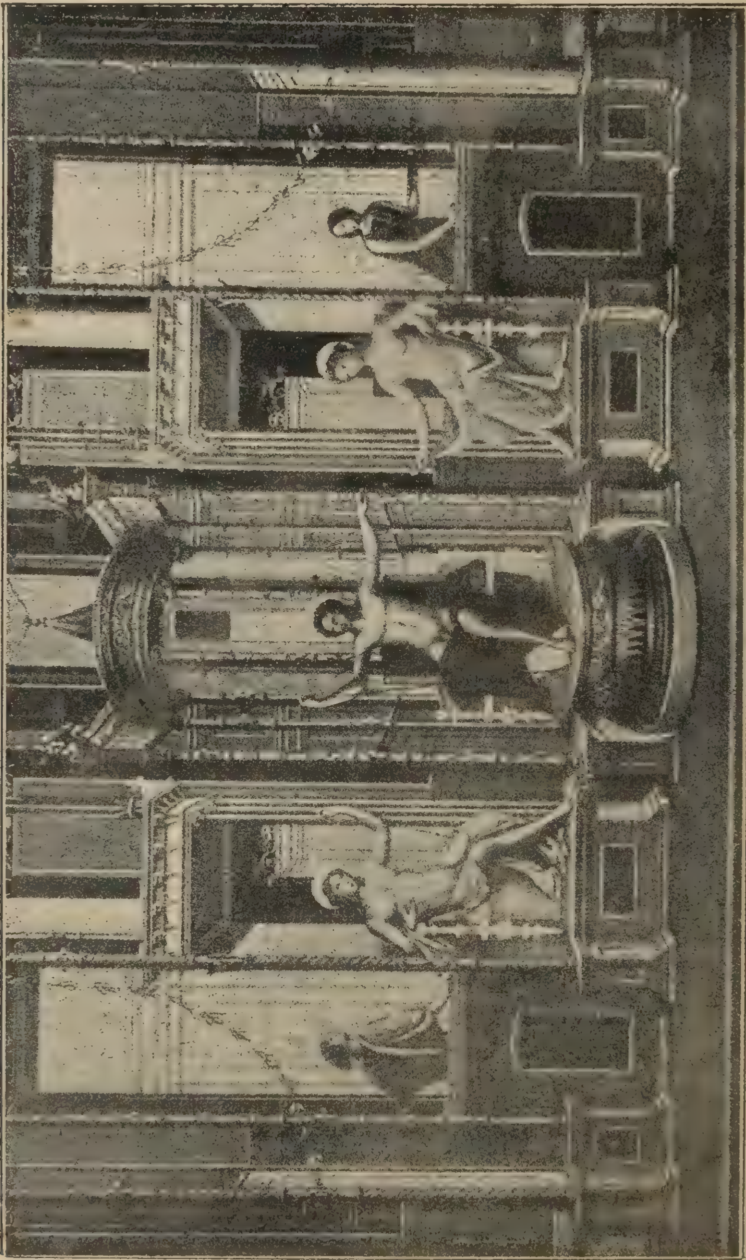
Море не так розділяє, як звязує краї на ріжних берегах — коли сї береги придатні для зносин і для торговлї. Таке море Середземне з його берегами, місцями глубоко вирізаними, а місцями сильно зближеними своїми виступами і островами, переважно богатими вигідними затоками, пристанями і природними скарбами природи. Ми бачили як в II тисячилїтю в східній частинї Середземного моря розвинула ся еґейська культура і кольонїзація, занявши її острови і побережа, і згодом на її руїнах розвинула ся кольонїзація і культура грецька. Разом з тим розвивала ся система кольонїй і торговельних факторій фінїкійських.

З причин пояснених вище (§ 6), Фінїкіяне були змушені звертати свою увагу головно на західні береги — на побережа Іспанії, сусїдньої части північної Африки і полудневої Франції. На іспанськім і африканськім побережу зявляєть ся цїлий ряд фінїкійських кольоній, які ведуть широкі торговельні зносини, а заразом поширюють свої впливи також в глибину країн і використовують їх природні богацтва для своєї торговлї і високо розвиненого промислу.

Зпоміж них згодом вибила ся на перше місце Картаґена (або Карфаґен) на африканськім побережу (де тепер Туніс), кольонія фінїкійського Тіра. Вона лежала в дуже богатій і родючій країнї, де могла розвинути велике сїльське господарство, поруч торговлї й промислу, і се давало особливо трівку підставу її силї. Під геґемонією Картаґени переходить поволї все західне африканське побереже, а далї взагалї всї західні фінїкійські кольонії, особливо в міру того як упадали фінїкійські городи метрополії, і сам Тір упав в боротьбі з Александром македонським. Картаґенцї неустанно шукають нових доріг і розширюють свою торговлю, свої впливи в глибину африканського берега, підбивають під своє панованнє іспанські племена, міста Сіцілії, Сардінію, Мальту, Валєари, стають наймогутнїйшою торгово-промисловою морською державою західньої половини Середземного моря.

Оборотною стороною сеї картаґенської могутности було се, що властива картаґенська людність була невелика, воєнні сили складали ся з наємників, а сувора і безоглядна управа

картаґенської аристократії не вміла сотворити глубших і тіснійших звязків між державою і підвластними краями і городами.

17. Роспись стіни в грецько-римськім домі (Помпеї).

Маючи головних конкурентів в Греках, Картаґенці тримали против них з Етрусками, а потім, коли вибивають ся наверх Римляне — пильнували добрих відносин з ними. Супроти

того, що Рим був державою сухопутною, селянською, й увага його була звернена на італійські краї, а Картаґена була державою морською і купецькою, та пильнувала иньших побереж, інтереси їх могли б не стрічати ся ще довгий час, коли б Картаґенці не тисли ся до Італії. Але вони пхали ся й туди, і один припадок — повстанне в Месані (теп. Месіні) в Сіцілії, прискорив їх стрічу.

Месанські повстанці в боротьбі против сіракузького тірана, і його союзників Картаґенців, звернули ся по поміч до Римлян, і Римляне по довгих ваганнях рішили вмішать ся в сю війну щоб не дати Картаґенцям усадовити ся на самім італійськім побережу. Почали ся довгі і тяжкі „Пунійські війни“ — звані так тому, що Римляне звали Картаґенців Пунами, по своєму переробивши грецьку назву Фінікіян.

Перша війна потягла ся двадцятьтри роки (264—241). Щоб бороти ся в Картаґеною її зброєю, Римляне побудували кораблї й пробували перенести боротьбу на африканський ґрунт, щоб підняти тутешнїх підданих Картаґени. Але взагалї війна йшла для них тяжко, і тільки витревалість Римлян вирятували їх. Державний скарб Картаґени кінець-кінцем опорожнив ся, наємники підняли повстанне, і Картаґенці мусїли помирити ся з Римлянами, відступивщи їм Сіцилію, до котрої Римляне, користаючи з повстання наємників, прилучили ще й Сардінію з Корсікою.

Се були перші володїння Риму поза Італією, перші „провінції“, як називали Римляне сї володїння поза Італією. Їх трактовано инакше, нїж італїйських союзників — провінції обкладувано даниною на користь римського скарбу, і бувші консулї й претори, відбувши свій рік в Римі, визначали ся правителями сих земель. У внутрїшнї відносини вони одначе не дуже мішали ся. Городським громадам лишала ся самоуправа. Часто зіставали ся при власти й ріжні місцеві володарі, коли вони добровільно признали власть Риму.

Упоравши ся з Картаґеною, Римляне підбили собі Ґалїв в північній Італії і закінчили таким чином її зєднанне, а далї перейшли й на ілїрський берег Адріятика. Але в тім заскочила їх нова війна з Картаґеною, розпочата великим картаґенським

вождом Ганїбалем, сином Гамількара (з фамілії Барка), що проводив картаґенським військом в першій війнї.

Ся родина Барка задумала нагородити страти, понесені Картаґеною в першій війнї, новими здобутками в Іспанії і їй се вдало ся. Тут засновано цїлу нову картаґенську державу, з столицею Новою Картаґеною (теперішня Картаґена), і доходи з сих володїнь, особливо з богатих срібних копалень Іспанії, потекли богатим струмком. По двадцяти лїтах сили Картаґени були вповнї відновлені і Ганїбаль задумав обернути против Римлян їх спосіб: перенести війну на італійський ґрунт.

В 220 р. він здійснив неймовірний плян. З Іспанії через Францію й Альпи пройшов з військом, з африканськими наємниками і слонами просто в північну Італїю, сподїваючи ся підняти против Рима недавно приборканих Ґалїв. Для Рима настала чорна година. Ганїбаль показав себе ґенїяльним вождом, римські війська не вміли приладити ся до його тактики й гинули одно за одним. Італїя впала в руки Ганїбаля; богато з підбитих Римом племен перейшло справдї на бік Картаґенцїв, але середня Італїя й кольонії латинського права зістали ся вірні Римови.

Переконавши ся, що не можуть подолїти Ганїбаля, Римляне перестали бити ся з ним, тільки громили тих своїх бувших союзників, що приставали до нього. А тим часом вислали військо до Іспанії, що була джерелом сили Ганїбаля, фактично ставши фамілїною державою Барків. За кілька лїт римському війську удалось завоювати іспанські володїння Барків і виперти з Іспанії Картаґенцїв до решти. Потім Рим переніс війну до Африки, і тут вона теж пішла на стільки успішно, що Картаґенцї мусїли викликати Ганїбаля з Італії на ратунок до себе. Але і Ганїбаля в рішучій битві побито, і Картаґенцї мусїли піддатись: видали Римлянам всю фльоту і відрікли ся всїх володїнь окрім беспосередньої околицї Картаґени. Се було в 202 роцї перед Хр.

24. Рим стає світовою державою. Внутрішнї зміни. Пунїйські війни були важною зміною, епохою в історії Риму і взагалї старинного світу. Рим став світовою державою і вийшовши за межі Італії забирав все нові й нові землї в круг

своєї держави, впливів своєї культури, свого устрою і права. Друга Пунїйска війна принесла йому Іспанїю і впливи на північнім побережу Африки. Слїдом з відносин на ілїрськім побережу у Римлян прийшло до війни з Македонїєю. Війни сї скінчили ся розгромом Македонської держави і переходом Грецїї під опіку Риму, яка що далї то більше ставала справжньою властю. Ще скорше ніж закінчив ся сей розгром Македонїї, прийшло до війни з державою Селевкидів, і се привело до того, що під зверхність Риму перейшла Мала Азія, і Римляне там потворили ріжні більші й меньші держави під своєю зверхністю.

Таким чином уже в серединї II віку Римська держава перетворила ся в величезну світову державу, яка обхопила майже всї побережа Середземного моря і стихійною силою загортала все нові простори, від побережа заходячи все далї в глибину суходолу. Протягом дальшого столїтя, до заснования Римської імперії, під власть і опіку Риму в ріжних формах перейшов Єгипет, Вавилонїя, Арменїя, чорноморські побережа, балканські землї, Ґалїя заальпійска (теперішня Франція). Римські війська переходили за Рен і до Британїї. Після Перського царства і держави Александра Македонського се була третя світова держава, ще в ширших розмірах і ще більшого значіння в історії людства.

Разом з сим неймовірним розростом Римська держава перходила через великі внутрішні зміни, які сильно зміняли її характер і фізіономію.

Пунїйські війни страшенно спустошили Італїю і в корень знищили те селянство, яке становило основу римського горожанства і римського війська. Селянське господарство и Італїї потім так уже й не піднялось більше. Прилученне хлїборідних провінцій як Сіцілїя, Сардінїя, Африка, що платили римському правительству свою данину продуктами, перед усім збіжем, затопило Рим дешевим хлїбом: він коштував на римськім торзї далеко дешевше, нїж могли продавати італїйські селяне. Хлїборобське господарство в Італїї не виплачувалось. Селяне за безцїн продавали свої господарства богатим скупщикам і переходили до Риму, де діставали від правительства

хлїб по незвичайно дешевій цїнї і ріжні грошеві підмоги від кандидатів на державні уряди.

Годованне і забавлюванне ріжними святами і видовищами римського плебса — бідного горожанства стає тепер одним з головних завдань аристократії, яка правила державою, роздїлюючи уряди в невеликім крузї своїх фамілій. Рівноправне в теорії горожанство розбило ся в дійсности на два світи, різко відмежовані економічно, полїтично і культурно — владущу богату аристократію (так званих оптіматів, кращих людей) і міську черн прозваних пролетаріями (відси йде ся назва). Давнїй характер хлїборобської мужицької держави, твердої, консервативної, суворої і простої в побутї, що мав Рим в перших віках свого історичного істнування, був страчений безповоротно. Провінції приносили величезні богацтва державі й своїм правителям бувшим консулам і преторам. Кандидати на сї уряди видавали величезні, мілїонові суми на „дарунки“ римському горожанству, входили в довги, знаючи, що потім з лихвою повернуть собі сї трати, коли відбувши преторськй чи консульський рік, підуть потім „проконсулями“ і „пропреторами“ (так звали ся консулї й претори, що посилали ся в провінції після свого урядовання в Римі), правити якоюсь великою провінцією. Крім сього роздавання грошей виборцям, вони, і взагалї сї аристократичні фамілїї, годували великі юрби своїх так званих клієнтів з незаможних горожан, які служили їх фамільним інтересам. Рим і римське громадянство таким чином фактично годували ся своїми провінціями, ставали паразітами на них і на державнім орґанїзмі.

З сим зміняв ся і характер римської армії, сеї підстави военної Римської держави. Давнїйше, як ми знаємо, римські горожане служили в війську власним коштом, і війни вели ся так, щоб дати їм змогу не занедбувати свого господарства, не відривати вояка від рілї. Війни і походи через те бували звичайно не довгі, з перервами, і військо після походу розпускало ся до дому. Тепер в ріжних кінцях держави приходило ся війну вести без перестанку, безнастанно держати військо в ріжних неспокійних областях. З другого боку все зменьшала ся маса того заможного горожанства, яке могло

нести військову службу власним коштом. Се все привело до великих змін в військовім устрою—особливо важні були реформи Марія переведені при кінці II століття перед Хр, в звязку з натиском на Італію ґерманських народів—Цімбрів (Кімврів) і Тевтонів.

Військо стає наємне. Вояки дістають плату і звичайно роблять військову службу своїм ремеслом на все жите. Прослуживши кількадесять літ, такі „ветерани“ звичайно дістають земельні наділи в котрійсь кольонії, заснованій на відібраних у тої людности землях яким небудь вождем для своїх заслужених вояків. Леґіони, з котрих складалось військо, тепер не розпускали ся з кінцем походу, вони істнували з року на рік в тім самім складі, звязані особисто з своїм вождем, котрому служили, і від успіхів котрого всього надіяли ся для себе. Через се честолюбні вожди і політики тепер всї свої пляни будують на двох підставах: на симпатіях римської черни і на вірности своїх леґіонерів. Се приготовляє глубокі зміни в усім укладі держави.

25. Проби реформ, внутрішні замішання, панованне одиниць. Не бракувало серед римської владущої аристократії розумних і уважливих людей, які помічаючи сї познаки виродження римського громадського і державного ладу, щиро захожували ся коло відродження і поправи його. Вони силкувались перевести ріжні реформи для того, щоб відродити римське селянство, наділивши безземельних наділами з державних земель, з „народнього поля“, що давало ся по дешевій цїні аристократичним фамілїям. Хотїли розширити круг римського горожанства й оживити його свіжими, здоровими елементами, наділивши горожанськими правами італійських союзників.

Але сї реформаторські заходи розбивали ся о зручну опозицію більшости владущої аристократії. Вона приладила ся до сучасних відносин, уміла користувати з самих його хиб, з самого розкладу житя і за краще вважала всім правити самовільно і безконтрольно іменем голодної, продажної, римської черни. Тому реформатори звичайно накладали кінець кінцем

18. Римські терми (реставрований вигляд).

головами. а повстання черни чи союзників задавлювали ся без милосердя.

Особливо замітні своїм змістом і траґічним кінцем реформи братів Гракхів, що оден по другім в рр. 133—121 виступили з проектами законів на користь безземельного люду. Самі бувши аристократами походженнєм, споріднені з найпершими фаміліями, вони сміливо й різко пішли против арістократії. Вибрані народніми трібунами, вони провели закони про обмеженнє панської аренди народньої землї й нарізку землї безземельним. Не спинились для проведення сих законів перед вчинками революційними, які потім послужили небезпечним прикладом для ріжних амбітників. Але кінець кінцем і оден і другий наложили головою в сутичках, піднятих против них розгніваною аристократією.

Частійш одначе знаходились люде, які опираючись на закуплений, але вічно невдоволений пролетаріят, або на віддані їм леґіони забирали в свої руки правлїнне і правили всупереч волї аристократії і прийнятим нею звичаям, не задаючи ся якимись принціпіяльними завданнями, а маючи на гадці лише свої особисті інтереси і амбіції.

Від початку І віку перед Хр. Рим живе майже без перерви в атмосфері таких напружених відносин, де по одній стороні стояв сенат, зложений з членів богатих і заслужених аристократичних родів і бувших високих урядників, а по другій—демаґоґи (так звані „популяри"), які опирали ся на столичній черни, — або заслужені вожди з проконсулїв, що в управі провінціями зібрали великі богацтва, в великих війнах вишколили і тїсно привязали до себе великі армії і розпоряжали ся всім, накидалочи свою волю сенатови.

Сенатови зіставало са тільки по можности противставляти одного такого чоловіка другому, користувати з їх конкуренції. Але часом кілька таких честолюбців входили в спілку між собою, щоб по волї своїй дїлити між собою уряди, армії і провінції, і тодї сила і власть їх справдї бувала безмежна, а кінчило ся воно звичайно тим, що один з сеї спілки, почувши себе сильнїйшим від своїх товаришів і не хотячи дїлити ся далї своєю властю, подолав їх і забирав в свої руки всю

державу. Такий був так званий перший тріумвірат, з котрого потім вийшло самовластне правлїннє Цезаря, і другий—з котрого вийшла імперія Авґуста,

Старий устрій видимо переживав ся і старі уряди стратили своє давнїйше значіннє. Давні республїканські форми містили в собі зовсїм новий зміст, відмінний і з ними суперечний. Сї форми міської республїки, очевидно, не годили ся для великої світової імперії, якою став Рим з II столїтя. Але аристократія гальмувала перебудову її на основах дїйсної демократизації — тому кінець кінцем мусїло прийти до монархії.

Енерґічні, талановиті люде вже з початків I віку перед Хр. починають се відчувати і змагають до власти над усею державою. Ся перша половина столїтя проходить в крівавих смутах. Побідники чинять кріваву розправу над противниками і віддають державу на жир своїм прибічникам. Нарештї Юлїй Цезар, ґеніяльний полїтик і вожд, подолївши всякі супротивні сили в 50-х роках, фактично став володарем держави. Він носив ся з гадкою прийняти царський титул і перетворити республїку в монархію не тільки фактично, але й по імени й формі, на взірець східнїх геленїстичних царств. Але громадянство не було ще приготоване для сього. Аристократично-республїканські понятя в нїм були ще занадто сильні. Республїка вважала ся запорукою сили і могутности Римської держави. вона, мовляв, державу виростила і тільки з республїкою держава могла істнувати. На всї випадки панування того чи иньшого дивили ся як на прояви упадку старих порядків, як на скороминущі замішання. Колиж Цезар виявив заміри формального скасовання республїки, то зараз же й згинув за се: його вбито в сенатї в день, коли мало відбути ся проголошеннє його царського титулу (44 р. перед Хр.).

Пляни Цезаря перейняв зараз його пасерб, ним усиновлений, Октавіан, прозваний пізнїйше Авґустом. Тільки він повів свою лїнію обережнїйше. Навчений крівавим кінцем свого вітчима, він прикладав всї старання, щоб його фактична власть як найменьше колола очі прихильникам старих республїканських традицій. По смерти Цезаря він удавав з себе вірного слугу сенату, а й пізнїйше, подолївши в крівавих війнах иньших

конкурентів і претендентів до власти (сї війни потягли ся до 31 р. перед Хр.), Октавіан пильно вважав на те, щоб нїби то не виходити з рамок тих урядів, якими надїляли його, сповняючи його волю, народнї збори. Старанно підчеркував, що він нїби то не має більше власти, ніж скільки дають сї республїканські уряди, і завляки сїй обережній тактицї справдї скріпив своє становище й своїм наступникам передав фактично дуже трівку монархічну власть.

26. Римська імперія. Засноване Авґустом цїсарство (імперія) проіснувало кілька столїть. Офіціяльним початком його сам Авґуст уважав 30 рік перед Христом, формальним кінцем його вважаеть ся 476 рік по Христї — але з кінцем IV. віку по Хр. се вже була сама аґонїя—упадок і розклад. Та й відкинувши кінцеві часи все таки імперія прожила повнї три столїтя дуже інтересної історії.

За кілька лїт по своїй побідї над противником Антонієм, Авґуст заявив, що складає з себе всї надзвичайнї права, які мав під час своєї диктатури, за боротьби з противниками, і передає всю власть сенатови і народови. Народнї збори і народнї права одначе лишились і після сього порожньою декорацією, натомість за сенатом Авґуст і його наступники пильнували зіставити можливу видимість власти й на далї, для заспокоєння прихильників республїканських традицій. За собою Авґуст зіставив власть над військовими силами держав — на се вказував його титул імператора. Се слово давнїйше було почесним титулом без реального значіння, надаваним воєнним побідникам, від часів Авґуста воно стало терміном державної власти, означіннем нової форми правлїння. Крім того зіставив він за собою титул старшини, „прінцепса“ сенату (тому і власть його зветь ся прінціпатом), і власть трибуньську, а від часу до часу брав на якийсь рік уряд консуля. Сю тактику ведуть і його наступники, а в дійсности вся фактична власть належала їм, і сенат сповняв тільки їх волю.

Імператор призначав урядників, в його розпорядженню був державний скарб, а годовно—в його виключній власти були всї військові сили держави. Він завідував безпосередньо всїми військовими силами, і тими провінціями держав, які жили

в военнім стані—де грозив неприятель, де стояли війська. Провінції не военні стояли під управою сенату; в його ж руках була власть законодатна і судова. Він же проголошував імператорів, нїби то виберав їх. — Але в дїйсности цїсарство переходило або в спадщину, коли у імператора було потомство або близькі свояки, або розпоряджало ним військо: перед усїм імператорська ґвардія, а також і провінціяльні леґіони, коли на чолї зявляв ся популярний і честолюбний вожд. Військо було підставою цїсарської власти і військова ж сила рішала в усяких критичних моментах.

Не вважаючи на захованнє всякої видимости сенатської власти, аристократія римська не мирила ся з цїсарством. Її погляд на імперію, як на тіранію, як на виродженнє законного, ідеального республїканського устрою, закорінивсь і в римській історіоґрафії, що стояла під аристократичними впливами, і перейшов в новійші погляди. З другого боку в памяти християнської церкви з цїсарством звязали ся більш або меньш суворі нагінки імператорів на християн. Се все сотворило римському цїсарству репутацію якоїсь епохи упадку, розкладу, самоволї, деспотизму. Ся репутація в значній мірі несправедлива. Римська аристократія, дійсно, не раз сильно терпіла від деяких імператорів, що мстили ся за її неприхильність цїсарству суворими нагінками, карами смерти, висилками і конфіскаціями. Християнство стягало на себе репресії своїми противдержавними, з погляду сеї імперії, прикметами. Але загалом для широких кругів, особливо для областей—для Італії і для провінцій—часи імперії були часами розмірно великого спокою, опіки і добробуту—особливо в перші два столїтя цїсарства.

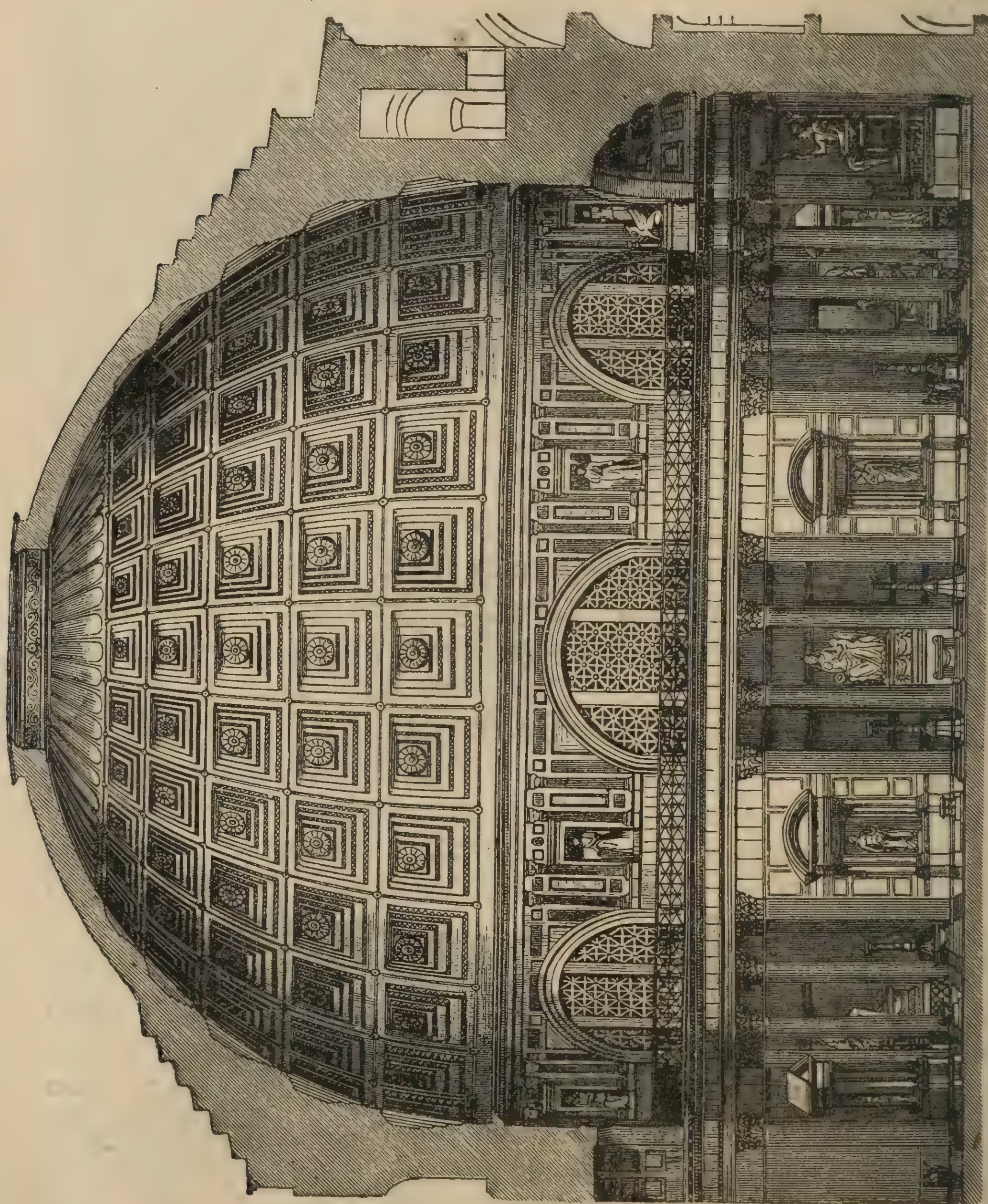
Імператори свідомо і серіозно дбали про добро людности. Між ними було не мало правителїв дуже дбалих, розумних і перенятих бажаннем загального добра. Крім самого Авґуста такими були особливо імператори з дому Флявіїв, в другій половині I віку по Хр. — Веспасіан і Тіт, потім Нерва—при кінцї I віку, і його наступники в II віцї — Траян, Гадріян, ще більш Антонїн і його наступник Марк Аврелїй, Се був фільософ стоїчного напряму, автор високим моральним почутем перенятих

міркувань „До себе самого“ — може найбільш ідеалістичний чоловік, який коли небудь засїдав на тронї.

Територіяльний зріст за часів імперії ще потягнувсь якийсь час але загалом не був великий. Була прилучена полуднева Британїя; подунайські землї, Арменїя, північне Чорноморе приведені до тїснїйшої звязи з імперією. Останнї великі здобутки були дїлом цїсаря Траяна (в початках I віку по Хр.), що своїми війнами на Дунаї і орґанїзацією тутешнього погранича зіставив таку глибоку память в тутешнїх краях—у Славян і ще більше у Волохів (Румунів). Одначе сї воєнні справи були дїлом самого правительства і не захоплювали громадянства. Після ж Траяна і римське правительство прощаєть ся з завойованнями. Його гадки звертають ся виключно до оборони границь держави і упорядкування приналежних земель. І ся сторона історії Римської імперії мала глибоке цивілїзаційне значінне.

27. Культурне значінне римської імперії. Імперія звязала в оден державний орґанїзм весь басейн Середземного моря, з деякими сусїднїми краями. Не рахуючи деяких країв, котрих приналежність була скороминущою, в склад імперії крім Італії входила Іспанїя, Балканський півостров, Ґалїя і полуднева Британїя, зарейнські землї Ґерманії, Швайцарія, все Подунаве, Чорноморські побережа, Мала Азія і Сірія до Месопотамії на сходї, Єгипет і північне побереже Африки. В понятях тутешнього громадянства—се був весь культурний світ. Імперія обєднала його і забезпечила йому спокій—улекшила йому взаємини і зносини. Всюди, куди сягала римська держава, вона несла з собою замиреннє всяких місцевих усобиць і війн—„римський спокій“ (pax Romana). Вона обгорожувала границї своїх провінцій системою укріплень, міцними валами, сторожевими пунктами і воєнними городами, обсаджувала сильними залогами, розселяла своїх салдатів і ветеранів кольонїями. Її намістники і всякі представники, не мішаючись принціпіяльно до місцевих відносин, полишаючи певну самоуправу їх містам і всяким громадським орґанїзаціям, грали ролю посередників в усяких конфлїктах. Особливо уважано на свободу торговельних оборотів і безпечність зносин. Званнє римського горо-

жанина (з часом признане за всею свобідною людностю імперії) відкривало скрізь дорогу, було ґарантією особистої безпеки.

19. Римський Пантеон в середині (будова часів Гадріяна, реставрований вигляд).

Се одно вже значно винагороджувало людність за нелегкі побори і всякі иньші прикрі сторони імперського панования. Але цісарство мало і чисто культурне, цивілізаційне значіннє.

В провінціях появляли ся городи, що були малими копіями Риму — прикрашені ріжними публичними будинками: храмами, статуями, театрами, цирками, базіліками—салями для судових і адміністративних справ, портіками для захисту публіки від спеки і дощу, публичними лазнями (банями) — се була невідмінна потреба тодішнього комфорту, і лазні такі були заразом клюбами, будинками для спорту, декламації і т. под. Проводили ся їздові римські дороги, акведуки—водопроводи, що місцями стоять іще й досі, завдяки своїй вічній, римській будові. Заводила ся громадська самоуправа по містах на римський взірець і прищіпляли ся римські понятя горожанського доброго тону й обовязку: заможні горожане справляли гри і представлення для свого міста, фундували просвітні і добродійні інституції, і т. ин. Появляла ся книжність, книгозбірні, письменська творчість.

Часи імперії були часами розцвіту римської культури. Як вище було сказано, Римляне не мали хисту і нахилу до чисто духових і артистичних інтересів. Се був нарід практиків — вояків, урядників, юристів, банкирів, техників, інжинерів, а не поетів, не фільософів, не артистів. Тільки з II віку перед Хр. серед римської аристократії починає потроху входити в моду освіта і вихованнє дітей на грецький взір, знайомість з грецькою мовою, письменством, інтереси до літератури й мистецтва. Все се було грецьке—грецькі міста полудневої Італії були близшим огнищем сеї грецької культури, а для кращого зазнайомлення з нею молоді люде з кращих фамілій римських виправляли ся до більших культурних центрів Греції, щоб присвоїти собі глибше грецького духа,—хоч вони дивили ся на Греків з певним презирством (до того й давала деяку підставу вдача грецької людности сих часів упадку). Далі на грецькі взірці починаєть ся літературна і артистична творчість і у самих Римлян. На взірці грецької комедії пишуть ся комедії римські, для потїхи ширших кругів публіки. На взір грецького епосу роблять ся проби звеличання національних героїв Риму.

Доба Авґуста вважаєть ся золотим віком римської літератури, і культури взагалі. Тоді справді являєть ся ряд тала-

новитих письменників, яких можна поставить поруч Греків (лїрика Горація, національний епос Верґілія, легкий епос і лїрика в александрійськім дусї Овідія, національна історія Рима Тита Лївія). В мистецтві Римляне доходять також високого розвитку в скульптурі, декоративній штуцї, і особливо в архитектурі. І пізнїйше, в І—III в. по Хр. іде далї ся літературна й артистична творчість, даючи чимало цїнного.

Верхів грецького артизму в поезії й мистецтві, грецької мисли в фільософії Римляне, що правда, нїколи не дійшли. Лише в архитектурі вони сказали своє нове слово (римські базіліки і „центральні будови“ з округлим склепіннєм в серединї). Специяльністю Римлян була наука права, юриспруденція, котра в перше дійшла тут незвичайного розвитку і значіння, виробивши певні основи права, і відограла величезну ролю в історії пізнїйшої европейської цивілїзації.

З грецькою культурою римська все таки не витримувала конкуренції, не вважаючи на своє державне становище, і з культурного погляду імперія досить різко дїлила ся на дві части: В східньо-полудневій, геленїстичній частині, далї панувала мова грецька і культура грецька (полуднева частина Балканського півострова, передня Азія і східня частина африканського побережа),—в північно-західній, романській, ширилась латинська мова й римська культура (Італїя, Іспанїя, західня частина африканського побережа, Ґалїя, ренські й дунайські землї). Римське правительство взагалї було дуже толєрантне (терпиме) до всяких місцевих відмін житя, місцевих культур і релїґій і не накидало нї своєї мови нї державної культури. В східній половинї держави через те далї ширила ся й заглубляла ся в маси людности культура грецька. Але поза областю її впливів римська культура без примусу, силою самої цивілїзаційної сили, так само як грецька, або й ще сильнїйше, проходила в людність.

Найкращий доказ—романїзація, златинщеннє кельтських і иньших народів Іспанії, Ґалії, Швайцарії, Подунавя. Не вважаючи на пізнїйший залив ґерманськими і славянськими племенами тутешня людність заховала у себе латинську мову в її місцевих нарічах, з котрих пішла нинїшня іспанська, порту-

ґальська, провансальсько-катальонська, французька, наріча швайцарські (так звані лядінські, себ то „латинські“), також мова румунська: румунські (волоські) краї недовго й належали до імперії, про те задержали її мову й імя Римлян (Румуни — Romani).

28. Християнство. Одним з важних наслідків для історії людства від Римської імперії було поширенне християнства в землях обєднаних під пануваннем імператорів. Часи її розцвіту були часами особливо швидкого й успішного розповсюдження християнства. Обєднанне ріжних народностей і культур в рамцях імперії богато прислужилось йому.

По словам евангелій Ісус Христос проповідував в Палестині в 30-х роках по своїм уродженню, від котрого рахують ся у нас літа. Діяльнісь його учеників-апостолів належить до 30—50-х років. Бувши всї Ізраїльтянами і держачи ся вірно закону батьків своїх, як і сам Христос по їх словам казав, що він прийшов не зруйнувати закон, а ствердити, — вони з своєю проповідю з початку звертались до Ізраїльтян же. Хіба припадково разом з ними приставали до нової віри иновірцї. На початках серед апостолів було навіть ваганне—чи можна бути причастниками їх віри, не приймаючи ізраїльского закону вповнї, навіть з обрізаннем. Заслугою апостола Павла було, що він переніс проповіть „в язики“: не тільки розширив її район, але й рішучо пішов в напрямі висвободження нової віри від юдейства, від усяких обмежень старого ізраїльського закону, які могли вязати її. Дальші поколїння учеників і проповідників християнства з обох половин імперії довершили се діло сформовання християнства в релїґію окрему від юдейства.

Обставини, в яких жив ізраїльський нарід в I віцї по Хр., улекшили росповсюдженне Христової науки і помогли оцїнити її універсальний характер. Уже від часів першого зруйновання ізраїльського і юдейського царства (в VII—VI віках перед Хр.) почалось розсїянне Ізраїля по близших і дальших місцях передньої Азії і Єгипту. Поворот Ізраїля до Палестини з вавилонської неволї, після завойовання Вавилона Кіром (530-х роках перед Хр.), не спинив сього розсїяння. Ізраїль

не вернув ся до колишньої своєї виключности. Велика еврейська кольонія зісталась далї в Вавилонї і такі ж кольонії істнували і розростали ся у всїх більших культурних, промислових центрах тодїшнього світу. Трівожне жите, котрим жила Палестина, особливо від часів упадку Перської держави за Александра Великого—в'йни за незалежність, повстання й погроми за часів Сірійського царства Селевкидів і потім за римського пановання давали все нові і нові приводи до виселення на чужину. В сїм розсїянню виробили ся характеристичні прикмети еврейської народности: при горячім привязанню до свого народу і його традиций зрозумінне для всяких нових течій в сфері духового житя. Ширячи ся головно в гелєнїстичній половинї середземного басейну, сї еврейські пересельцї присвоювали собі грецьку мову і культуру, не порива ючи з своєю, і стояли в тїсних звязках з місцевою людністю.

Іх кольонії таким чином були незвичайно податним ґрунтом для розповсюднення християнства як юдейської релїґійної доктріни і заразом вигідним мостом для переходу його до иньших народностей. Християнські проповідники звернули ся від разу до грецької мови, як до міжнародного культурного знаряду. Євангелїя, що викладали жите і науку Христа, були написані по грецьки, так само і посланія апостолів, що виясняли ріжні питання християнської віри.

Гелєнїстичний світ взагалї краще був приготований для неї. Західнї землї, що стояли в сфері римської культури,— не так то були пригожі для християнства, і римський державний уклад взагалї не сприяв новій релїґії. В I—II віках християнство ширить ся головно в східнїх частях держави. Хоч у Римі вже від перших десятилїть поширення у нього теж були прихильники, але головні центри християнства тодї лежать на сходї, і тільки з кінцем II віку воно стає сильним і в західнїх провінціях.

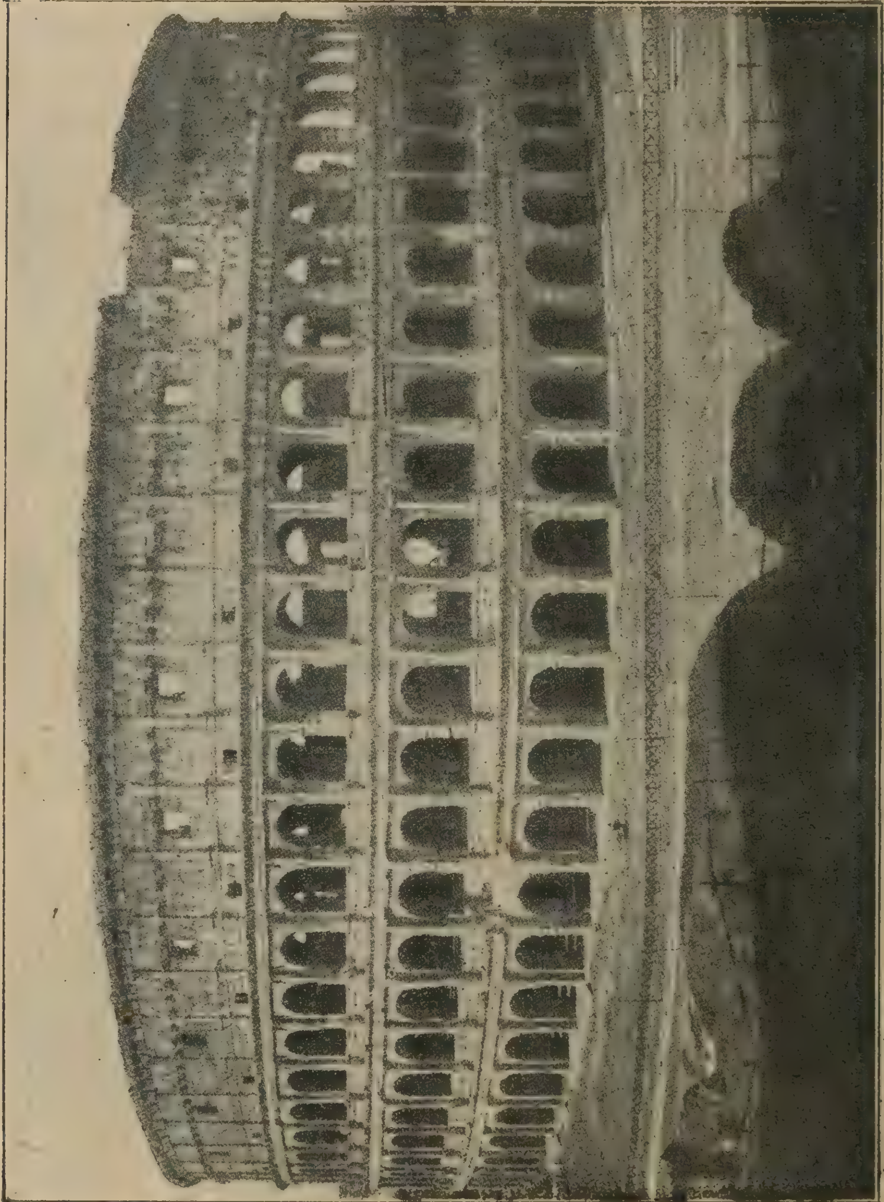
Від еврейських кольоній розсїяння воно переймає їх незрівняну солїдарність і орґанїзаційний хист. Прегарно орґанїзуєть ся підмога і опіка над бідними одновірцями—се було незвичайно важно з огляду на те, що християнство здобувало прихильників головно серед низьких, біднїйших верств—рабів,

слуг, робітників, захоплюючи їх своєю проповідю любови і рівности. Християнські громади скоро стали розпоряджати значними засобами і могли дуже добре підтримувати своїх членів, Іх старшини—-так звані пресвитери й епископи мають незвичайний авторитет; вони обєднують ся під проводом епископів головнійших громад, поступають солідарно і однодушно. В громадах панує незрівняна дісціпліна, всяке прогрішенне против морали, малодушне поведенне в тяжких хвилях підпадає суровим моральним карам. Завдяки тому християнство з скромних початків— невеликих громад прихильників Христової науки серед бідних верств стає з III—IV віках великою силою, і се дає йому змогу вийти побідно з усїх трудностей і вибороти собі кінець кінцем признанне в ворожій римській державности.

Насамперед великої солїдарности й орґанїзації християнству було потрібно, щоб не розбитись на море сект в період вироблення системи християнської віри (доґматики). Писання евангелистів і апостолів не мали на меті таку систему, і се припало в удїл їх наступникам в II і дальших віках. Тим часом уже в I віці по Хр. з геленїстичних кругів, в яких розходило ся християнство, почали до нього входити ріжні нові погляди і течії; в сїм була небезпека поширення християнства в такій широкій, ріжнобарвній сфері. Уже Іоан, наймолодший з апостолів, котрому судилось пережити всїх иньших, мусїв виступати против таких поглядів. Дальше розробленне складних і тонких питань християнської доґматики давало привід до нових „ересей“.

Не маючи офіціяльної, признаної державою церковної орґанїзації, вожди і учителї християнства з великими трудностями мусїли вести свою роботу над виробленнем християнської релїґійної системи. Належало з християнської лїтератури, яка зібрала ся за сї столїтя, вибрати те, що відповідало їй, вичистити все непевне, сумнївне, що давало притоку до вагань. Уже з II віку маємо перший „канон“—реєстр книг признаних церквою за святі. Дальша робота йшла в сїм же напрямі і була закінчена тільки по тім, як християнство стало державною релїґією. Так само тільки тоді, і то з великими трудностями, з внутрішною боротьбою уставлений був „символ віри“,

короткий виклад християнської доґматики, на соборах скликаних в Нікеї в 325 і Царгороді 381 р. римським правительством в інтересах церкви.

20. Амфітеатр Флявіїв в Римі (т. зв. Колїзей).

З другої сторони велику пробу своєї солїдарности і дісціплїни християньска церква мусїла витримати в своїх відносинах до Римської держави.

Римське правительство дуже толерантно ставилось до религій ріжних підвластних народів. Воно не тїснило їх, давало звичайно місце сим завойованим богам серед богів держави, але зате —вимагало, щоб його підданні поруч своїх богів шанували і богів імперії. Се не противило ся взагалї поганському світоглядови, бо він виходячи з шановання перед усїм своїх богів-опікунів не відмовляє істновання, сили і значіння богам иньших народів, і допускає певне задобрюванне їх. Ізраїльтяне ж, і так само потім християне, викликали здивованне і роздраженне тим, що вони не хотїли шанувати офіціяльних богів імперії.

З погляду римського правительства се вже була „безбожність“, річ гідна кари. Особливо ж дражливою справою було се, що християне не хотїли шанувати „ґенія імператора“, перший предмет офіціяльного культу. На практицї се звичайно було обожаннєм особи цїсаря, бо сей „ґенїй“ його представляв ся в видї портретної статуї цїсаря, перед котрою курили кадило, приносили жертви. Християне нї в якім разї не хотїли сього робити, і тому що служба в війську була звязана з ріжними такими поганськими церемоніями, вони ухилялись також і від військової служби, а се з становища римського правительства робило християнство незвичайно шкідною, протидержавною сектою.

Разом з тим до тайних зібрань і богослужень християн чіплялись також ріжні вигадки і брехнї, які викликали підозріння і непевність до них; наприклад оповідало ся, що вони пють людську кровь, убивають дїтей для богослуження. Римське правительство взагалї було дуже неприхильне всяким суспільним орґанїзаціям. Одиноке, що воно допускало—були товариства похоронні, і християне головно і використовували сю форму для своїх орґанїзацій. Вони утримували кладовища для своїх вірних, збирали ся на їх могилах і правили богослуження. Але явно було, що на похоронних інтересах християнські орґанїзації не кінчать ся, і се викликало шукання за укритими, потайними мотивами сих орґанїзацій, і кари за „недозволені товариства“, і т. и.

На сім ґрунті виникають кари і нагінки на християн уже з І віку. З початку вони мають характер більш припадковий, частинний, але часами вони бували дуже тяжкі, починаючи з першого гоненя, за Нерона. Колиж протягом II віку християнство поширилось ще більше, пішло в маси і стало перед очима владущих уже не як незначна юдейська секта, якою християн уважали зпочатку, а як самостійна велика сила, многолюдна орґанізація, незвичайно уперта й імперії ворожа, „протидержавна і безбожна“,—сї нагінки на християн стали особливо суворими й крівавими, огорнули великі провінції, масу людей. Християн засилали в далекі краї, на тяжкі роботи, стинали, віддавали на тяжкі муки, кидали звірям під час великих циркових представлень для народу. Але все се не зломило християнства. Навпаки, що далї переживались і тратили віру старі релїґійні погляди, слабла й заникала грецька й латинська культура, вироджувалась і упадала орґанізація імперії, тим більше людей горнулось до християнства, шукало потїхи в її надіях і обіцянках, горнулось під охорону і опіку християнських громад.

29. Упадок Римської імперії. II вік по Хр., коли імперія рішучо зрікла ся дальшого розширювання своїх границь, а ще сама не терпіла дуже від нового натиску сусідніх народів, і була ще в повній силї своїх матеріяльних засобів, був добою розцвіту імперії. (Особливо часи Антоніна, прозваного побожним, Pius, зістались в памяти як золотий вік імперії.) Але з кінцем II віку все сильнїйше дає себе відчувати Римській державі натиск „варварських народів“, в звязку з кольонізаційними перемінами, які діяли ся в глибині північно-східньої Европи, в переднїй і центральній Азії.

З північного сходу з новою силою стали тиснути на подунайські і ренські краї ґерманські народи. Наступник Антоніна Марк Аврелїй цїле своє правлїннє (в 160—170 рр. по Хр.) провів на середнїм Дунаї, в неустанних війнах з племенами, що з теперішньої Чехії, Моравії й північної Угорщини силували ся продерти ся за Дунай (резіденцією його служила одна з тутешнїх кольоній Віндобона, теперішній Відень). В III віці сей натиск поновив ся з новою силою на Ренї й Дунаї, і скін-

чилось се тим, що Римляне опорожнили землї на північ від Дунаю (теперішнїй Угорщинї), але оборонну війну мусїли вести далї.

На сходї, в Месопотамії в звязку з новим припливом іранської людности, римська держава здобула страшного сусїда в іранськім воєвничім племени Партів (Парфян). Таких страшних погромів, які задавали вони римським арміям, Рим давно вже не знав. З 220-х років в звязку з сим же припливом органїзуєть ся нова перська національна держава, яка відновлює традиції старого перського царства, його культуру, релїґію й полїтичні пляни, розвиває великі сили й захоплює землї від Евфрата до Інду. Римська держава зріклась Месопотамії й Арменії, але се теж не ослобонило її від тяжких війн на східнім фронтї, бо нова Перська держава перейнявши традиції старої, мріє про пановання над усею передною Азією.

Сї тяжкі війни, що приходилось вести цїлими віками на всїх фронтах, будова і утримання укріплень, великої граничної сторожі і пограничних армій швидко вичерпують економічні засоби імперії. Людність починає угинатись під тягаром податків і всякого рода обовязків. В звязку з сим переходять глибокі внутрішнї зміни — в економічних і суспільних відносинах: Упадає промисел, торговля й міське житє взагалї і міська людність від незносних податків і повинностей починає розтїкатись, так що правительство для забезпечення правильного відбування повинностей переводить закріпощення міської людности: забороняє їй зміняти занятя, переходити з міста до міста. Ще більш різке поневолення заводить ся серед селянської людности, за недостачею рабських рук, яких ставало все меньше з тим, як малїли побідні римські походи.

Не ставало людського матеріялу й для війська. Італїя, що тільки віків постачала його для римських армій, вичерпала ся до решти вже давнїйше, а тепер не ставало на се і провінцій. Все в більших масах приходило ся набирати до римського війська варварів, особливо з ґерманських племен і ними ж приходило ся обсаджувати границї для оборони. Імперія затоплюєть ся поволї варварським елементом, ледво зачіпленим римською культурою, або й зовсїм не зачіпленим; вони про-

ходять і на вищі уряди, в вищі верстви громадянства. Се понижає культурне житє, вносить до нього богато варварської грубости.

Греко-римська культура упадає, гасне, особливо духова. Завмирає творчість літературна, мистецька. На місце грецької та римської ширять ся нові релїґії. Особливо велику популярність мала якийсь час перська релїґія сонця—Мітри, що багато мала подібних прикмет в віруваннях і обрядах з християнством. Вона якийсь час робила йому сильну конкуренцію, тим більше що не викликала таких підозрінь і напастей від римського правительства, бо не мала тих „протидержавних прикмет“, що накликали нагінки на християнство. Але і християнство, не вважаючи на всї кари, здобуває собі все ширші круги вірних, особливо серед низших верств людности, і стає все більш могутньою силою в державі.

Вироджене старого укладу житя і розклад імперії з середини III віку стає вже на стільки очевидним, що в 280-х роках цїсар Діоклетіан рішив дати їй зовсїм новий устрій, і той факт що його реформи не викликали нїякої серіозної опозиції і прийняли ся (не вважаючи на те, що сам Діоклетіан потім зрік ся власти), показує, на скільки пережив ся старий устрій імперії. Діоклетіан відкинув до решти останки старого републїканського устрою, які ще держали ся; позбавив сенат участи в управі держави. Власть імператора стала вповнї монархічною, особа його була окружена незвичайним етикетом і божеською повагою, на взір східнїх геленїстичних монархій: плян Цезаря, закинений його наступниками, аж тепер здійснив ся.

Разом з тим заведено бюрократичну управу державою, через імператорських урядників: поділено провінції на дрібнійші округи; власть военну відділено від власти адмінїстрацийної, щоб можливо обмежити самовластє военних вождів. На теж саме розділено імперію на чотири части, заведено цїсарських соправителів, цїсарем вибираних, що правили разом з ними, з титулами авґустів (імператорів), цезарів (їх помічників). Переведено нове, дуже докладне оподаткованнє, оперте

на періодичній оцінці й описи всіх доходів (катастрі), в інтересах поправи державних фінансів і военних сил держави.

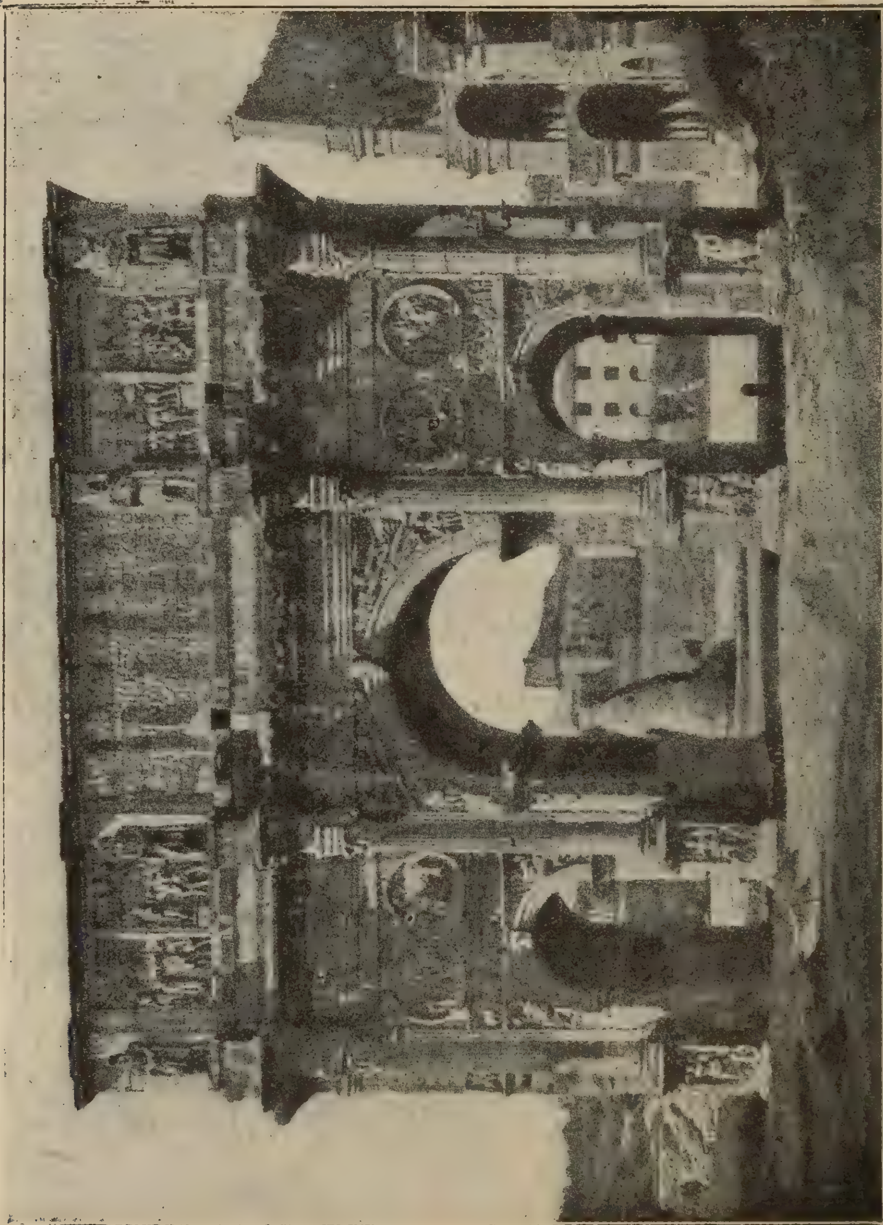
Всі сі реформи переведені Діоклетіаном й його наступниками особливо Константином Великим, скріпили державну орґанізацію і дали імперії змогу ще якийсь час противстати натискови зовнішніх ворожих сил і внутрішньому розкладови.

30. Останні віки імперії Завдяки реформам Діоклетіана і Константина Великого імперія протягла своє істнуванне ще на яких півтора століття. Але вона дуже мало була подібна до імперії Авґуста або Флявіїв. Крім того, що вона сливе без останку стратила всі ті зверхні республіканські декорації, які звязували її з старими республіканськими установами й традиціями, в самім укладі її устрою перейшли важні зміни.

Так дуже важне значінне мала ся практика, почата Діоклетіаном, що одні з співправителів-імператорів і їх помічників званих цезарами, мешкали в західніх столицях — Римі, Міляні, Равенні, иньші резідували в провінціях східніх. Константин Великий в 320-х рр. заснував на Босфорі, на місці старої грецької кольонії Бізантії, нову столицю. Назвав її Новим Римом, а також по свому імени Константинополем (городом Константина) і приложив всяких старань, шоб надати сій новій резіденції роскішний і величний вигляд. Розпочав для того ріжні великі будови, перевозив сюди з иньших міст дорогоцінні памятки. Завдяки свому чудовому положенню над затокою званою Золотим Рогом і сим заходам Константина та його наступників місто стало справді швидко розвиватись, стало світовим містом. Правда, довго не могло зрівнятись з такими центрами геленістичної культури як Александрія, та Антіохія. Аж пізнійше арабське завоюванне підтяло їх значінне, і тільки з то часу Константинополь—у нас званий Царгородом, став единим центром всього геленістичного світу, що від імени старої назви його в новійшій літературі зветь ся бізантійським, або візантійським.

Се перенесенне столиці і з нею державного центру імперії на схід, на геленістичний ґрунт мало важне значінне для неї. Воно тіснійше звязало з імперією східні провінції й видобуло з них нові сили для її підтримання. В східніх, геле-

ністичних провінціях культура сиділа глибше, засоби економічні й духові були більші, ніж в західнїх, латинських краях, тому з перенесеннєм головної столиці до Царгороду центр ваги

21. Тріумфальна арка Константина в Римі.

в житю імперії переходить на східні, гелєнїзовані провінції і се до певної міри відновлює силу імперії. Але заразом урядованнє в сих східнїх частях поволї тратить свій римський ха-

рактер, і перевагу бере грецька мова й грецькі елементи права й культури.

Ще більше змінила характер імперії корінна зміна релігійної політики, зроблена Константином. До його часів правительство імперії держало в своїй опіці стару римську віру, а християнство гнано, як секту безбожну і протидержавну. Діоклетіан за свого панування підняв особливо велике гонене на християн по всій імперії, бажаючи викорінити християнство. Константин вихований своєю матірю Єленою, християнкою, в прихильности до християн, навпаки рішив узяти християнську віру в свою протекцію й оперти ся на християнах в своїй боротьбі з авґустами й цезарами, що намножили ся за той час після Діоклетіана. Уже його батько, бувши цезарем на заході, був до християн толерантним, Константин же заявив себе більш рішучо їх прихильником. Подужавши своїх противників, він з своїм співправителем Ліцінієм видав в Мілянї в 313 р. наказ, так званий мілянський едікт, котрим проголошував повну волю віри, а властиво здіймав з християн і християнської віри (про котру говорить спеціяльно, богато разів) всякі кари, заборони й обмежання, котрі вона до того часу в чім небудь терпіла. Навпаки, і тепер, а ще більше пізнійше, коли він став единим паном цілої імперії, Константин фактично висував християнство на перше місце, як правдиву релїґію. Не позбавляв прав стару римську релїґію (сам він прийняв хрещеннє тільки на смертній постели); будував храми поганські, заховував старі обряди, і сам далї носив титул римського первосвященника як і попередні імператори. Але всїми тими привілеґіями, якими користувалась стара державна релїґія, він наділяв християнську церкву, і брав на себе навіть ролю її керманича, хоч сам приймав хрещеннє тільки на смертній постели. Дуже живу участь приймав в релїґійних спорах, що піднялись тодї в середині християнської церкви: підтримував ті погляди, які йому здавались правовірними, а проповідників иньших поглядів немилосердно гонив.

Таку полїтику опікування християнською церквою і кермування її справами продовжували й наступники Константина. Вони як з одного боку давали всякі привілеґії християнській

церкві й її духовенству, так з другого боку були йому нераз і прикрі, коли брались судити в релїґійних справах, і міняючи свої погляди під впливами двірського окруження то що, брались сьогодня гнати тих, кого вивисшили вчора, і навпаки. Се були часи незвичайно завзятих релїґійних суперечок, які живо займали громадянство, і вмішуваннє, таке різке, в сї справи імператорів ще більше розятрювало сю релїґійну боротьбу.

На хвилю повстала перерва в такій полїтицї правительства, коли братанич Константина, Юлїян, надивившись на ріжні темні сторони релїґійної полїтики своїх попередників і всякі хиби християнської церкви, задумав вернути стару привілеґійовану ролю поганській вірі—тільки зреформувавши її на християнський взірець: позичивши від християнської церкви ріжні гарні й користні порядки та приладивши їх до поганської релїґії. Ставши імператором він відібрав від християнської церкви привілеґії надані їй Константином та його наступниками, старій же римській релїґії старав ся надати можливо величний вид, не жалуючи коштів на пишні свята та церемонії, в котрих сам виступав нераз, як первосвященик поганський. Але сї заходи не мали великого успіху. Стара віра видимо пережила ся й не приймала тих реформ, якими Юлїан силувавсь надати їй нове житє. Правда, що й правив він не довго, скоро згинув на війнї з Персами. Йогож наступники вернулись до полїтики Константина.

Особливо Теодосій, прозваний великим, що настав на царстві кільканадцять лїт по Юлїянї, рішучо повів справу на те, щоб скасувати стару релїґію та зробити християнство единою релїґією імперії. Всякі прикмети державної релїґії, які ще зіставались за старою римською вірою тепер покасовано: винесено з сенату статую богинї Побіди і загашено огонь богинї Вести, сю найбільшу святощ Риму. Робили ся заходи на те, щоб вивести стару віру і з публичного вжитку: замикано поганські храми, заборонено жертви, богослуження і всякі прилюдні свята на честь старих богів. Стара віра після сього затримала ся тільки в глухих місцях, найбільше між простим народом. Вся людність волею чи неволею, пристала до християн-

ства, а хто відступав від християнської правовірности, тих карано суворо.

В політиці державній Теодосій закінчує собою ряд імператорів одновителів імперії, початий Діоклетіаном. В тім часі, з 370-х років, імперія підпала страшним ударам з боку ґерманських народів, зрушених з місця походом гунської орди зі сходу. Ґоти залили балканський півостров; в битві з ними поляг оден з імператорів. Теодосій, досвідчений вояк, приложив старання до того, щоб почасти вивести їх з балканських країв, почасти замирити; се йому в деякій мірі вдалось, але ґерманський потік ударив з тим більшою силою на західні краї імперії.

Одноцільність її закінчила ся з Теодосієм. Перед смертію він зробив двох своїх синів своїми співправителями: одному віддав східні землї, другому західні, і після його смерти (в 395 роцї) вони фактично розділили ся на дві імперії, східню й західню, які вже не обеднували ся більше скільки небудь трівко й певно. Східній імператор, той що сидів в Царгороді, вважав ся головним, і коли не ставало імператора в західній, до нього звертались за потвердженнєм на царстві нового кандидата. Але фактична власть його на заході розтягалась тільки на деякі невеликі країни.

Західна імперія взагалї під тяжким натиском ґерманським і всяких инших народів, що посунули сюди з смертю Теодосія, ледво іствувала, й не дотягла до кінця V столїтя. Навпаки, імперія східня утрималась і проіснувала завдяки кращим ґеоґрафічним і всяким иньшим обставинам по Теодосії іще більше як тисяча літ. З початку вона задержує прикмети римської імперії, яких три столїтя, але що далї то місцевий грецький елемент все більше перемагає над римськими формами, і вона входить в історію середніх віків Европи як держава грецька, те що зветь ся в науці візантійська.

Середнї віки.

31. Значіннє сеї назви і сеї доби. Середнїми віками в історії прийнято називати тисячилїтє, яке минуло від кінця західньої імперії до тих часів, коли культура ґермано-романської Европи на руїнах римської виросла настільки, що могла собі вповнї присвоїти античну культурну спадщину (головно римську).

Кінцем Римської імперії приймаєть ся рік 476. Тодї оден з ґерманських племінних вождів, Одоакр, відібрав імператорський титул від малолїтнього імператора римського, західньої імперії, Ромуля-Авґуста і відіслав знаки його цїсарської власти східньому імператорови до Царгороду, признавши його таким чином єдиним головою імперії, а для себе взяв титул короля, прикладом ґерманських вождів. Факт сей, сам по собі не визначний, береть ся просто як граничний знак, щоб покласти межу між часами Римської держави і епохою варварських, ґерманських держав, які засновують ся на її ґрунтї.

Заразом кладеть ся він границею, що дїлить епоху римської культури (хоч як ослабленої в останнїх столїтях) від часів повного культурного упадку, спричиненого руїною і заниканнєм римської культури в сих нових державах.

Пройшло добрих пять столїть, поки культурне житє в сих нових державах почало знову поростати, присвоюючи собі останки старої римської культури, та елементи культури арабської і гелєнїстичної, яка далї жила в східнїй імперії. Верхом сього культурного зросту й свідоцтвом культурної дозрілости нових народів західньої Европи було італїйське відродженнє (ренесанс), що почавши ся з XIV вв. доходить свого повного розвитку в другій половинї XV віку.

Ся дозрілість проявила ся тодї і в мові — в переходї від попсованої варварської латини до гарної мови клясичних

часів. Важнійша одначе була зміна в самім змістї культури — в переходї від середньовічної християнської церковности до свобідного і жадного черпання з безпосередніх джерел античної культури: в мистецтві, в лїтературі, в науцї.

Се, як бачимо, культурна сторона історичного житя, як воно зміняло ся за те тисячилїте. В громадськім і полїтичнім житю західна Европа за се титячилїте перейшла також великий розвиток, і друга половина XV столїтя в области економічних, соціяльних і полїтичних відносин також внесла важні зміни. Особливо вплинуло відкрите Америки з кінцем XV столїтя в відносинах економічних, а в иньших сферах житя середньовічний устрій почав зміняти ся ранїйше, вже з XII, XIII, XIV віків.

Тим толкуеть ся таке розграничення в історії західньої Европи. Воно і там дуже приблизне, бо як сказано — нові часи виявляють себе значно скорше ніж в XV віцї. Житє ж Східньої Европи йшло зовсїм иньшими дорогами. Східня римська держава не впала під натиском Славян і иньших сусїдів і держала ся, хоч і в сильно зменьшених розмірах, ще дуже довго — аж до половини XV віку. Греко-римська культура, грецька по формі з перевагою геленїзму в змістї, жила в нїй далї і служила огнищем культури для нових народів східньої Европи. Поруч неї сформувавсь і державсь на полуднї другий наслїдник геленїстичної культури — східній калїфат.

Таким чином в східній Европі не було такого різкого упадку — але не було потім і такого відродження як на Заходї. Грецько-римська культура завмирала і завмерла як раз, коли на заходї сходило сонце відродження і його проміннє пробивало ся на погранича Східньої Европи. Все ж таки упадок Візантії (східнього цїсарства) в половинї XV віку і важні полїтичні й культурні зміни при кінцї XV і в початках XVI в., почасти приготовані внутрішнїм розвитком сих краів, почасти викликані впливами західнїми, творять в житю Східньої Европи важні відміни в сїм часї, тому і тут його кладуть границею середнїх і нових віків.

Дрібнїйше середньовічні часи для західньої Европи поділяють ся на: 1) період ґерманських держав, кінчаючи ім-

перією Карла Великого; 2) період феодалізму і клерикалізму — центральна доба властивих середньовічних відносин, до хрестоносних походів (себ то до кінця XI віку); 3) доба хрестоносних походів (віки XII і XIII), і нарешті—4) переходова доба від середніх до нових віків — початок нового житя (друга половина XIII і потім XIV і XV віки). Ся остання доба властиво вяжеть ся тіснійше з початками нової історії ніж з середновічем.

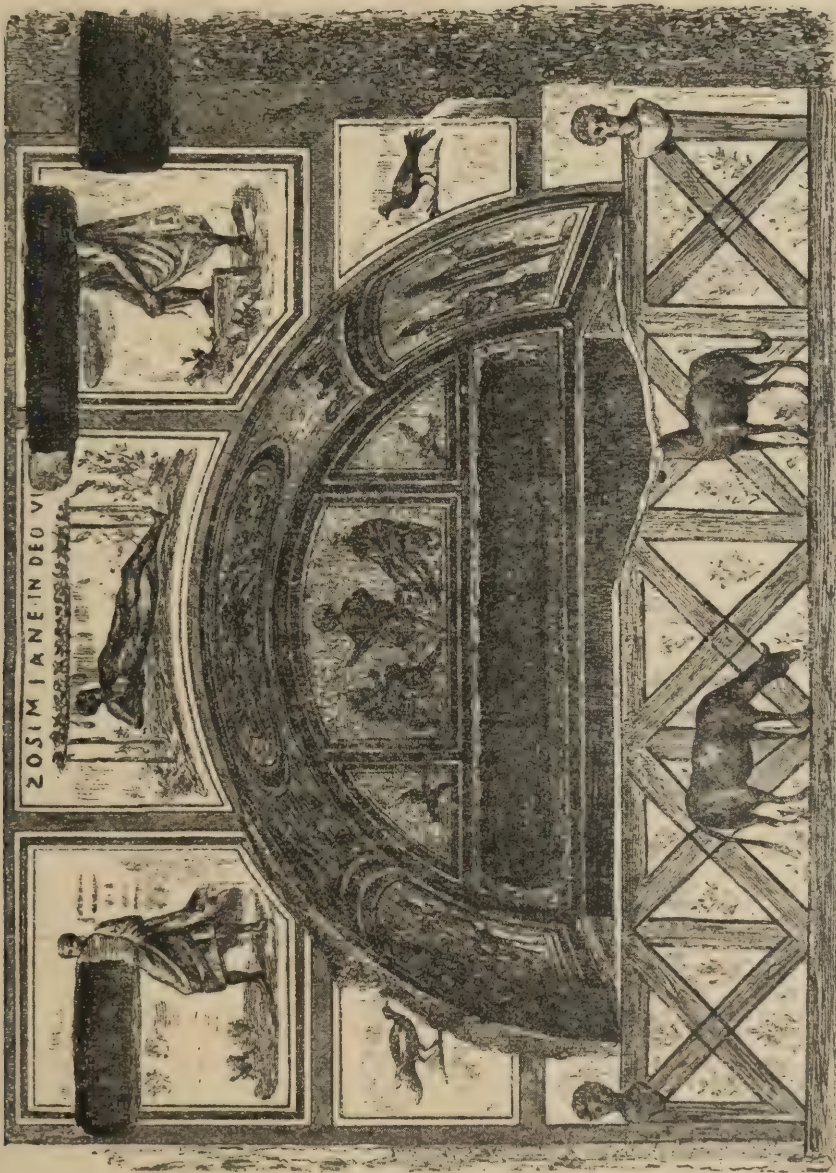
В історії східньої Европи межами можна покласти: першою — поширенне християнства і формованне нових держав в другій половині IX віку, другою — розгром Візантії хрестоносцями на початку XIII в. і коло тогож часу монґольський погром в середині XIII столїтя.

32. Кельто-ґермано-славянське розселеннє. Натиск Славян і Ґерманців. Середньовічна доба відкриваеть ся заливом Римської імперії ґерманськими й славянськими племенами. Три великі хвилї індоевропейського розселення ідуть одна по одній—на захід і полудне: Кельти, Ґерманці й Славяне. Заднї, себ то східні натискають на західних — передових, посуваючи їх все далї на захід і полудень. Був тут наслїдок розмноження племен і — потягу їх до кращих, теплійших, і богатших земель на заході і полуднї. Але впливи сих причин збільшали ся й загострювали ся ще натиском зі сходу воевничих і диких племен, що наслїдком ріжних переворотів в центральній і східнїй Азії, приливали від часу до часу бурними хвилями до пограничних країв Европи і до самої Европи, та піддавали ще більшої сили тому індоевропейському рухови.

Кельти відступили на захід Европи до нинїшньої Франції, Іспанії, Брітанії й були почасти покриті хвилями ґерманського розселення, почасти підпали римській культурі (романїзації), по тім, як підбили їх Римляне (в північній Італії, Франції, Іспанії). Тому від них зацїлїли тільки невеликі останки — в Бретани в Франції, в Вельсї, Щкоції (Шотляндії) й Ірляндії в Анґлії.

Ґерманські племена втискаючи ся до країв кельтського розселення, з кінця II в. перед Хр. опирають ся з Римською державою: звістки про боротьбу Римлян з сим натиском і дають

деяку можливість слїдити за сим розселеннем. Тодї, при кінцї II віку перед Христом племена Цімбрів і Тевтонів прорвали ся з-за Альпів до Італїї й наробили тут великого страху, поки

22. Старохристиянське мистецтво, гробовець в римських катакомбах.

Маріеви вдало ся їх знищити (§ 24). Коли в 50-х рр. Цезар заняв ся підбиваннем Кельтів Ґалїї, йому прийшло ся стрінутись вз натиском ґерманських племен (головно Свевів—Швабі), що

з-за Рену тиснули ся до Ґалії. Цезар відпер їх і двічи ходив з військом за Рен щоб забезпечити Ґалію від нових нападів.

Але прилив не переставав і потім і з сього часу боротьба з ґерманським натиском стала одною з найбільш важних справ імперії. Систему походів на Ґерманців прийшло ся закинути: вони кінчали ся часом занадто нещасливо. Рим взяв ся за тактику оборонну—будови граничних міст і укріплень, приймання пограничних племен на римську службу і плату. Так Римська держава на якийсь час замирила й закріпила за собою великі простори ґерманської теріторії за Реном і Дунаєм, в I—II в. по Хр., і тут появили ся кольонії й міста наоколо римських воєнних таборів, з котрих потім виросли центри середньовічного житя, як Відень, Реґенсбурґ, Страсбурґ, Майнц, Кельн (саме імя його се римська назва: Кольонія).

Римське громадянство, не тільки що правительство, дуже інтересувало ся в тих часах Ґерманцями, як цікавою новою силою, й славний римський історик Таціт при кінці I в. по Хр. написав цікаву книжку про побут і жите ґерманських племен („Ґерманія“). Він описує їх як нарід ще дуже мало культурний; хліборобство у них було в початках, живили ся більше ловецтвом та худобою, в житю були дуже невибагливі, але свободолюбні, енерґійні, воєвничі. Політична і воєнна орґанізація була ще мало вироблена: були племінні старшини з невеликою властю, і воєнні начальники (герцоґи, воєводи) на час війни. Але у деяких племен були вожди постійні, вибрані на все жите конунґи, королї.

Протягом двох столїть від часів Цезаря Римській державі вдавало ся стримувати ґерманський натиск. Він загострив ся знову в другій пол. II в. по Хр., за Марка Аврелія. Тогочасний римський історик глухо згадує про якийсь рух „дальших варварів“ (з півночи — мабуть Славян, Литовців, а в дальшій лінії й Фінів), що натиснули на Ґерманців з прибалтийських країв і змусили їх сунути ся на захід і полудне та добивати ся від Римської держави ґрунтів для оселення.

Крівавими війнами, напруживши всї сили, Римлянам удало ся тодї стримати ґерманський натиск на середнім Дунаю. В сім

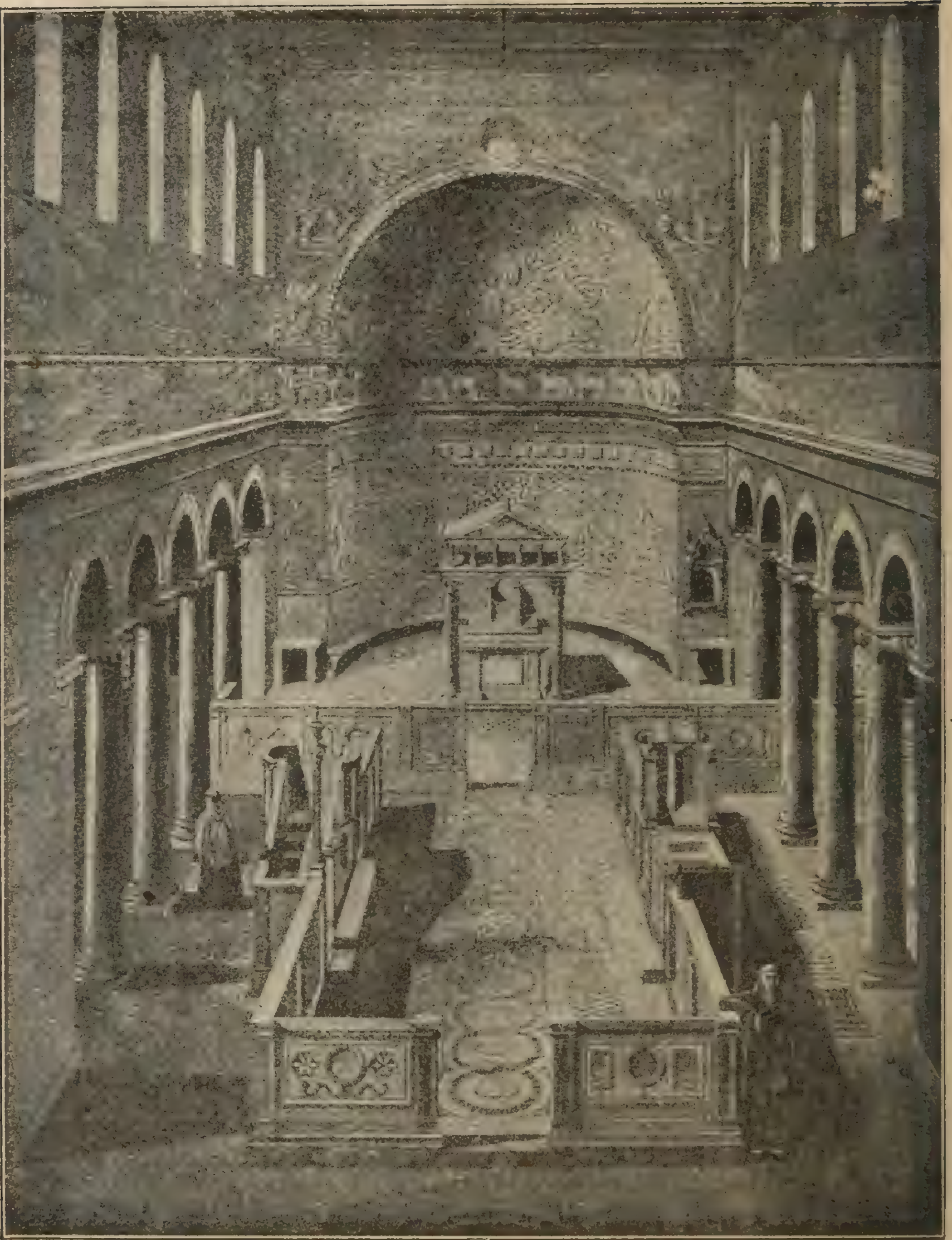
напрямі йшли з балтийських сторін Вандалї, пізнійше Ґепіди, Льонґобарди.

Иньша ґрупа східньо-ґерманських племен посунула більше на схід і пробивши ся крізь славянські племена, вибила ся на чорноморське побереже.—се були племена ґотські: Візіґоти, инакше Вестґоти, і Остроґоти, Остґоти, західнї і східнї Ґоти, також Герулї й деякі иньші, дрібнїйші. Осївши ся над Чорним морем сї ґотські племена займали ся морськими і сухопутними походами на римські землї, й війною з сусїдними племенами; в памяти Ґотів зістали ся особливо війни остроґотського короля Германаріха з сусїдами. Коли Рим забрав свої залоги з середнього Дунаю (в III в.), Візіґоти поширили ся також в сю сторону, в нинїшнім Семигородї (Трансільванії).

Опорожнені Ґерманцями простори в басейнї Висли і Одри, в околицях Балтійського моря, зайняли племена славянські й литовські.

33. Гунський похід і ґерманське розселеннє. Ту деяку рівновагу, що уставила ся в племінних відносинах східньої Европи після переселень II в. по Хр., порушив похід Гунів на захід в другій пол. IV віку.

Се був відривок великої Орди, зложеної з ріжних, головно турецьких і північно-азійських елементів і звісної з китайських джерел ще за довго до Христа. Орда ся дуже давалась в знаки Китаєви своїми нападами; в часах ослаблення Китаю вони осїдались на його землях і нищили людність, тому в часах коли Китай приходив до сили, китайські імператори прикладали всї заходи до того щоб можливо ослабити й розбити сю хижу орду та відїгнати її як далї від своїх границь. Се й удалось їм в останнїх столїтях перед Христом, коли енерґійний імператор Шіхуанді, з котрого починаєть ся нова історія Китаю (він попалив масу старої лїтератури, яка могла служити інтересам старого феодального ладу, і від сього дуже утерпіла історія попереднїх часів) витягнув Китай з роздроблення й упадку, в якім він жив в попереднїх столїтях. Всї засоби оновленої імперії він звернув на оборону від кочовників — не тільки погромив їх, але й на будуче постарав ся великими оборонними будовами зробити їх напади неможливими (попереднї

23. Базіліка в середині (Св. Климента в Римі).

укріплення він велів звязати мурами, валами й твердинями в одно, і так повстала славна китайська стіна, від північно-західнього

кута до моря — ґіґантська робота, яка вимагала страшного напруження і зістала ся на довго в народнїх споминах). Заразом він і його наступники старались з середини ослабити небезпечні орди,—вони підняли на Гуннів ріжні сусїдні народи, внесли розділ в середину їх орди, погнали ворожу частину на захід, до Туркестану, а далї витиснули їх й звідти, поширюючи свою власть і впливи (се були часи сміливих плянів Китаю на заходї — укладались проєкти походу на Римську імперію, оден з китайських ґенералів в 70-х рр. по Христї пройшов походом до Каспійського моря, а дальший похід перервала його смерть.

Якийсь час сї вибиті на захід Гунни мешкали в степах між Азовським і Каспійським морем, аж десь коло 370 року рушили на схід. Напали насамперед на іранську орду Алянів, — останню, найбільш східню з іранських орд Чорноморя, яка лишила ся тут після середньо-азійського натиску до арало-каспійських степів. Розгромили Алянів і прилучили частину їх до своєї орди (иньша частина їх зістала ся й потім на Подоню, і досї живе в кавказькім народї Осетинів). По сїм кинули ся на Ґотів.

Ґоти теж не витримали в сїй боротьбі. Візіґоти з частиною Остроґотів подали ся після сього в краї Східньої римської імперії, иньші Остроґоти зістали ся якийсь час під властю Гуннів. Але самі Гунни не довго після сього попасали на Чорноморю — вони теж посували ся далї на захід, в степи середнього і долїшнього Дунаю, тягнучи з собою й иньші чорноморські народи, ґерманського, іранського, славянського і всякого иньшого кореня,

Тим часом Ґоти рушивши за Дунай, до теперішньої Болгарії, розгромили римське військо й осїли в балканських краях, далї непокоячи імперію. Вестґоти з Балканського півострову під приводом Аляріха перейшли до Італії, здобули і пограбували Рим; нарештї імперії удало ся намовити їх, що перейшли за Альпи, і розгромивши там ґерманські ватаги Вандалів і Бурґундів, що грабували тутешні краї, осїли ся в полудневій Франції й Іспанії, нїби то як сторожі й охоронції країв імперії. Бурґунди одначе таки зістали ся в східній Франції. Вандалї

з частиною Алянів задержали ся на якийсь час в полудневій Іспанії, відти перейшли до північної Африки. Так зявили ся перші ґерманські держави на ґрунті Західньої імперії — Вестґотська в полудневій Франциї й Іспанії, Бурґундська в східній Франції, Вандалська в Африці.

Новий похід Гуннів в середині V в. викликав нові заворушення. Головні маси Гуннів сиділи тоді над середнім Дунаєм і Тисою. На чолі гуннської орди в 430-х роках виступає проводир великої енерґії Атіля (Аттіла). Він обєднав гуннські орди, підбив під свою власть краї передньої Азії, а в 451 році рушив в похід на захід до Ґалії з величезним військом (рахували його на 600 тисяч). Римляне і Ґерманці, що осіли на римських ґрунтах, виступили против і на Каталяунських полях сталась величезна битва, якої ще доти не знала історія. Після неї Гунни залишили дальший похід і вернули ся з великою здобичею до дому. Потім вони вирушили на Італію, але хороби перервали сей похід. Атіля потім скоро помер і обєднані ним орди знову розпали ся на окремі племена на Подунавю і Чорноморю.

Сі походи Атілї задали останній удар Західній імперії; напад на Рим Вандалів з Африки, що немилосердно його пограбували й знищили, довершив міру її бід. Процес розкладу Західньої імперії й освоєння ґерманськими племенами поступає по сім дуже швидко. Після того, як останні римські війська були виведені з Брітанії для охорони Італії на початку V в., Брітанію опановують ґерманські ватаги Анґлів і Саксів, наїзджаючи на кораблях з теперішньої Данії й північної Німеччини. Північну Ґалію займають Франки. В самій Італії усадовили ся Герулї з Одоакром, що нібито признавали власть східнього імператора (західнього вже не було), але на далї розпоряжались тут зовсїм самовільно. Щоб позбути ся їх звідти, східній імператор напустив на них Остґотів, що сиділи в балканських сторонах. Під проводом свого короля Теодоріха Остґоти справді вибили з Італії Герулїв і коло 500 р. запанували в Італії. Західня імперія до решти була розібрана ґерманськими народами.

34. Славянське розселеннє і рух орд. Рух Ґерманців на захід і полудень опорожнив великі простори для розселення

їх східніх і північних сусідів Славян, бо дуже розрідив люд ність давньої ґерманської теріторії.

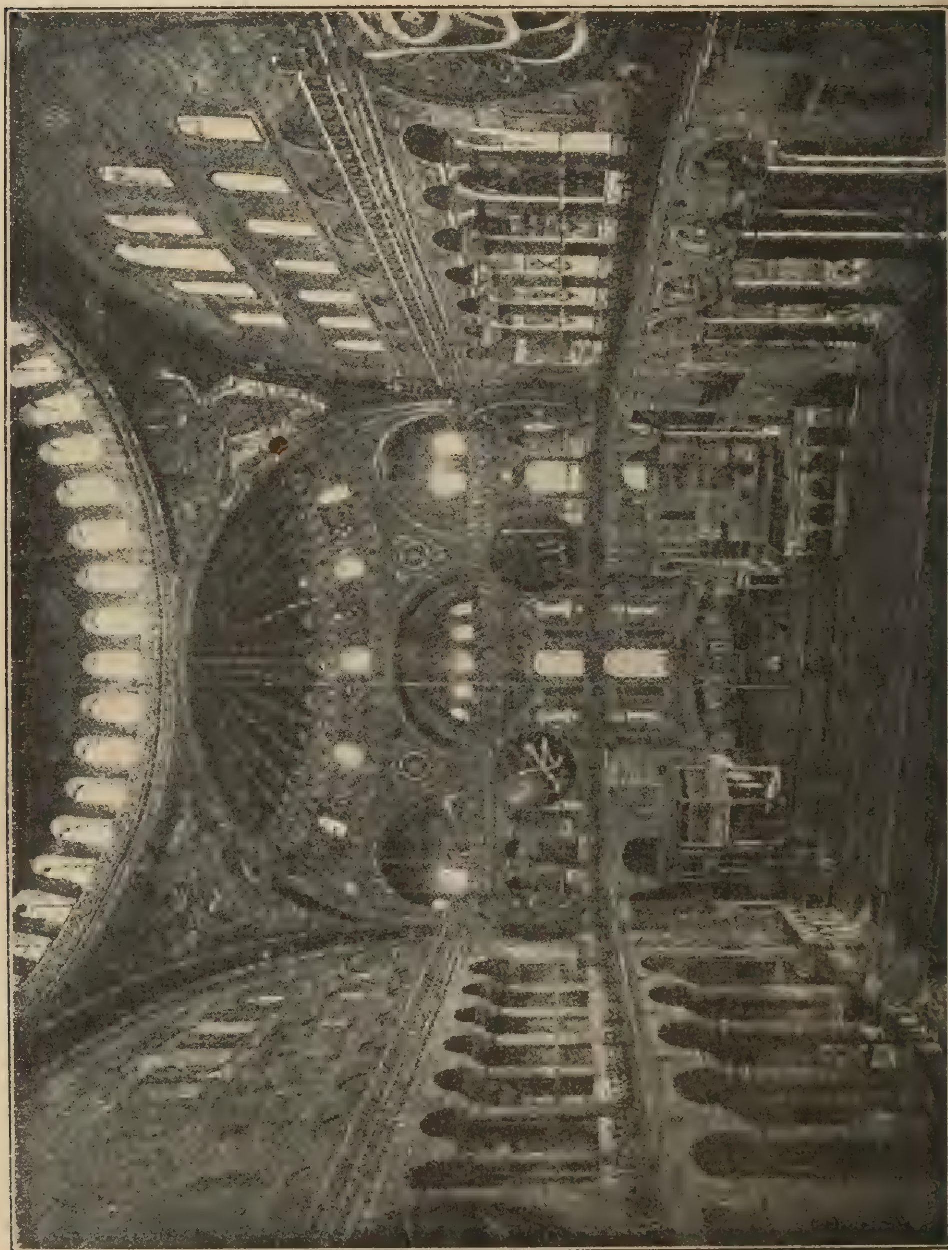
Славяне західньої ґрупи — предки Чехо-Словаків, Поляків і знімеччених тепер Славян полабських і поморських, займають поріча Висли, Одри, Лаби (Ельби), заходять навіть в сусїдство нинїшньої Тірінґії й Баварії.

На полудні рух Гуннів і погром Ґотів розворушив славянську кольонізацію і вона посунула в краї чорноморські і подунайські В ґотських переказах заховала ся память про війни з Остроґотами східніх Славян (Антів, як їх звано в тих віках), що вели ся при кінці IV віку. Гунни тоді взяли в оборону Антів і зупинили напастників Ґотів. Се очевидна познака тодїшнього розселення на Чорноморю східньо-славянських племен, предків Українців. Протягом дальших трьох століть сї українські племена опановують Чорноморе, від Дунаю до Азовського побережа і середнє Поднїпрове та Поднїстрове — племена Полян, Сїверян, Деревлян, Дулїбів й иньші меньше звістні. В верхнім Поднїпровю, на опорожнених просторах розселяють ся племена, з котрих сформувалась пізнїйша білоруська народність — Кривичі, Дреговичі й Радимичі. З Поднїпровя славянська кольонізація йде на північ, де бачимо стару славянську кольонію Новгород Великий, і на схід, в басейн Волги, де серед фінського розселення з сих славянських кольоністів поволї наростає нова народність, великоруська.

Полуднево-славянські племена, предки пізнїйших Болгарів, Сербів і Славян середнодунайських, панонських) розселили ся в краях середнього і нижнього Дунаю і звідти потім переходили в балканські землї, а на їх місце поступали племена східньо-славянські (українські).

В V і VI вв. і ті і усї разом з ріжними турецькими ордами, що зістали ся з гуннської орди Атілї, запускали ся в балканські краї Східньої імперії для добичі, а далї почали й оселяти ся там. Часто й сама імперія, прикладом давнїх часів оселяла на своїх ґрунтах ріжні славянські ватаги, поручаючи їх охоронї свої провінції від їх земляків та ріжних турецьких орд. Таким чином протягом VI і VII в. Балканський півостров був залитий славянською кольонізацією, і звідти

вона переходила за море, до Малої Азії. Тільки тут, на землях Східньої імперії, Славяне не творили таких самостійних коро-

24. Св. Софія царгородська, в теперішнім вигляді.

лївств, як Ґерманцї на землях Західньої імперії, бо здебільшого й не були завойовниками.

З VI віку, коли славянські племена прийшли в близшу стичність з імперією, маємо докладнїйші відомости про них,

у візантійського історика Прокопія. Він і иньші Візантийці, розуміеть ся, знали головно ті воєвничі ватаги полудневих і східнїх Славян, які набігали на імперію, та осїдали на її землях. Вони й описують їх як воєвничий нарід, дуже не вибагливий, витрівалий, лихо узброєний, майстерний в дрібній війнї, в заїздах і підїздах. В дїйсности Славяне в тих часах, в обставинах більш спокійних і нормальних, займали ся вже і хлїборобством і ремеслом, хоч побут їх був взагалї дїйсно ще бідний і не вибагливий. Релїґійні вірування були мало вироблені: погляди головно натуралїстичні — шанованнє сил природи, віра в духів природи і — в духів предків. Полїтичний устрій ще слабший ніж ґерманський. Виробленої власти у Славян бракувало: тільки в виключних, воєнних обставинах орґанїзували ся більші державні союзи, і на чолї їх ставав хтось з найбільш впливових старшин. Такі орґанїзації, досить скороминущі, бачимо і у східнїх Славян, Антів, і у західнїх. В джерелах зісталась глуха звістка про державу, яку орґанїзував в теперешній Чехії й Моравії в 620-х роках якийсь Само, для боротьби з Аварською ордою. Він щасливо воював з нею і з Франкськими королями, що наступали на західне славянське розселеннє з заходу. Але по його смерти, в 640-х роках се державне обєднаннє знову розпалось.

Розселеннє і полїтична орґанїзація Славян в полудневій части їх теріторії довго не могла ще ствердпути через рух кочових, турецько-фінських орд, що по розпадї гунської орди товпили ся в чорноморських і дунайських степах, а до них прилучали ся з Азії ще нові. Так в половинї VI віку через чорноморські степи бурею пролетїла орда Аварська з середньої Азії. Перейшовши в степи середього Дунаю вона звідси довго непокоїла своїми розбійничими нападами землї західні й балканські (розгромив її до останку аж Карло Великий).

В азовських степах кочували останки гунської орди, звісні потім під назвою Болгарів. Вони відси довго ходили з Антами й Славянами на балканські землї, а коло р. 670 перейшли за нижній Дунай. Осївши ся між тутешнїми Славянами і загорнувши їх під свою власть, вони скоро злили ся з ними,

пославянили ся і так положили початок Болгарській державі — турецькій по імени, славянській в дійсности.

Після того, як болгарські орди вийшли на захід, за Дунай, панами азовсько-каспійських степів зістались Хозари, орда також фінсько-турецького складу, як і болгарська. Вона одначе не була така воєвнича і розбійнича, і поширивши ся в степах нижньої Волги й Каспійського побережа та підбивши тутешні останки иньших орд, на якийсь час загородила дорогу потокови орд з Азії до Европи. Ся Хозарська держава, орґанізована в VII віці, таким чином не перешкаджала, а навіть до певної міри помогала славянським племенам (особливо полудневій, українській ґрупі) розселяти ся й обживати ся на нових займанщинах.

Але вповні спинити кочовий потік вона була не спроможна. Так в IX віці продерли ся в чорноморські степи Угри (Венгри або Мадяри), дуже воєвнича фінсько-турецька орда, і кілька десятиліть просиділа в наших степах, грабуючи й нищачи сусідні краї. Потім, з кінцем IX віку пробила ся иньша чисто турецька орда Печенїгів і погромивши Угрів, змусила їх забрати ся над Дунай, а з нижнього Дунаю в степи середньодунайські, до теперішньої Угорщини, на місце Аварів. Їх місце в Чорноморських степах на півтора столїтя зайняли отсї Печенїги, орда незвичайно хижа і воєвнича, яка страшенно знищила славянську кольонізацію Чорноморя.

35. Східня імперія. Східня Римська імперія (так вона весь час себе називала офіціяльно — Римською, або імперією Римлян, Ромеїв по грецьки, хоч тепер в науцї зветь ся звичайно Візантією по старому імени своєї столиці Візантії) не потерпіла так під натовпом ґерманських і славянських племен, як Західня. Вона встигла ріжними способами викурити з своїх країв Візиґотів і Остроґотів. Против натиску ріжних турецьких орд і славянських племен борола ся, напускаючи одних на других. Одним словом, відмоложена і перебудована реформами Діоклетіана і його наступників — Константина Вел. і Теодосія Вел., вона з успіхом уживала далї старих методів, котрими Римляне обстоювали себе від варварського натиску I—III вв. по Христї.

Славянський наплив в полудневій части Балканського півострову навіть більше скріпив ніж ослабив сили імперії, бо влив до її вже пережитого орґанізму свіжого мужицького елементу, чудового воєнного матеріялу. Не орґанізуючи ся політично, сї славянські поселенці, що втискали ся самі, або зявляли ся на заклик імперії, послушно несли власть її і згодом приймали грецьку національність. Думають, що нинішні Греки далеко більше мають в собі славянської крови, ніж грецької і в мові їх, віруваннях і звичаях між простим народом богато зістало ся славянського. Пропали для імперії потім тільки північні части Балкану, залюднені Болгарами і Сербами. Далеко більш болючі удари задавали з полудня Перси, відриваючи римські провінції в Азії.

Але поносячи теріторіяльні утрати, імперія прикладала тим більше старань, щоб з тих земель, які їй зіставались і становили її осередок (полудневий Балкан і Мала Азія) видобути яко мога більше засобів і енерґії. Воєнно-адміністративний устрій, сотворений Діоклетіаном і Константином, старанно підтримував ся і підправляв ся, відповідно до змін в умовах житя. Богато уваги віддавало ся воєнному ділу — воно стояло тут дуже високо. Але разом з тим правительство пильнувало й інтересів своєї робучої маси — селянства: воно оцінювало його значінне.

Незвичайно високо підношувано авторітет імператора (по грецьки васілевса): сей напрям, що веде свій початок від Діоклетіана, все кріпне і зростає, невважаючи на часті зміни династій, замішання і двірські революції. Церква в Візантії теж усею повагою своєю скріпляла повагу царської власти. А вона мала не тільки духовний авторітет, а й величезний вплив на все житє, невважаючи на внутрішні невзгоди, які розривали її, і те усвяченне, яке вона давала цісарській власти, значило дуже. І чим гірші були зверхні обставини, чим більше приходило ся імперії стягати ся й тулити ся до купи, тим більше скріпляла вона сю внутрішню свою цупкість і дісціплїну.

Переломовим моментом в її житю було правлїнне імператора Юстініана, в середині VI віку. Се була епоха найбільшого

блеску і сили Східнього цїсарства. Юстиніан приложив всї старання, щоб скріпити підвалини державної будови. Він замкнув останнї поганські школи, гнав останки поганства, дбав про тїсні звязки з церквою, прикрасив державу церковними будовами. Збудована його велїннем св. Софія в Царгородї зісталась на всї віки найкращою памяткою сього пізньоримського (так званого романського) будівництва (се тепер мечет Ая Софія). Ще більш монументальне дїло було зроблене в иньшій сфері — се була кодіфікація права римської держави, тисячилїтньої спадщини її; в сих Юстиніанових зводах воно стало підставою всеї пізнійшої науки права, основою цивільного права Европи.

Реставрацію старої імперії хотїлось Юстиніанови перевести і в сучасній полїтицї. Скріпивши свою позицію в Царгородї, загородивши дунайську границю десятками кріпостей від Славян, а на полуднї ріжними способами купуючи згоду у Персів, Юстиніан забрав ся до привертання західнїх провінций. Героем сих війн був славний Юстиніанів воевода Велїзарій. Одним ударом знищив він державу Вандалїв і вернув імперії північну Африку. Досить легко також удалось йому відібрати середземне побереже Іспанії від Візиґотів. Тяжку, довголїтню війну прийшло ся видержати з Остроґотами в Італії, але в кінцї й її здобуто.

Відновлено таким чином стару Римську імперію Сходу і Заходу, хоч у зменьшених розмірах, — але вона не довго пережила Юстиніана: здобутки сї були зроблені занадто великим напруженнем і удержувати їх не ставало сил. Італія була страчена зараз же після смерти Юстиніана, иньші західні провінциї пішли за нею; від західнїх володїнь зістались тільки бідні уривки. Імперія мусїла замкнути ся в своїх гелєністичних межах на завсїгди, і сей час, кінець VI віку, і вважаеть ся кінцем Східньої Римської імперії, яка ще жила римськими традиціями і підтримувала по змозї свою латинську форму. Починаеть ся властива Візантія, візантійська доба імперії, яка вже зрікла ся претенсії на універсальний грецько-римський характер і замкнула ся в своїм грецькім елементї — все більше розмішуванім східними впливами і домішками (сірійсько-пер-

ськими). Тим більше, що за полїтичним роздїлом Сходу і Заходу прийшов потім і духовний—церковний, християнський, і віддїлив латинську церкву від грецько-славянської.

По блискучих назверх часах Юстініана Візантія з кінцем VI і ще більше в першій половинї VII в. спадає в глибину бід. На півночи не пускали їй житя Авари й Славяне — власне в сім часї славянські пересельцї почивають масами осїдати в балканських землях. На полуднї не давала дихати Персія. Се були часи найвищого розвою перської держави, полїтичного й культурного. В ній знаходять захист всї, кому не було місця в Візантії й останнї прихильники поганства, вигнані Юстініаном, і неправовірні християне, особливо несторіяне, що заснувавши свій патріярхат в перській державі, поширюють свою проповідь на всю Азію, включно аж до самого Китаю. Персія таким чином стає грізним конкурентом Візантії, і в початках VII в. наступає на неї незвичайно грізно. Цар перський Хозрой заволодів Сірією і Єгиптом, а коли страшенними усилями нарештї вдало ся вирвати сї землї з рук Персії, налетїла арабська буря і сї землї в серединї VII віку були втрачені безповоротно.

За імперією зістали ся тільки полудневі балканські землї з Малою Азією і деякими уривками Італії (і то більш номінально залежними). Та й сї землї не були безпечні від Болгар, Аварів та Арабів, що з своїми кораблями підступали не раз під сам Царгород.

В серединї державу далї розривали релїґійні спори — як почались вони ще з часів Константина, коли церква, дійшовши безпечности й охорони, могла зайнятись упорядкуваннем своїх внутрішнїх відносин та релїґійних доґматів, так і йшло весь час. На Заходї не було таких доґматичних суперечок, там брали нову релїґію більше з формального боку, не заглублюючись дуже в такі питання. В краях же грецької культури, де інтелїґенція здавна виробила й витончила свою мисль на всяких фільософічних питаннях, виникали все нові гострі суперечки: про те, чи вважати Бога Отця і Бога Сина рівними між собою; чи рахувати в Христї дві іпостати, божеську і людську, чи одну тільки; чи вважати, що кожда іпостать мала свою

волю окрему, чи була у них одна тільки воля, і так далї. Сї погляди дїлили імперію на части — напр. александрійський богословський напрям сильно відрізняв ся від антіохійського, і в однїй частинї імперії людність трималась одного напряму, друга противного. Суперечки загострювались надзвичайно. Правительство, імператор, двірські круги старались їх утихомирити, але вмішанне імператора і всякі посторонні впливи, правила віри, які складало правительство і кари на супротивних, котрими воно їх старалось напутити на праву віру, тільки загострювали справу. Нераз роздражнена сими релїґійними гоненями людність з радістю піддавалась ворогам імперії — Персам або Арабам, аби тільки вийти зпід Візантії й позбутись всяких репресій за свої погляди, незгідні з правительственним исповіданнем.

Економічне й культурне жите розстроювалось і занепадало серед сих внутрішнїх замішань і вічних зусиль для оборони від зовнїшнїх ворогів. Від державних і военних тягарів, небезпек і трівог житя люде масами йшли до монастирів, так що правительство журилось, що прийдеть ся йому зістатись без війська й без податків. Сила монастирів виникає в сїм часї. Намножаєть ся ченцїв незвичайно, вони стають великою силою в державі, їх голос починає переважати в усяких справах. Натомість підупадає письменство, культурне жите взагалї. VII вік був з сього погляду найтемнїйшим часом в житю грецького сходу. А сама імперія мусїла напружувати всї свої сили — военні, духові, економічні, против нового грізного ворога, що повстав на сходї — против ісламу і арабського завоювання.

36. Іслам (магометанство). Як ми бачили свого часу, Арабія протягом кількох тисячилїть представляла собою великий резервуар, з которого в моменти переповнення виливались маси воєвничого кочового люду і затопляли собою сусїдні культурні краї, почасти руйнуючи їх, почасти оживляючи новим, свіжим матеріялом. Але таку ролю грала Арабія північна і особливо центральна (Наджд), дика і некультурна, властиво і досї не досліджена зовсїм. Натомість побережа її, особливо західні, здавна війшли в сферу культурних впливів

вавилонських і египетських і розвинули у себе і міське житє і певну культуру. Вже в середині II тисячиліття перед Хр. істнувало тут богате царство Мінейське, з столицею Маіном, а пізнійше, в середині останнього тисячиліття, царство Савське або Сабейське, котрого слава була перенесена потім і на попередні часи: так зявилась леґенда про царицю савську, що приїздила до Соломона, спробувати його премудрости.

З ріжними змінами се царство істнувало довго, до VI віку по Хр., коли шукаючи оборони від нападів африканських Ефіопів, піддало ся під власть Персії. Центром його було місто Маріб (Саба). Як і иньші міста тутешні, воно довго грало ролю посередника в торговлі з Індією, Персією, Сірією, Египтом. Ся торговля притягала до тутешніх міст і чужоземні купецькі кольонії, особливо з Євреїв і сірійських християн. З впливів еврейських і християнських — з їх сполучення з елементами арабськими тут наростае своерідна культура і певний релїґійний сінкретизм — сполученне релїґійних вірувань, з котрого і виростае пізнійший іслам. Сталось се так, що на початку VII віка по Хр. в святім місті Аравії — Мецпї виступив чоловік, який на сім ґрунті, з елементів арабських і ізраїльських, сотворив релїґію, яка дала могутний початок обеднанню розріжнених племен і колїн Арабів. Вказала релїґійну мету їх воевничій енерґії і вивела їх на шлях державної орґанїзації, великих завоювань і розвитку нової арабської культури на культурних підвалинах тих підбитих країв.

Сим творцем арабської релїґії і арабської нації був Мохамед, або Мухамед (Магомет), арабський купець з Мекки. Він походив з одної з тутешніх значних купецьких фамілїй, родив ся коло року 570. Займав ся торговими дїлами, але його дух мрійний і містичний тягло в иньшу сторону — релїґійної творчости. Під впливами тих видїнь, які представляли ся йому, він на сороковім році житя рішаеть ся виступити з релїґійною проповідю, як божий пророк, речник нової, вищої релїґії, щоб нею заступити примітивні вірування і ідолопоклонство своїх земляків.

Перед його очима була національна святиня його рідної Мекки — Кааба, як мовляли її сторожі — заснована Авра-

амом, що положив там „чорний камень“, принесений йому від Бога, і наоколо сеї святощи зібрані були ідоли ріжних арабських божків і всякі предмети пошани. На поклін отсим святощам сходили ся до Мекки на прощу арабські племена, так що Кааба служила її релїґійним центром. От її перед усім Магомет задумав очистити від проявів старого арабського фетішізму і зробити святинею единого бога, котрому служить Авраам. Сю ідею единого бога — прийняту ним більше в ізраільській ніж християнській формі, кладе він основою своеї проповіди, відкидаючи всякі давнійші форми богослуження, які могли-б іти на зустріч ідолопоклонству. Взагалї зводить релїґійний світогляд і богослуженне до можливо простих, елементарно-сухих форм, відповідно до складу мисли Араба, до арабської психольоґії, сухої і реалїстичної в основі — хоч і охочої до гарної, хитрої форми. Так себе проявляе арабська творчість однаково в мишленню, в поезії і в мистецтві — в гарнім і хитрім, при певній елементарній простотї властивого змісту, рисунку (через те і прозванім „арабескою“).

Такою-ж елементарною простотою визначаеть ся Магометова моральна наука житя, що займае головнійше місце в його проповідях. Часта, але коротка і легка до запамятання молитва, пять разів на день; святкуванне пятниці, проща до Кааби, і свята війна для розповсюдження віри, — найбільш інтересний пункт для воевничих Арабів, — от і всї форми богослуження Магометової релїґії, як вона зложила ся в результаті діяльности Магомета і його найблизших учеників.

До юдейства і християнства він ставив ся з певною прихильністю: вважав їх релїґіями також відкритими Богом; Адама, Авраама, Мойсея й Ісуса признавав великими пророками, але себе — пророком більшим і релїґію свою — вищою. Тому з християнами й ізраільтянами вважав потрібною певну угоду, а тільки инших невірних треба було нищити, або поневолювати.

Так зложилась—не відразу розуміеть ся—нова арабська релїґія, прозвана ісламом (що значить богослуженне або покору богови), инакше магометанською, або мусулманською вірою. Її основою лягла збірка поучень, поезій, заміток, зібрана

в доволї припадковім порядку, його учениками і прозвана Кораном. Вона стала единою святою книгою Могометан, джерелом їх релїґійного поучення, каноном нової віри, яка відограла величезну ролю не тільки в житю свого племени, але стала взагалї релїґією воевничих пів-цивілїзованих племен. Її примітивна простота і ясність, елементарність і невибагливість незвичайно добре підходила до такого степеня культури і завдяки тому магометанство незвичайно поширилось—особливо між степовими народами центральної Азії, так само потім між півкультурними народами центральної Африки, і зайняло місце між найпопулярнїйшими релїґіями нашого світу. *)

Заразом воно відограло й величезну полїтичну ролю, давши сим воевничим ордам релїґійний прапор, під котрим вони обеднувались і творили великі полїтичні сили, могутнї держави.

Перед усім таке обеднанне, перше на памяти історії, іслам дав арабським племенам і привів до заснування великої арабської держави.

37. Заснованне арабської держави й її зріст.

Серед найблизших земляків проповідь Магомета в початку не мала успіху. Він мусів в 622 роцї утїкти з Мекки до сусїднього міста Ятріба, прозваного Медіною. Місто се було конкурентом Мекки, тому в Медінї Магомета признали пророком і прийняли його науку; через се рік його утечі до Медіни вважаеть ся його вірними початком нової віри, і від неї Магометане рахують лїта й досї.

З своїми прихильниками з Медіни і з сусїднїх арабських племен Магомет розпочав боротьбу з Меккою і змусив її піддати ся, а також став приводити під свою власть, чи власть нової віри, иньші краї й племена Арабії. За десять лїт, що пройшли від утечі до Медіни до смерти Магомета, йому вдало ся дуже багато зробити в сім напрямі. Проповідь „святої війни“ найбільше потягала арабські племена. Ще перед смертю Магомета вони розпочинають війну в пограничних візантійських

*) Головні сучасні релїґії обраховують ся приблизно в таких круглих цифрах: християн звиш 600 мілїонів, буддістів до 480, магометан до 240, брахманців коло 220.

володіннях в Сірії. Далї повели се дїло наступники Магомета— так звані „калїфи“ (намістники), що вибирали ся старшинами арабських племен, як голови нової релїґії і нової держави. Вони сполучали в своїх руках власть державну і военну з вищою релїґійною властю проповідників і толковників віри, так що нова арабська держава була теократична.

Другий з сих калїфів, Омар, великй завойовник, вже за Магомета був властивим провідником военної полїтики нової держави, а ставши на її чолї не тільки орґанїзував военні сили Арабів, а взагалї був властивим творцем нової арабської держави. По його мисли Араби мали сотворити нову владущу народність і загалом—нарід войовників. На підтриманне його мали йти доходи з підбитих країв, з земель відібраних у народів, які не піддавали ся добровільно новому володїнню. Але при тім самі Араби не мали змішувати ся з підбитою людністю, не повинні були осїдати на ґрунтї, та бавити ся господарством, а зіставити ся в военних оселях-таборах серед підбитих країв, маючи готовий дохід з підбитої людности.

Таке привілеґіоване становище дане арабській людности було секретом незвичайної военної енерґії її в сих десятилїтях, а увільнюванне магометанської людности від податків викликало масовий перехід на іслам підбитої людности, змученої всякими попереднїми тягарами. Завдяки тому протягом кількох десятилїть арабський калїфат поширив ся на величезну просторінь від Інду до Атлянтика.

Дуже богато в сім напрямі зробив сам Омар. Поруч военних операцій в сірійських провінціях Візантії, розпочатих ще його попередниками, він підняв війну з Перською державою і не вважаючи на її военну славу задав їй ряд болючих ударів, протягом кількох лїт розгромив її военні сили і підбив собі величезні перські володїння.

Ще лекше йшло в Сірії й Египтї. Східня Римська імперія (Візантія), до котрої вони належали, переживала часи розстрою й упадку, людність була невдоволена тягаром податків і релїґійними нагінками, в звязку з тодїшньою боротьбою з ріжними ересями християнської церкви. Крім того арабські війська знаходили тут як і в Персії великі кольонії своїх земляків, дав-

нїйших виселенцїв з Арабії, що приставали до них. Здобувши Єгипет, їх вожди пішли африканським побережем на захід, підбиваючи собі богаті побережні городи і прибережні маврські племена. В момент смерти Омара (644), яких двадцять лїт від перших военних виступів Магомета, Араби стали панами великої держави від Перської затоки до Тріполї.

Замішання в калїфатї по смерти Омара, боротьба партій, династій, задержали дальші успіхи, але не приспали военної енерґії Арабів. Їх ватажки пройшли все побереже Африки — до Ґібральтара, що дістав свое імя від одного з них — Таріка („скеля Таріка“), і з початком VIII віку перенесли свої операції до Іспанії. Вона була завойована вся, крім північного побережа. Арабські війська перейшли й за Піренеї, підбили полудневу Францію до Льоари. На сходї вони здобули собі Малу Азію, Туркестан — їх війска пробили ся до Інду на полуднї й приступили під Царгород на півночи. Арабська фльота — сих недавнїх кочовників, що не знали иньшого корабля крім верблюда, — захопила Балеари, приступала до берегів Сіцілії й Сардінії й скінчила завоюваннем полудневої Італії.

Але з сим незвичайним поширеннем держави зміняв ся зовсім ї характер, і характер самої державної народности. Заникали суворі, побожні, звичаї часів Магомета, зявляла ся роскіш, пишнота. Богаті двори калїфа і його намістників нїчим не нагадували простоту старих часів — жите пророка і його близших товаришів. Араби покидали военне ремесло, займали ся торговлею, промислом, та й розпливали ся все більше в масах інородців, що приймали іслам і входили в ряди його війська і державної народности. Навіть невірні — християне й ізраїльтяне займали високі місця в управі держави, центр котрої перейшов на Сірію, до нової резіденції калїфів — Дамаску.

Се викликало опозіцію прихильників старини против заступників сих нових течій — династії Омаядів, що засїли калїфат з 660 р. Прихильники старини відмовили послуху калїфам, що зрадили традиціям іслама, але Омаяди без церемонії розправили ся з сим повстаннем. Їх сірійські війська віддячили ся за колишні погроми їх батьків від Арабів: Мекку і Медіну немилосердно спустошено, тисячі Арабів з найслав-

нійших родин, товаришів і свояків пророка побито, иньші мусіли тікати в світ за очі.

Араби після сього тратять всяке значінне в державі. Нова арабська національність ставала арабською більше по імени, „арабська“ культура так само: вона мало що мала спільного з старою Арабією — крім мови уживаної в письменстві, крім деяких елементів поетичного і артистичного стилю. Широко відкриває вона двері геленїстичній спадщині античної культури, особливо науцї й письменству. З другого боку з під арабської поволоки виступає культура перська — новоперської держави. Араби підбили її, викорінили її національну релїґію, змусили людність перейти на іслам. Але з-під ісламської поволоки вийшла на верх перська стихія й подала свій зміст східньому каліфатови.

38. Італія й папство. Хоч Західня імперія була розгромлена, а Італія вже з початку V віку почавши тільки переходила з рук до рук ріжних ґерманських вождів, в ній довго держали ся традиції Римської імперії, а до решти вони властиво не вигасали ніколи.

Як проба сполучення ґерманського володіння з традиціями Римської імперії особливо інтересне Остґотське королївство Теодоріха — прозваного Великим за сю власне ідею широкого сполучення ґерманської і римської стихії, яку він переводив в кождім разї дуже талановито. Йому хотіло ся, щоб його Ґоти, не тратячи свого почутя і самоповаги, заразом перейняли ся поважаннєм і до римської культури. Він виявляв незвичайну пошану римському сенатови, був протектором римського мистецтва й письменства. На дорозї його плянів ґермансько-романського зближення стояла одначе важна перешкода — релїґійна. Ґоти були християнами не правовірними, а аріянами, і тому правовірні Римляне дивили ся на них як на проклятих еретиків. Ся обставина дала почути все своє значінне, коли по смерти Теодоріха імп. Юстініан задумав знищити Остґотське королївство і взяти Італію під безпосередню власть своєї імперії. Римляне католики потягли до імперії.

Невважаючи на завзяту боротьбу Теодоріхових наступників Юстініанови удало ся перемогти Ґотів. Але не довго попану-

ала в Італії імперія: не минуло й пятнадцяти літ по тім як млено до решти Остґотів, як до Італії посунуло нове ґерманське племя, Льонґобарди, з-над середнього Дунаю. Дуже воєвниче і зовсім свобідне від тої пошани для римської культури, котру старав ся прищіпити своїм Ґотам Теодоріх, воно страшенно знищило Італїю і розселивши ся серед завойованої людности вважало за краще не мішати ся з нею. Але воно

25. Базіліка Св. Аполїнарія в Равенї, з надвору.

нї само не обєднало ся в сильну одноцільну державу, анї не довело до кінця завоювання Італії. Рим з своєю околицею і деякі иньші области признавали далї власть імператора, хоч вона й не могла себе проявляти тут: дуже скоро після Юстиніана західнї землї фактично вийшли з власти імперії, й італійські провінції теж дуже слабко були звязані з нею й не мали від неї помочи.

Але в сих тяжких обставинах, серед загальної руїн і знищення наростала в Римі нова сила, котрій належ будучність західньої Европи. Був нею римський епископ, або як його звали звичайно — папа (батько).

Християнська громада в Римі розвинула ся пізнійше, ніж в ріжних східнїх центрах, але розвинувши ся, здобула великий авторітет — і вона й її старшина, римський епископ, уже в перших віках. Значінне Риму як столиці, традиції проповіди апостолів і иньші обставини зложили ся на те, що римський епископ зайняв згодом перше найбільш почесне місце в християнській церкві, особливо на Заході, і задержав се почесне першенство і з упадком Риму.

Тут відбились основні ріжниці в розвою християнства на сході і заході. Геленїстичний Схід, з його [illegible] духовою культурою і сильнїйшими інтересами до глибоких [illegible] питань переживав в IV—VIII вв., як ми ба[illegible] і болїзну епоху розроблення християнських доґматів. [illegible] суперечки розбивали громадянство на ворожі табори, стр[illegible] його до глибини релїґійними усобицями, що на другий плян збивали найважнїйші справи полїтичні, суспільні, економічні. Римський же Захід, неохочий до складних і глубоких питань, вихований в ясних і коротких юридичних формулах, в практичних інтересах Риму, величав ся тим, що він в вірі твердий, держить її нехибно, в ереси не вдаєть ся. Спеціяльно римська громада хвалила ся тим, що на її епископськім престолї нїколи не було еретиків і віра трималась завсїди твердо. Римські епископи — папи на сїй підставі жадали для себе рішаючого голосу в усяких релїґійних спорах, на соборах, що скликались для рішення суперечних питань, і в певній мірі сї претензії признавались церквою.

Але чисто релїґійним авторітетом не кінчалось. [illegible] поставили себе дуже самостійно від імператорської влас[illegible] в своїм далекім Римі, на власне призволенне облишенім імператорським правительством. Се виріжняло їх зпоміж иньших патріярхів, східнїх голов церкви, що стояли в тїсній залежности від правительства й привикли вважати нормальним такий порядок річей.

Більше того — папа в сїм покиненім імперією Римі виростав взагалї на властивого й одинокого правителя. В тих бідах, які Італії і Римови специяльно приходилось переживати в V, VI, VII віках, під час ґерманських нападів і завойовань, у папи, в його опіпї і авторітетї шукала і знаходила римська людність єдину поміч і ратунок.

26. Романсько-візантийське мистецтво. Катедра св. Марка в Венеції.

Так клали ся підвалини під світську власть і державу папи в Римі, а закінчило сей процес формальне наданне папі Римської области королем франкським Піпіном (754 р.). Пізнійше ж утворено леґенду, що наданне папам римської власти

взяло свій початок навіть ще від Константина Великого („Константинів дар").

Разом з тим моральний авторітет пап перетворяв ся в формальну і обовязкову власть над иньшими епископами, західньої церкви розуміеть ся. Григорий Великий (або Двоеслов), оден з творців нової папської власти й авторітету (правив при кінці VI в.), добив ся того, що під його впливом вестґотські королї Іспанії з аріянства перейшли на католицтво й іспанська церква після того признала авторітет і власть церковну папську. Він же вислав проповідників християнства до Анґлії—вони положили початок анґлійській церкві, яка також стала залежною від папського престолу. Століте пізнійше анґлійські місіонери з благословення папи заняли ся проповідю в ґерманських землях на схід від Рену, і місіонери сї були заразом проповідниками папської зверхности і власти над католицькою церквою в Німеччині.

Так на руїнах римської імперії виростала нова світова сила — римського папства. Але коли вона під впливом сього зросту заявила претензії на певні права також і супроти східньої ерархії — в Візантії се викликало опозіцію і кінець кінцем привело до розриву між церквою східньою і західньою. Бо Візантія дивила ся згори на Рим і Захід, вважаючи себе більш освіченою, більш культурною спадкоемницею греко-римського світу і не хотіла йти під накази Риму, дарма що він знову запанував над заходом.

39. Західнї держави. З держав заснованих Ґерманцями на ґрунтї старої імперії поза Італїею найбільш важні були — держава Франків в північній Францїї, Вестґотів в Іспанії й Анґльо-Саксів в Брітанії.

З них анґльо саксонська, відділена островвим своїм положеннем, розвивалась найбільш окремішно, хоч в історії її розвитку е чимало прикмет спільних з иньшими ґерманськими державами — спадкоемницями імперії. Тому що римська культура не зіставила тут таких глубоких слідів, як в Італії або Іспанії, Анґльо-Сакси не підпали її впливам і заховали свою ґерманську національність. Але підбивши собі протягом місцеву кельтську людність нинішньої Анґлії (крім Уельса тільки)

і орґанізувавши ся після довгих усобиць в одно анґльо-саксонське королївство на початку IX в. (найсвітлїйшою добою його було правлїннє Альфреда Великого в другій половинї IX в.), Анґльо-Сакси в тім же IX в. попали в огонь нового ґерманського натиску. Данські ватажки (вікінґи) з початку грабували анґлїйські береги, нападаючи з моря, а з початком XI в зовсїм підбили собі анґльо-саксонське королївство. Анґлїя війшла в велику державу Канута Великого, данського короля, котрому належала Данїя, Норвеґія і Анґлїя. Одначе се панованнє Данцїв не було довге, і кілька десятилїть пізнїйше (1066) Анґлїю завойовують, мовляв в інтересах останнього потомка анґльо-саксонських королїв, земляки Данцїв з Французької Нормандії, уже офранцужені Нормани (себто „північні“

27. Св. Софія в Трапезунтї.

люде, Скандінави), і з того починаєть ся нова епоха в історії Анґлії.

Окремим житєм жила Іспанїя. Після того як Вандалї вийшли до Африки, а вестґотські володїння західньо-полудневої Францїї відобрали королї Франків, в Іспанії орґанізувала ся національна держава Вестґотська. Побережа, як уже знаємо, вернула собі на якийсь час імперія за Юстініана, але не на довго. Вестґоти панували на півострові до початків VIII в. і за сей час встигли вповнї піддасти римській культурі, змішавши ся з романізованою кельтською людністю.

Але з початком VIII в., як уже знаємо, Іспанію заливає арабський потік. Він переходить і за Пиренеї, але Франки погромили Арабів і положили границю їх дальшому походови, а потім Карло Великий переніс війну і на полудне від Піренеїв і відвоював від Арабів північно-східні землі, по ріку Ебро. Отся іспанська марка Карла Великого, та північно-західній кут, де держали ся останки вестґотського королївства, послужили потім вихідними пунктами для нового походу на полудне.

Війна, що вела ся звідси з Арабами, мала властиво розбійничий характер супроти більш культурної і мирної, промислової і торговельної арабської людности — особливо в початках. Стара войовничість скоро зникла в сій арабській (чи властиво мавританській) державі. Режім її був досить мягкий, толерантний для иновірців: християне й Євреї спокійно жили тут, і навіть доходили високих урядів (особливо в історії єврейського культурного житя ся мавританська держава зістала ся світлою сторінкою). Але власне ся більша культурність і не давала змоги витримувати Маврам боротьбу з християнськими напастниками. Тим більше, що по своїм відокремленню від східнього каліфату, мавританська держава Іспанії (звана Кордовським каліфатом) звичайно не могла рахувати на поміч зі Сходу, а потім ще й стала розпадати ся на ряд дрібнійших володінь. Тому християнські володіння з півночи все посували ся далї на полудне, творячи завязок нової Іспанії.

Ширше, універсальнійше значіннє мала зпоміж ґерманських держав держава Франкська. Творцем її був король Хльодвіґ з династії Меровінґів, сучасник Теодоріха Великого. При кінці V віку він знищив останки римського володіння в північній Ґалії й положив початок її обєднанню, а його наступники закінчили зединеннє Ґалії з ґерманськими землями за Реном в однім Франкськім королївстві. Внутрішнє обєднаннє ґерманського і місцевого кельтсько-романського елементу улекшено було тою обставиною, що християнство було прийняте Хльодвіґом не аріянське, а правовірне.

Але полїтична орґанізація нової держави була дуже слабка, і вона скоро стала розлазити ся, через поділи земель між членами династії. Ярять ся страшенні усобиці й приводять до

крайньої дикости місцеве жите, та нищать останки римської культури. Династія вироджуєть ся, повага королїв упадає, фактичну власть захопили управителї королївського двору

28. Церква Св. Зенона в Веронї.

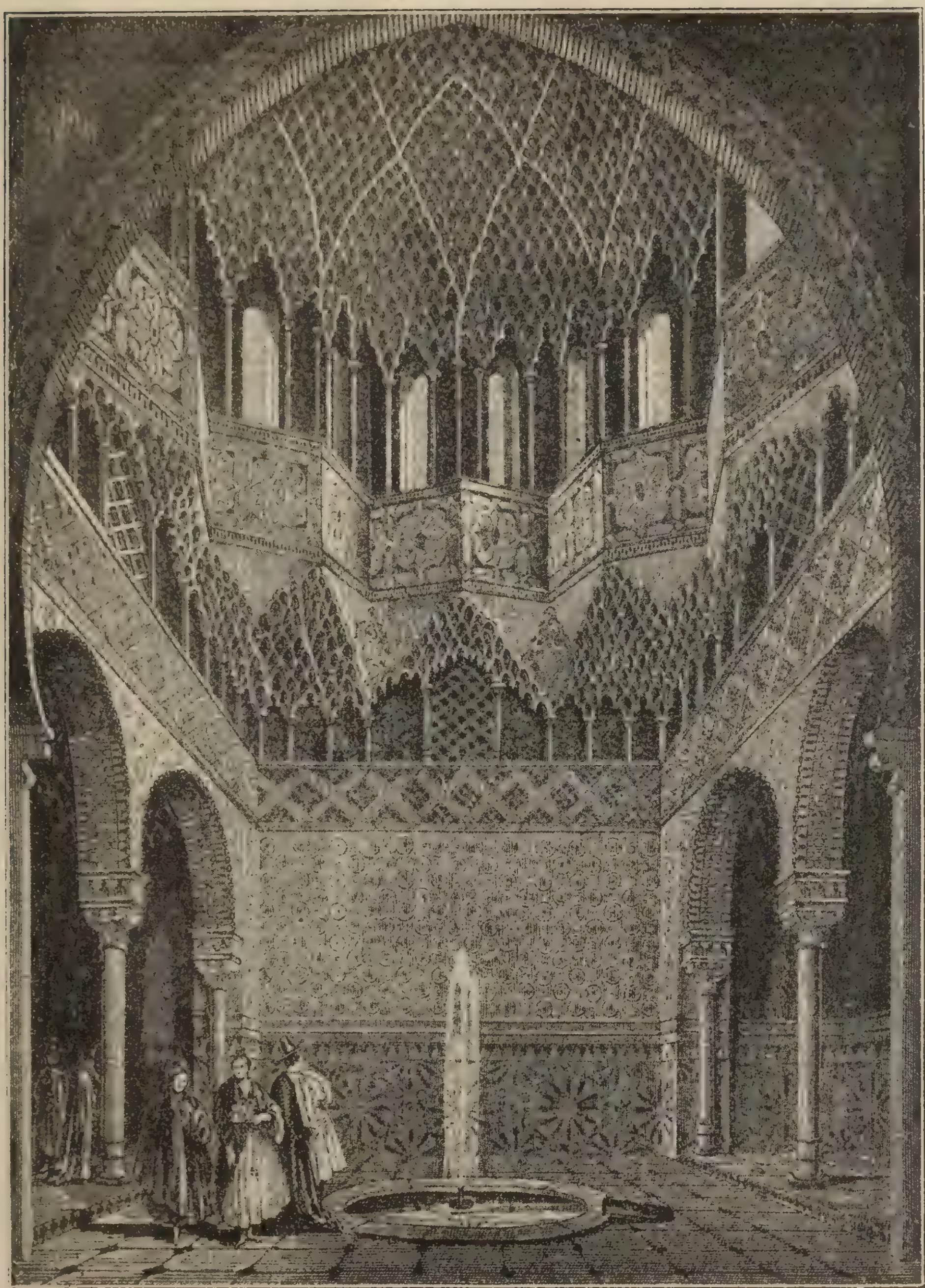
і королївських маетків, так звані майор-доми (старшини дому). Разом з тим зарисовуєть ся розлом між західньою. романїзованою половиною держави (Нейстрія, Бурґундія й Аквітанія)

і східньою, так званою Австразією, що заховала свій ґерманський характер (краї по Рену і за Реном). Енерґії майордомів Австразії держава завдячала свій ратунок. З кінцем VII в. вони обєднали державу в свій фактичній власти і зробили свою династію, прозвану потім Каролінґами, властивими володарями держави.

З них Карло, прозваний Мартельом, прославлений побідою над Арабами під Пуатье, що загородила дорогу їх походови у Францію, особливо високо підняв авторітет династії. А його син Піпін Короткий за згодою папи прийняв уже й королівський титул, а останнього номінального короля-Меровінґа замкнув в монастирі. Папа попирав на царство Піпіна й його синів і за моральну піддержку Піпін віддячив ся відборонивши від Льонґобардів Рим, і передав римську область і Равенну в папське володіннє. Се закріпило їх союз з папством, завязаний уже ранійше — тою протекцією, яку робили Каролінґи в своїх володіннях папським місіонерам і єрархії.

Вінчав сю політику своїх попередників, і заразом — на найвищім степени могутности й слави поставив Франкське королівство син Піпіна Карло, прозваний Великим. Ставши єдинодержавцем королівства з 770-х рр., він незвичайно поширив державу. Знищив Льонґобардів і взяв в свою власть Італію. Далеко посунув своє володіннє в середину Европи — підбив тут решту ґерманських племен і сусїдні славянські землї, заснував в них укріплені воєнні границї, так звані марки (з котрих потім виросла Австрія, Саксонія й Бранденбурґ, пізнійша Прусія). Знищив розбійничу державу Аварів і витиснув Арабів з північної части Піренейського півострова.

Сї безнастанні війни, що зайняли все довге правлїннє Карла й вели ся завзято й кріваво, й великі успіхи, ними осягнені, здобули Карлови велику славу й повагу. Досить вказати, що у славянських народів імя його стало назвою для найвищої влади—Краль, Король—се імя Карла, що стало титулом, так як у Римлян се було з імененем Цезаря й Авґуста. Серед західнїх держав він зайняв місце признаного голови й старшини, і з більшими можливостями й зособами міг відновити старі пляни Теодоріха про продовженнє старих римських

30. Альгамбра (Ґранада).

традицій ґерманськими руками і переймленнє колишньої власти імперії на себе. Не вважаючи на вічні війни й походи, в котрих він сам брав участь, він прикладає енерґійні заходи до вну-

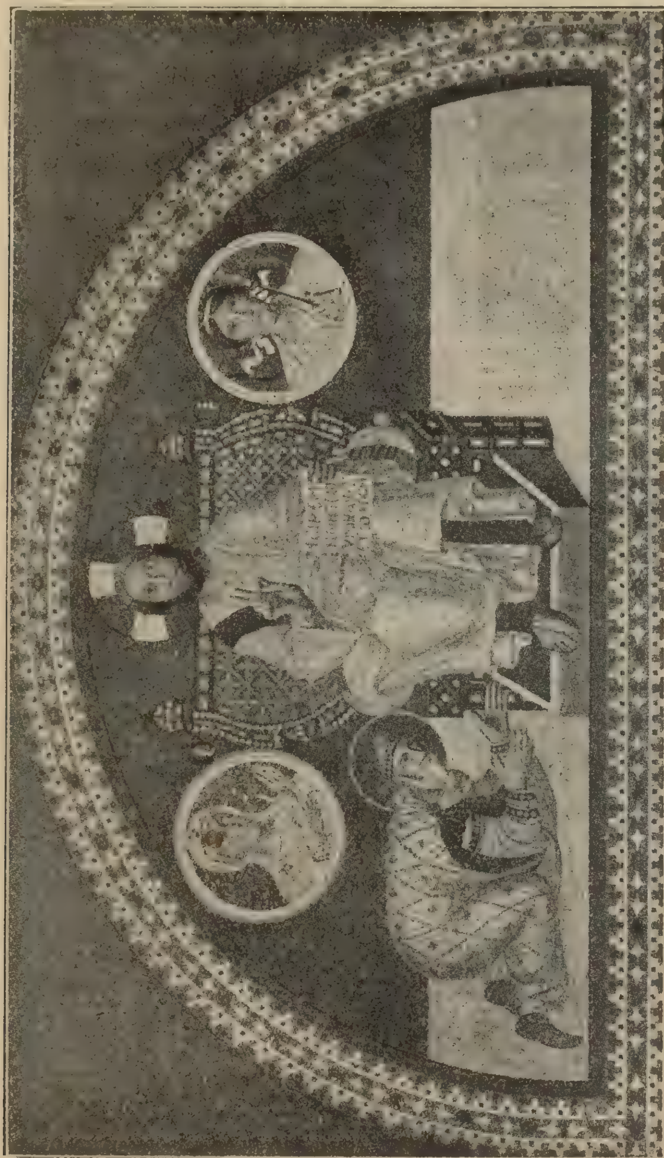
трішнього упорядкування держави й піднесення культури. Громадить з усіх сторін учених людей, мистців і майстрів усякого роду. Заводить у себе на дворі рід наукової академії і при ній школу вищого типу. Заходить ся коло ріжних будов, церковних і світських, коло всякого мистецтва. А в політичній сфері робить великий переворот відновленнєм імперії.

40. Імперія Карла Великого й її розпад. Зріст папства. Найтемнійшими віками, часами загальної руїни й повного занепаду останків старої римської культури й орґанїзації на заході були столїтя VI і VII. Потім підіймають ся потрохи нові орґанїзаційні сили, вже з самої ґерманської стихії, що встигла все таки до певної міри уцівілїзуватись під впливами нового, папського Риму, католицької церкви, й присвоїла собі дещо з останків римської культури. Засновані на руїнах західньої Римської імперії ґерманські держави встигли дещо ствердити, прийти до якогось, хоч дуже невеликого ладу. Являєть ся деяка відвага, деяка певність своїх сил, своєї здібности наладити й упорядкувати житє. Коли перед тим тільки з жахом дивили ся на руїну старого житя й тратили всяку надію на будучність, чекали кінця світу і страшного суду, — тепер починають думати про житя на ново, на нових підставах.

Символом отсього перелому в настроях і гадках являєть ся ідея відновлення Римської імперії. Нові королївства виростали як підвластні імператорові місцеві політичні орґанїзації, вони потрібували свого завершення в імперії. Церква католицька, папство звикло мати зверхника, протектора й оборонця в імператорі, і так дивила ся на східнього, візантійського імператора, як зверхника Італії після того, як не стало імператорів західнїх. Але з часом сї візантійські імператори ставали все більш чужими Італії й папам, і все більше прикрими в своїх претенсіях. Вони не тільки що часто настановляли й скидали пап по своїй волї, присилаючи часом навіть Греків, зовсїм чужих місцевій людности й церкві, але й накидали Римови свої доґматичні погляди й формули, і коли папи не згоджувались їх прийняти тому, що вони були нові і римській церкві чужі, імператорські висланцї таких непокірних пап і иньших духовних тяжко мучили, вбивали, вязнили, засилали. Помочи-ж

папам против їх неприятелів місцевих і сторонських ворогів не спроможні були дати.

Кінець кінцем в 750-х роках, попавши між двох небезпек — від льонґобардського наступу і від візантийського

31. Мозаіка, Св. Софія царгородська.

гоненя, папи пошукали собі помочи й опіки, як то ми бачили, у франкських королів. Але король був не то що імператор — він не мав тої поваги, тої традиції, усвяченої історією церкви. Тому от, як у франкській династії зявивсь такий могутній

блискучий передставник як Карло — оповитий славою й леґендою, признаний голова Заходу, — зявила ся гадка поставити його на се місце, що стояло порожнем кілька століть: поставити імператором.

З початку, в 790-х роках був проект оженити його з удовою, візантійською цісаревою, щоб він таким чином обєднав в свій особі колишню західню і східню імперію. Потім рішено поставити Карла імператором Заходу. Про се завели ся переговори з царгородським правительством, щоб воно признало Карла імператором західних земель. В Царгороді не похочували сього, переговори протягали ся, й тоді під час коли Карло пробував в Римі, щоб оборонити папу від його ворогів, 1800 р., на Різдво, що було початком нового року й нового століття, папа під час богослуження, приступивши до Карла, положив корону на голову його, й присутні достойники й люде окликали його „боговінчаним імператором Римлян.“

Біоґраф Карла, близький йому, оповідає, що Карло не був задоволений сею формою проголошення, і вона була для нього несподівана. Мабуть йому не подобалось, що таким чином корону цісарську він прийняв з рук папи. Сам він пізнійше коронував свого сина цісарем сам, без усякої участи духовенства. Справді, в сій ніби то дрібній церемоніяльній подробиці лежало глибоке принціпіяльне значінне.

Проголошенне франкського короля імператором ставило його на позицію, котру занимали супроти західньої церкви від часів Константина колишні імператори західні й новійші східні — вони вважали себе не тільки протекторами церкви, але сторожами її ладу й порядку, і до певної міри таки її зверхниками. Так дивив ся на себе й Карло Великий. Він боронив пап від їх ворогів, але вважав себе господарем Риму і папського престолу. Він уважав, що папи вибрані по старим порядкам „клиром, достойниками і народом“ Риму потрібують його потвердження, як перед тим потвердження східнього імператора. Він брав на себе ролю судії в суперечках папи з місцевими достойниками чи претендентами й признавав за собою

право відставляти пап, коли вважав їх негідними. Але наступники Карла не вміли задержати на такій висоті своєї гідности.

Величава будова Карлової монархії не довго пережила свого фундатора. За його наступника піднялась усобиця, яка не тільки що закінчила ся поділом монархії на три головні части — Італію, Францію і Ґерманію, але й дуже захитала повагу імператорської і королївської власти. Ріжні державелї провінцій забрали велику силу та стали перетворяти ся на фактичних малих володарів — се роздробленнє власти й характеризує всї дальші часи. Ріжні лінії Каролїнґів почасти вимерають протягом IX століття, почасти тратять всяке значіннє, і їх витисняють на далекий плян більш енерґічні й здібні люде з провінціяльних володарів, які кладуть початок новим династіям.

Серед сих усобиць і упадку авторітету Каролїнґів, підіймаєть ся власть і авторітет пап, що за Пішіна і Карла Великого стояли під їх впливами і авторитетом. Супроти підупалих наступників Карла папи претендують на вищу власть, не тільки релїґійну та моральну, але й полїтичну. Вони користують з їх ріжних прогрішень і помилок, з їх слабкого, неавторітетного становища, судити дїла королїв-імператорів і за провини виключати їх з церкви й проголошувати негідними правлїння а далї присвоюють собі права взагалї розпоряжати ся коронами королївськими й імператорськими, що мовляв, тільки від церкви дістають своє усвяченнє і силу. Особливо такий погляд на вищу власть папи і супроти королївської власти і всякої иньшої — як от соборної, підносив папа Николай, в другій половині IX в. і серед вищого духовенства Заходу він знаходив своїх горячих оборонців.

41. Нормани. В чім особливо проявляла ся безсильність і безрадність Карлових наступників — і змушувала громадянство, а особливо всяких провінціяльних держателїв радити про себе — се були напади сусїднїх народів, що стали в IX в. з ріжних боків допікати імперії. З полудня наступали Араби; заволодївши Сіцілією, вони усадовили ся пізнїйше і в полудневій Італії і в полудневій Франції. Зі сходу набігали Славяни, а особливо Угри, що зайняли місце Аварів і проривали ся

аж за Рен і до Парижа. З півночи нападали Нормани — і сї допікали найгірше.

Була се нова і остання хвиля ґерманського розселення, що йшла вже не сухопуть, а морем з північних країв — особливо з Данії й Норвеґії, слїдами колишнїх Анґлїв і Саксів.

Тїсні й тощі тутешнї краї не могли прогодувати приросту людности, й молодші члени тутешнїх королївських і княжих династій, і всякі переможені в усобицях претенденти звичайно пускали свою спадщину й взагалї всякі достатки на те, щоб зібрати собі ватагу з кілька сот, чи кілька тисяч добровольців, узброїти їх, спорядити кораблї й пустити ся з ними в світ, добувати собі щастя в нових краях. Особливо в IX і X в., коли в сих північних краях формувались більші королївства, й богато старих королївських і княжих родів зіставались без волостей, намножилось таких ватажків, „вікінґів“, що на чолї збройних дружин пускали ся в світ для торговельних і добичницьких подорожей, робили з них своє ремесло, а кінчали його часто осїданнєм то в ролї завойовників, то в ролї служебних военних дружин в нових краях з сими дружинами.

На сходї ареною їх подвигів було балтійське побереже, з якого вони пускались і в глибину східньо-европейських країв. Там сї „Варяги“, як їх звали, скандинавські вояки, головно з Швеції, відограли важну ролю в сформованню Київської держави.

На заходї ми вже бачили сих напастників Данів в Анґлїї IX, X, XI віків, де вони завоювали з початку східне побереже, а потім і цїле анґльо-саксонське королївство. Норвезькі вікінґи підбили собі значну частину Ірляндії, а відти — північні острови, включно з Ісляндією (потім вони заселили звідти Ґренляндію й дійшли до Америки — прозваної ними Вінляндією, коло теперішнього Ню-Йорка).

Разом з тим скандинавські ватажки, — як тут їх називали „Нормани“ (люде з півночи), осїдали ся на теперішнїм голяндськім та французькім побережу, найчастійше закладали свої табори на островах, і лишивши в них охорону при човнах, пускали ся ріками в глибину краю. Так пустошили вони

Францію й страшенно винищили, заходили навіть в Іспанію; такої біди, як від них, тутешня людність іще не бачила. Нарешті оден з їх ватажків осівсь на долішній Сені, й заснував тут своє князївство, дукат (герцоґство) Нормандію, як її називали — нїби то признав над собою власть французького короля й дістав від нього згоду, щоб він володів сим краєм (911 р.).

З сеї своєї „Нормандії“, як вона й досї зветь ся — гарної, родючої країни, укріпивши ся й зміцнивши ся новими ватагами з Скандинавських країв, Нормани стали пускати ся на дальші завоювання. В першій половині XI в. вони засїли в Сіцілії, завоювали її цілу а також і полудневу Італію: вибивши відти Арабів, вони заснували там своє королївство, і звідти стали протягати руки і до візантійських володїнь. А в другій половині XI в. (1066) нормандський князь (герцоґ) Вільгельм Завойовник, як ми вже знаємо, завоював Анґлію.

Так широко розпростерли ся сї сміливі морські вовки! Протягом двох столїть вони були грозою і пострахом всього заходу. Їх напади, швидкі і несподївані, змушали людність до спеціяльних способів оборони, до будови кріпостей і замків, і вплинули дуже сильно на весь той воєнний уклад західно-европейського житя, який складаєть ся в отсю добу.

42. Середньовічне житє на заходї. Феодалїзм. Як сказано, при ріжних відмінах, залежних від того, наскільки сильна була римська спадщина і як ставили ся до римського елементу Ґерманцї-завойовники — чи старали ся можливо зблизити ся з ним (як Остґоти), чи трактували його як елемент низший і негідний для себе (як Льонґобарди) — все таки було багато спільного в укладї і розвитку тих ґерманських держав і народів, що оселяли ся і порядкували ся на старім римськім ґрунтї.

Скрізь римські часи полишили по собі не тільки певні культурні засоби в видї доріг, мостів, водопроводів, укріплень, публичних будівель, але й певні форми громадського й економічного житя — як городи з їх устроєм, церкву з її орґанами і властями, великі маєтности з їх господарською орґанізацією, і т. п. Людність місцева, виросши в формах і нормах рим-

ського житя, далї жила традиціями римського устрою і права. Ґерманські королї й старшини, розуміеть ся, не збороняли їм сього; подекуди нове, ґерманське правительство заходжувало ся навіть зібрати й списати головнійші основи сього римського права на дальший ужиток, щоб воно не нарушувалось.

Їх першим дїлом було економічно забезпечити своє племя — його свобідних членів і старшину — аристократію. Для того звичайно відбирала ся частина земель від тубильної людности і з того і з давнійших державних маєтків, що переходили в розпорядженнє нового ґерманського короля, роздавали ся землї своїй старшинї й людям.

Далї треба було визначити їм привілеґіоване становище супроти місцевої людности — особливо людям, які були близшою опорою нового ґерманського правлїння — близшим товаришам, служебникам і дворянам короля. До сього головно й служили записи нового, ґерманського права. Роблені на лихій латинській мові під назвою „закона“ (lex) того чи иньшого народу, вони визначали особливо тяжкі кари за обиду сих привілеґіованих.

Головним же завданнем нової власти була орґанїзація военних сил, в яких перше місце займала ґерманська свобідна людність. Періодичні збори оружного племени перед лицем короля мали служити ревізією военної справности його та давали змогу контролювати й право, яке сї военнослужебні люде мали за свою военну службу.

Але де далї все більш заникали культурні і економічні підвалини, передані римською добою, на яких спочивала будова сих ґерманських держав. Не кажучи про страшенне знищеннє, задаване крівавими усобицями і війнами сеї суворої, военничої доби, — вигасали самі джерела культури і добробуту. Згинула торговля, упадали міста, гинув промисел серед загального убожіння. V, по части VI віки ще могли живити ся римською спадщиною, VII і по части VIII, як ми вже бачили, було часами повного виродження й незвичайного здичіння західньо-европейського житя.

Вироджували ся також і ґерманські елементи нових держав. Ґерманська людність не витримувала военного тягару, що

спадав на неї через сї неустанні війни. Зібрати військо для походу і утримати його ставало все тяжше. Верстви свобідних Ґерманців, що мали давати головний контінґент, все маліли. Свобідні тратили свої маетки, не витримуючи сих тягарів, і переходили в півсвобідний стан: попадали за довги в залежність від богатих власників та монастирів, або добровільно переходили під їх власть, щоб тільки збутись обовязків, які лежали на свобідних.

Королям все більше приходилось опиратись у всім на своїх „вассів" або „васалїв", себто людей, які піддавали ся в їх власть, службу і опіку, а яким вони давали ріжні доходи з обовязком певної служби—так звані бенефіції (се значить властиво—добродійства). Найчастійше вони давали їм для прожитку землю, часом доходи з людности, з мита, з якого небудь промислу. Таких же васалїв, для своеї служби, заводили собі й богатші властителї й васалї: на них теж опирала ся їх сила і значіннє, ґарантія їх незалежности і права.

От у сїм лежали початки середньовічного феодалїзму (феод—пізнїйша назва для того, що ранїйше називало ся бенефіцією, або німецькою назвою—леном).

Але перше нїж сей новий устрій вповнї розвинув ся, великий реформатор середньовічного житя Карло Великий попробував ще відродити старі підстави ґерманських держав—загальне військо свобідних, що мало збирати ся на майські збори на военну контролю, а заразом на потвердженнє важнїйших постанов, предложених імператором. В осени відбував ся зїзд правителїв і епископів—імператор приймав їх справоздання, рішав трудні питання з їх практики, виробляв постанови (закони), з яких важнїйші вносились потім на весняні, загальні збори. Щоб зміцнити власть короля (імператора), Карло усунув всякі власти, незалежні від його іменовання (напр. племінних герцоґів), завів скрізь своїх управителїв—ґрафів (comites, відти французьке comte). Щоб обмежити їх самоволю, завів участь громади в суді, й контролю адмінїстрації згори, через своїх „господарських післанців". Приложив також старання для управильнення державного господарства—королївських маетків.

Але ся реформа і весь сей порядок держались тільки зелїзною енерґією Карла Великого, і вже при кінцї свого панування мусїв він бачити, як все тяжше обертаєть ся споряджена ним державна машина, а по його смерти—пішов далї процес роскладу тою дорогою, якою йшов перед ним.

Управителї областей—всякі ґрафи, маркґрафи, ляндґрафи і т. д. поробили ся дїдичними володарями своїх округів і слухали ся короля (чи імператора) постільки, поскільки він міг виявити фактичну силу і власть. Всенародне військо вийшло з уживання, і король міг рахувати тільки на своїх васалїв, звязаних з ним, як своїм сенїором, васальним обовязком за даний феод. Державний звязок заступаєть ся тепер звязком васальної умови, і держава поволї переміняєть ся в систему феодів: на горі король, під ним герцоґи, ґрафи й иньші володарі, які вважають його своїм сенїором, а себе його васалями, а мають під собою знов своїх васалїв, які не вважають себе вже нїчим звязаними з королем, а тільки з своїм безпосереднїм сенїором, від которого мають свій феод. І сї васалї також можуть мати ще своїх васалїв.

При тім маєтности всїх значнїйших власників і державелїв, духовних і світських, звичайно бувають увільнені від всякої державної власти. Вони мають всї права держави супроти своїх підданих, а самі відповідають тільки перед судом своїх „перів", „собі рівних", себто васалїв того самого сенїора. Держава розбиваєть ся таким чином на величезну мозаїку більших і меньших маєтків-державок, звязаних тільки системою васальних обовязків, а й ті кождий може свобідно зложити з себе, зрікши ся одержаного феоду.

Голова сеї держави, король чи імператор, часом бував меньш сильним, чим декотрі з його васалїв, бо розпоряджає тільки силами своєї безпосередньої области—своїх безпосереднїх васалїв. З другого боку—наслїдком того, що всяка державна власть заникла, було незвичайне поневоленнє низших верств людности, відданих вповнї на волю їх дїдича — помішика, шукати на нього бо якої небудь управи і помочи нема де, нема у кого.

Сей феодальний устрій, котрого елементи стрічають ся дуже часто в ріжних державних орґанїзаціях, являєть ся особливо характеристичним для Західньої Европи X—XIII, а найбільше XI—XII віків. Він наложив незгладиму печать на все західньо-европейське житє і в значній части також на славянське.

43. Державне орґанїзованнє славянських народів і поширеннє християнства. Вище була зазначена основна ріжниця в вихідних пунктах державного житя ґерманських і славянських народів. Ґерманцї відразу підбивають собі римські землї й орґанїзують свої національні держави на римських ґрунтах. Східня ж імперія держала ся міцнїйше, а славянське розселеннє на її землях не мало такої аґресивної, завойовної енерґії. Тому славянські ватаги, оселяючи ся в володїннях Східньої імперії, не творили тут сильнїйших політичних орґанїзацій. Тільки переселеннє болгарської орди дало почин орґанїзації славянської держави на долїшнім Дунаю. Иньші ж славянські держави орґанїзують ся в глибині Славянщини, по-за володїннями імперії.

Після того, як упала держава Само, в першій половині VII в., аж війни Карла Великого — зруйнованнє Аварської орди та завоюваннє західнього славянського погранича на Дунаю розворушили тутешнє славянство з західньої ґрупи і в 830-х рр. раптом виростає державна орґанїзація, центром котрої була Морава на середнїм Дунаю. За князїв Мойміра і Ростислава Святополка, в серединї й другій половинї IX в., вона поширюєть ся, прилучаючи племена пізнїйшої Чехії, також польські й панонські, й сильно та успішно боронить ся против нїмецького натиску.

Притокою до поширення своєї власти над славянськими й иньшими пограничними землями нїмецькі князї та єпископи брали собі поширеннє християнства між ними. Щоб відхилити сю притоку, моравські князї заходять ся поширювати християнство в своїй державі з своєї руки. Але щоб не дати нїмецьким єпископам закорінити свої політичні впливи разом з християнством, кн. Ростислав рішив звернути ся за місіонерами до Східньої імперії; видко гроза нїмецького натиску на за-

хідню Славянщину в сїм часї ставала ясна самим Славянам. З Візантії на сей поклик відізвали ся дуже радо. Справа поширення християнства серед славянських народів візантійськими місіонарями задля утриманя сих народів в полїтичнім впливі Візантії, дуже займала тоді візантійське правительство. Серед балканського славянського розселення, у Болгарів і Сербів тодї навзаводи працювали місіонарі візантійські й римські, і від того, хто візьме гору, місіонарі папські, чи патріярха царгородського, очевидно залежало, чи Болгари й Серби зістануть ся під полїтичними впливами Візантії, чи перейдуть під власть і впливи німецьких королїв та князїв.

Для лекшого поширення християнства серед Славян візантійські місіонери звертались до славянської мови. Оден з визначнійших тодїшнїх візантійських місіонарів, Константин, (по постриженню в монахи наречений Кирилом) з Солуня (Сальоник), з словенськоі країни, для кращої передачі славянської мови, зложив нову азбуку, з значками для тих славянських звуків, котрих не було в азбуцї грецькій (бо грецька азбука вже й ранїйше вживалась для славянської мови). За помочи сеї нової азбуки він разом з своїм братом Методієм зайняв ся перекладом Святого письма і богослужебних книг на славянську мову і зробив в сїх напрямі багато. За свою проповідь між Славянами і за сї переклади, що стали підставою славянського письменства, вони прозвані були просвітителями, апостолами Славян, стали патронами славянства. Їм от і доручив царгородськй патріярх місію на Мораву, в 860-х роках.

Завдяки знаню славянської мови, славянському богослуженю, славянськими книгам, проповідь християнства у Кирила й Методія пішла дуже успішно, і на Мораві, і в сумежних славянських землях. Але вона викликала страшенне роздражненне в німецьких кругах. Католицькі німецькі епископи, що рахували сї славянські землї за приналежні до своїх епархій, занесли до папи скаргу на те, що до їх епархій вдирають ся грецькі місіонери. Крім того вони признавали недопустимим богослуженне на славянській мові, бо мовляв, святе письмо може подавати ся тільки на мові еврейській, грецькій і римській, на тих трьох мовах, на котрих зроблено напись на хрестї, як

розпинали Христа. Се був час розлому між римською і грецькою церквою, про котру буде мова далї. Папа викликав Кирила і Методія до Риму (Кирил і помер в Римі), потвердив Методія в правах і дозволив славянське богослуженне — воно було відправлене і в Римі.

Але католицькі епископи пограничні не переставали воювати з Методієм, і нїмецькі князї підтримували їх, бо й тут як у балканських землях, ся греко-славянська проповідь мала значінне полїтичне: візьме вона гору, се скріпить незалежність від нїмецьких королїв західньо-славянських князївств і зв'яже їх з Візантією, візьмуть гору нїмецькі епископи, се зв'яже славянські землї й полїтично з нїмецькими. Святополк кн. моравський, поставлений Нїмцями на місце Ростислава, не хотїв їх гнївати, не підтримував Методія — прийшлось йому висидїти і в нїмецькій вязницї, а коли він умер, в 885 р., його ученикам і наступникам прийшлось се тяжше, вони не витерпіли нагінок, які впали на них, і перейшли до Болгарії. Ся уступка одначе не спасла Моравську державу. Бажаючи зломити сю заслону славянства, нїмецький цїсар напустив на Мораву Угрів, що при кінцї IX в. перейшли на середнїй Дунай, розселивши ся серед тутешньої славянської людности. Угри з початком X в. дійсно знищили Моравську державу. Розпочали потім страшенні напади і на Нїмеччину (в битві з ними згинув останнїй Каролїнґ Нїмеччини). Але кінець кінцем королї з нової, саксонської династії загородили їм дорогу до Нїмеччини, погромивши їх орди і зібрали овочі з розгрому Моравської держави.

На руїнах її в X в. засновало ся Чеське князївство, але як васальна держава, залежна від нїмецької імперії. Воно одно й уцїлїло тут: все иньше славянське розселенне на заходї, від Адріятика до Балтійського моря, по Дунаю, Лабі й Одрі було підбито Нїмцями, в X—XI вв. Орґанїзовано тут военні нїмецькі марки і кольонїзовано їх нїмецькими осадчими.

В сїм часї, наслїдком розмноження нїмецької людности, розвиваєть ся поворотна хвиля нїмецької кольонїзації — назад на схід, в землї покинені Ґерманцями під час їх руху на захід, а заняті Славянами. Угорська орда улекшила Нїмцям се дїло.

Угри не злили ся так з славянською людністю, як Болгари, не ословянили ся, а задержали свою національність і утворили свою національну державу. З початком XI в., за короля Стефана вони прйняли християнство від німецьких місіонерів (головно з сусїдньої Австрійської марки), війшли через те в тїснійші звязки з німецьким католицьким світом і таким чином утворили глубокий клин, який перегородив дорогу візантійським впливам до західнього славянства і віддав їх в виключний вплив ґермано-латинський. Хоч византійске правительство і пробувало взяти Угорщину під свій вплив, але зайняте на полудні воно не вело сеї політики енерґійно, і Угорщина зісталась в сфері латинської култури.

З другого боку, угорський клин, вбитий в саме серце словянсьтва, ослабив його сили, позбавив можности обєднання його полудневих і західнїх частей і паралізував його енерґію сопротивлення німецькому натискови. В результатї західня славянська кольонізація — від адріятицьких Словінців до балтійських Поморян і Кашубів була затоплена німецькою хвилею. Не помогла і героїчна боротьба деяких славянських племен. Маленькі князївства, які пробували орґанізувати ся серед них, не устоялись. Удержалась тільки, як сказано, Чеська держава — завдяки добрим фізичним умовам, та держава Польська — завдяки свому віддаленню, яке дало їй можливість зорґанізувати ся і зміцнити свої сили перше, ніж німецький натиск дійшов до неї

А Візантія, упустивши з своїх впливів славянство західне, нагородила собі сю страту, поширивши свої церковні і культурні тай полїтичні впливи на славянство східне.

44. Візантія і Балканські землї. З тяжкого упадку, в котрім опинилась Візантія в VII віцї, стративши під арабським натиском свої найцїннійші, найбогатші, провінції — Єгипет і Сірію, свої найбільші культурні центри — Александрію й Антіохію, — підняли її в VIII віцї енерґійні імператори з нової сірійської (чи як звуть її — ісаврійської династії). Лев III ісаврійський, що запанував з другого десятиліття VIII в. і його син, Константин, твердо повели боротьбу з Арабами. Лев відгромив їх від Царгорода, орґанізував добре війско, побив

в крівавій битві під Акроіпом, майже в тім часї, як Карльо Мартель погромив іспанських Арабів під Пуатье, і так спинив їх похід на Сходї, як той спинив на Заходї. Богато зробив для упорядкування імперії, її адміністрації й фінансів, видав новий збірник законів, не йдучи вже за традиціями старого римського права як Юстініан, тільки рахуючись з новими обставинами житя: помічаєть ся в тім і рахованнє з порядками принесеними славянським розселеннєм. Сильно боровсь він з надмірними впливами монахів, котрі вони забрали в житю церковнім і навіть в полїтичнім.

В звязку з сим стояла його церковна полїтика, котра не була так щаслива, і викликала нові релїґійні замішання, які мали важні наслїдки й на будуче. Іслам на Сходї, в Сірії, поширював ся під окликом поборювання ідолопоклонства, і під таке понятє підводилось і те надмірне шанованнє ікон, немов самого божества, яке завелось особливо між монахами, а під їх впливами і між людом. Лев, стараючись ослабити успіхи ісламу, та й впливи монахів, став з початку обмежати се шанованнє образів, а далї й зовсїм велїв усувати скрізь ікони Се підняло величезний рух, на чолї котрого стали монахи. Против патріярхів, поставлених Львом, що підтримували його роспорядження, вони шукали помочи пап, які рішучо висловились против Львового іконоборства. Лев пробував зломити сю опозіцію ріжними суворими нагінками на монахів, і на супротивних пап, — між иньшим се й змусило пап шукати опіки франкських королїв, і потім висунути шлях відновлення римської імперії на заходї. Боротьба ся іконоборцїв й іконопоклонників, як їх називали, в гострійших чи слабших формах потяглась більше як столїтє, й сильно ослабила імперію, особливо як після Льва й Константина не стало таких енерґійних і здібних імператорів. Араби знову почали натискати на імперію з полудня, а на півночи з її ослаблення скористала Болгарія.

Протягом двох столїть, що проминули від оселення її на Дунаю, Болгарська орда встигла вже ословянитись майже без останку, внесла одначе свою енерґію і воєвничість в вищі верстви сеї держави — фінсько-турецької по імени, славянської по мові і побуту. Болгарські князї стали в IX в. дуже успішно

поширювати свою власть на візантійських землях, пересяклених славянською кольонізацією. Ціною ріжних уступок візантійському урядови вдалось осягнути тільки те, що Болгарія зісталась під церковними й культурними впливами Візантії. Вона вагалась між проповідею грецьких і латинських місіонарів, зверталась то до папи, то до патріярха, але кінець кінцем зісталась в церковнім звязку з царгородським патріярхатом. З 860 р. тут почало поширювати ся християнство на добре, ученики ж Методія, перейшовши сюди з Морави в 880-х рр., положили міцні підвалини для славянської церкви, книжности й культури. Болгарія стає культурним центром славянства, і центр стояв вповні під впливами геленістичної культури Візантії. Але політично Болгарія орґанізувалась від неї незалежно, і навіть ішла з нею навзаводи.

Часи сї були найбільш світлою епохою в політичній історії Болгарії. Візантія саме тоді переживала період ослаблення своєї балканської політики, бо вся енерґія її була звернена на оборону своїх азіятських провінцій від натиску Арабів. Отже в правлящих сферах болгарської держави родять ся сміливі пляни опановання Балканів, здобутя Царгорода, сотворення славянської балканської імперії на місцї грецької. З тими плянами виступає з кінцем IX в. болгарський цар Симеон. Його правлїннє становить найбільш блискучу сторінку в історії полудневого славянства. Рядом походів він розширив сферу свого володіння майже на цілий Балканський півостров, присунув ся під сам Царгород, й прийняв титул „царя Ромеїв“, себто римського імператора (слово цар — скорочена, стягнена форма латинського цезар, цїсар, імператор).

Одначе зовсїм таки витиснути з Европи грецьку імперію йому не вдало ся. З його наступником Греки прийшли до згоди, признали за ним право на царський титул, згодили ся на осібний болгарський патріярхат, навіть на річну дань з Царгороду, — одначе се не було те, чого хотїло ся Симеонови. Все таки його часи зістались вершком слави Болгарії, політичної і культурної: Симеон прикладав теж старання коло розвитку болгарської культури, заохочував до перекладів грецької лїтератури на славянське.

Але ся величава будова славянської імперії не була трівка. Насамперед в самій середині її зазначили ся небезпечні симптоми — невдоволенне селянства на владущу аристократію, яка держала його в тяжкім підданстві. Воно проявило ся і в опозиції православній церкві —- поширенню манїхейства, занесеного з Персії де воно виробилось із старої перської релїґії (секта Мані — в Болгарії сї манїхеї називають ся богомилами). А тим часом як Болгарія слабла, Візантія виходила з своєї пасивности на Балканах. В другій половині X в., при наступнику Симеона вона відмовляеть ся від зроблених уступок, і щоб знищити сили Болгарії, напускає на неї руського князя Святослава. Коли Святослав дійсно знищив Болгар, візантійський імператор виступив в ролї оборонця Болгарів против Руси і війною змусив Святослава зрікти ся Болгарії. Потім, за Володимира уложивши союз з Русю, Візантія в початках XI в. задала останній удар Болгарії і майже на два столїтя підбила її собі.

З кінцем IX віку взагалї починає Візантія підіймати ся з свого упадку. Релїґійні замішання, викликані іконоборством, були закінчені в 840-х рр.; шанованнє ікон було привернене. В 860-х р., з Василем Македонянином власть бере нова, македонська династія, яка потрималась дуже довго, сливе два віки, и дала чимало енерґійних і талановитих правителїв і вояків. Багато значило також і се, що через більш менш правильний перехід трону імперія позбулась двірських, династичних переворотів, які шкодили їй дуже багато. З початку вся енерґія її була звернена против Арабів, котрих натиск і вдалось їй зломити. Потім завзятою, нелюдською боротьбою з Болгарами імперії вдало ся вернути панованнє на Балканах. В першій половині XI в. вона доходить давно небувалої сили і могутности, вернувши собі Малу Азію і Сірію. Сї успіхи були осягнені незвичайним розвитком военного характеру держави.

Чимале значіннє мало також поширенне політичних і культурних впливів Візантії в Східній Европі, в новій Руській державі, що від часів Володимира війшла в союзні відносини з Візантією, прийняла звідти грецьку єрархію і в візантійських кругах уважалась немов васальом Візантії. Се до певної міри

винагородило Візантію за утрати її впливів на Заході, в звязку з розділом церков.

45. Розділ церков. Ріжні справи, про котрі була у нас отсе мова, як нагінки від іконоборців, як конкуренція латинських і грецьких місіонерів в славянських землях обгострили старе напруженнє, яке від давна вже істнувало між вищою єрархією грецькою і римською. Підклад до того давав старий поділ імперії на частину латинську і геленістичну. Після того як західня імперія впала, затоплена ґерманськими народами, в грецьких кругах стали дивити ся на латинські краї, як на краї, варварські, на західне духовенство, як на грубих неуків — бо таки справді з погляду загального культурного і богословського підготовання західня єрархія стояла значно низше від грецької, се вона сама признавала. З другого боку, з того часу, як східня імперія скинула з себе останню римську поволоку і набрала вповні грецького характеру, для заходу вона стала вповні чужа всім своїм духом і складом, і такими-ж чужими для східньої інтелїґенції стали краї західні. Цікаво наприклад подивити ся в „бібліотеку“ Фотія, де сей Грек, оден з найбільше освічених, записував короткий зміст перечитаних книг: все се тільки книги грецькі; найбільш очитаний Грек книголюбець уже не заглядав більше до латинських книг. Се дуже характеристичне для зрозуміння тодішнього духового відчуження обох колишнїх частин імперії.

Духово відчуживши сь, візантійське правительство тим прикрійше давало відчувати свою тяжку руку, силоміць змушуючи до своїх доґматичних формул, мішаючись до місцевих справ, там де могло, і тяжко, нелюдсько караючи за непослух, де спромогалось до того.

Але що зносила єрархія римська імператорам — поки не постаралась мати свого, — того рішучо не хотіла терпіти східнім патріярхам. Здавна римські епископи привикли вважати себе першими між усіма епископами заходу і сходу, і такими признавали їх в церкві справдї, як епископів столичного міста, римської християнської громади, з котрою звязувались такі шановні й славні спомини. Тим часом царгородські патріярхи, як епископи „Нового Риму“, нової столицї й цїсарської ре-

зіденції, стали претендувати на перше місце в церкві й прийняли титул „вселенських“ патріярхів. На се папи ніяк не годились і обстоювали своє першенство.

Дуже послужила їх повазї справа іконоборська. Супроти того, що царгородські патріярхи, ставлені цїсарями-іконоборцями, підтримували іконоборство, монаша іконопоклонна партія висувала авторитет пап, противників іконоборства. Підносила їх повагу як верховних судіїв в доґматичних справах, як голов церкви. Саме правительство царгородське, рахуючи ся з полїтичними впливами пап в Італїї й на заходї, готове було робити

32. Візантійська мінятура. Давид пророк.

всякі уступки їм в питанню про першенство, щоб не доводити до розриву. Але серед грецьких патріотів такі претенсії пап на верховне становище в цілій церкві, західній і східній, викликали роздражненне і опозіцію.

Справа потім обгострилась, коли в Сербії, Болгарії, Моравії стрілись грецькі і латинські місіонарі, і між ними почались сварки і докори в неправовірности. Патріярхом царгородським був тоді згаданий Фотій. Людина дуже освічена, але світська, військова (він служив в прибічній цісарській ґвардії), він був поставлений не дуже правильно на патріярха. Його попередника, загально шанованого патріарха Ігнатія, цісар скинув за те, що той виступав против його нехристиянського житя, і на місце його висвячено в кілька день Фотія. Ігнатіяне звернулись до папи, як до найвищого судії, й папа дійсно признав поставленне Фотія неправильним, жадав його відставлення, а заразом жадав, щоб відкликано грецьких місіонарів з славянських земель, щоб вони не перебігали дороги місіонарам латинським. На часи Фотія припала особливо жива діяльність сих місіонарів — в Болгарії, взагалї на Балканських краях, також на Моравї, на Руси. І тут нї Фотій, нї грецьке духовенство не хотіло вступатись перед папами, і правительство, хоч готове було пожертвувати особою Фотія (він таки був відставлений на якийсь час, потім привернений, і знов відставлений — так і вмер в монастирі), в справі місій не хотіло уступати, бо тут зачіплені були політичні інтереси імперії — особливо її впливи на Болгарію.

Против папських претенсій Фотій висунув обвинувачення римської церкви в неправовірности. Вперше зібрано всї ті ріжниці, в котрих римська церква одійшла від старого християнського віроучення й церковних порядків і в 867 р. проголошено, як доказ неправовірности римської церкви. На першім місці стояло тут так зване Filioque, „і від Сина“, додаток до символа віри, що Дух Святий сходить від Отця і Сина, як то приймала римська церква. Далї вже меньші ріжниці, як уживанне при евхаристії оплатків замість квашеного хліба, піст в суботу, і таке иньше.

Римська церква, що так пишалась своєю правовірностю, була дуже вражена сими закидами, що були підняті грецьким

духовенством. Хоч Фотія було кінець кінцем відсунено, як я вже сказав, але сї обвинувачення, і те, що в справі проповіди між Славянами царгородський патріярхат далї стояв твердо на своїй позиції, не вигладили сього розлому між обома церквами. Напруженне тягло ся далї, і нарешті в 1054 р. прийшло до відкритого розриву між західньою й східньою церквою. Папські висланції проголосили в Царгородї, що папа проклинає й відкидає патріярха з усїми хто його слухає, а патріярх з своїм собором оповістив своїх вірних, щоб вони більше не входили в нїяку релїґійну спільність з членами римської церкви.

Таким чином християнська Европа, вже перед тим з культурного погляду доволї різко поділена на частини грецьку і латинську, на сфери впливів культури візантийської й римської, тепер поділилась і з релїґійного погляду на грецько-православну і латинсько-католицьку. Тим ще більше поглибила ся прірва, що їх дїлила. Але тим часом як романські й ґерманські народи в цїлости зістались в сфері римсько-католицькій, славяньство було розірване, бо частина його одійшла в сферу римсько-католицьку — як славянство західнє, частина зісталась під впливами візантійсько-православними — як славянство східнє і більшість славянства балканського. Навіть деякі народи славянські були розірвані в самій своїй середині, бо скажім частина сербо-хорватського народу зісталась в сфері візантійсько-православній, частина в сфері латино-католицькій. Теж саме пізнїйше сталось з Українцями й Білорусами. І се було особливо болюче для них і шкідливе.

46. Русь, Польща, Чехія. Українська, Руська держава зорґанїзувалась, очевидно, в однім більше меньше часї з Моравською, вийшовши з залежности від Хозарської орди. Вже в першій половинї IX в. вона входить в зносини з Візантією, то підіймаючи добичницькі напади на візантійські землї, то укладаючи з нею союзні відносини. Перші звістки про диплоьматичні зносини Руси з Візантиєю походять уже з 830 рр. Багато приводів для зачіпок і зносин з нею давали кримські володїння Візантії, на котрі простягають руку руські князї.

Протягом IX і X в. вони підбили собі значну частину східньої Европи, розширяючи ся головно по торговельним особливо річним дорогам від свого центра Київа, і крім східньославянських племен простирають свою власть також на сусідні фінські і литовські племена. В другій половині X в. за кн. Святослава Візантія, як уже знаємо, втягнула Русь в болгарську авантуру. Кн. Святослав сподївав ся при тім пересунути центр своєї держави на полудне, на Дунай. Мріяв, здаєть ся, поновити пляни Симеона — стати паном балканських земель, заволодїти Царгородом.

Сї пляни розбились, і син Святослава Володимир зміняє полїтику — входить в союзні відносини з імперією, свідомо вживаючи візантійської культури як цементу для скріплення своєї державної будови. Він поширює християнство на Руси, приймає єрархію з Візантії, письменство і книжність з Болгарії. Його діяльність в сїм напрямі продовжує потім його син Ярослав. Кладуть ся міцні підвалини українській і взагалї східньославянській культурі.

Тим часом натиск кочових орд на Чорноморю змусив руських князїв залишити до решти всякі пляни полїтичного розширення на полудне, на Чорноморю. Суперництво і взагалї зносини з Візантією через те слабнуть, а натомість на передній плян виступає суперництво з другою славянською державою півночи — Польщею.

Завязки Польської держави виступають пізнїйше ніж Руської, — в так званій Великій Польщі, на півночи, на нижній Вислї, в другій половинї X в. Тодї тамошнїй польський князь Мешко, з роду Пястів, приймає християнство від німецьких, католицьких епископів і признає над собою зверхність німецького цїсаря. Полуднева, або так звана Мала Польща входила в склад Моравськоі держави, потім належала до Чехів, і тільки пізнїйше, за Мешкового сина Болеслава Хороброго, була прилучена до Польської держави. Пануваннє сього Болеслава, найславнїйшого з польських князїв, було добою найбільшого полїтичного розмаху сеї нової держави. На обєднанню польських земель він не кінчив ся. Болеслав пробував заволодїти Чехією, й захопив деякі пограничні землї чеськословацького розселення. Вмішавши

,собиці синів Володимира, забрав пограничні українські ...ти (пізнійшу Галичину). Нарешті коронував ся королем ...025) — підчеркнув тим незалежність від Німецької держави.

Але по смерти Болеслава в польських землях починаєть ся внутрішня реакція против християнства і княжого режіму. Болеславова держава розпала ся, здобутки її були страчені, й Ярослав відібрав забрані Болеславом пограничні землї. Але він не використав сього моменту для ослаблення Польщі — навіть прийняв Болеславового сина в свою опіку, видав за нього свою доньку і помагав йому утвердити ся на престолї його батька.

По сїм в системах польських і руських князївств чергують ся періоди більшої і меньшої сили. Польська держава поділяєть ся на ряд князївств по смерти Болеслава Сміливого, внука першого Болеслава, а Руська ще ранійше — по смерти Ярослава. В періоди упадку Руси поширюють свої впливи й володїння князї польські, особливо в сумежних землях — українських і білоруських. Взагалї ж між обома ґрупами князївств істнували тїсні взаємини, хоч їх ділила ріжниця релїґії і культури: Польща входить в круг культури західньої, ґермано-латинської, Русь зістаєть ся в сфері культури візантійської, хоч західні землї українські (як Галичина і так само білоруські, Полоччина) підтримували тїсні звязи і з житем та культурою західньою.

Ще в тїснійшім звязку з західнім світом — з німецькою імперією й римською церквою стояло Чеське князївство, що відокремило ся по упадку Моравії. За часів Методія тут почало було прийматись християнство в формі візантійсько-славянській, але по його смерти його покрила проповідь духовних німецьких, католицьких. Чеські князї звязали ся з німецькими королями й шукали їх помочи супроти реакції своїх підданих против нового княжого режіму й християнства. Коли Польща стояла тільки в слабшій залежности від імперії й часом виходила з неї зовсїм, то чеські князї все зіставали ся васалями німецкої корони (як і польські і руські, вони тільки часами носили титул королїв). Вони стояли під виключними впливами ґермано-латинської культури, брали досить живу участь в німецьких політичних відносинах, як члени імперії.

Так як і в Польщі й на Україні, і чеські землї тільки обєднували ся в руках одного енерґійного й здіб… князя, і тодї чеська держава набирала сили, і знов слаб… й упадала. В часах роздїлу й занепаду тільки ґеоґрафічні умови — сї гори що окружують Чехію й держать її в цїлости, становлячи немов оборонний вал від нїмецького заливу — охороняли чеську землю від повного роздробленя й розпаду. В періоди сили, загорнувши землї моравські, чеські князї простягали руки й на польські — але нїмецькі королї не бажали утворення на своїх східнїх границях великої чеської держави, і як свого часу підтримали чеських княжат против Болеслава Хороброго, так і тепер стримували розгін чеських княжат на польські землї.

Супроти таких тїсних звязків з Нїмеччиною культурне житє чеських земель розвивало ся вповні в ґерманьско-латинських формах. Тільки ота ґеоґрафічна і полїтична окремішність охоронила сї краї від повного знїмчення, якому підпали иньші славянські племена на сїм західнїм пограничу.

47. Калїфат і Турки. Тим часом як для Візантії з кінцем IX віку починаєть ся остання доба світлости й ширших впливів — на сходї Европи, її східнїй конкурент, калїфат, заснований арабськими завойовниками все більше котивсь до розпаду й упадку.

Вище було вказане, що вже від часів різнї, счиненої Омайядами над арабською опозіцією (§ 37), арабський елемент стратив в державі всяке значїннє, і „арабська“ культура, яка творилась в нїй далї, була арабською більше по імени, по мові, по деяким характеристичним прикметам, які лишились за нею від Арабів. З тим як в склад сеї держави війшли найбільш культурно-сильні геленїстичні краї — Сірія й Египет, в сю арабську форму широкою течією війшла ся геленїстична культура і вона властиво дала її зміст, — бо своєї нї науки, нї лїтератури, нї технїчного знання Араби не мали. Вони присвоїли собі багато з грецької фільософії, математичних наук, природознавства, технїки, і значїннє арабської культури обох калїфатів, східнього і західнього для романсько-ґерманських народів з того й виходить що вони перейняли з „арабських“

рук багато того, що могли-б далеко простійше і скорше дістати просто від Греків — як би між романсько-ґерманським заходом і грецьким сходом не виросло те відчуженне, про котре говорилось уже та не ослабли безпосередні звязки між ними.

З другого боку в східнім Каліфаті все сильнійше стали виявлати ся впливи перської стихії та перської культурної, духової спадчини. Випливом реакції перської стихії против нового панованяя проявив себе політичний переворот, що став початком розкладу каліфату—повстанню против правлящої династиї Омайядів. Він підняв ся в 750-х роках в Мерві, в інтересах потомків Магометового дядька Абаса і секти „шіітів“ — прихильників суворого магометанського консерватизму, чистої науки корана. Вважаючи перших наступників Магомета незаконними узурпаторами, вони відкидали все внесене ними і вертали ся до самої науки Магомета, тим часом як „сунніти“ признавали „сунну“ — традицію з діяльности, рішень і висловів не тільки Магомета, а й перших чотирох „праведних“ каліфів (пізнійше одначе власне така суннітська наука була признана правовірною і прийнята турецькими каліфами).

З указаних мотивів прихильники Абасідів виступали против правління Омайядів, закидаючи їм, що вони занадто ліберально ставили ся супроти Магометових традицій і опираючись на Сірію, в своїй дамаській резіденції, занадто давали волю христіянству. Повстанне скінчилось різнею Омайядів, і Абасіди, захопивши каліфат, оснували ся в Месопотамії (або як тепер вона звала ся—в Іраку). Їх столицею став Баґдад на Тіґрі, що виростає в сім часі на світову столицю, на центр величезної торговлі, промислу і духового житя. Епохою найбільшої слави і блиску його, і взагалі каліфату, був кінець VIII віку—правлїнне прославленого каліфа Гарун-аль-рашіда.

Але при всім отсім блиску, так пишно розцвіченім в пізнійших переказах, абасідський переворот послужив початком роздроблення каліфату. Одинокий з Омайядів, якому вдало ся втікти від різні, добив ся до Іспанії і був тут прийнятий як законний володар—його потомки пізнійше прийняли й титул каліфів (каліфат Кордовський). За Іспанією стали відпадати

одні по одному і краї північної Африки, творячи самостійні володіння — Мароко, Туніс, а нарешті, після ряду повстань, відокремив ся в осібне володіннє й Єгипет. Такий же процес розкладу йшов і на сході: в IX—X віках фактично відокремлюють ся в окремі держави Сірія, Туркестан, Афґаністан.

Одначе се політичне роздробленнє покривало ся до певної міри одностайністю культури. У всіх сих нових державах поруч ісламу, більше або меньше правовірного, розвила ся „арабська“ культура, письменство на арабській мові, мистецтво, — творчість обєднана почутєм релїґійної і культурної одности — хоч би при деяких національних і культурних ворожнечах і відмінах. Політичне відолремленнє вносить навіть тим більше оживленнє в місцеве культурне житє. Кордова, Каіро, Дамаск, Баґдад, Мерв, Балх в Туркестанї стають визначними культурними центрами і між ними ідуть живі зносини. Від Атлянтику до Індії арабський купець, поет, мистець, учений почуває себе в своїй стихії. Трудно собі навіть уявити тепер, маючи перед очима сіре, скостеніле нинїшне мусульманство, — яке яскраве, буйне і головно — свобідне було культурне і духове житє в сих областях ісламу в останнїх віках першого тисячилїтя по Хр. Цвіла історія, ґеоґрафія, науки математичні, реторіка і діялектика, пишалась поезія, і буйно розвивалась релїґійно-фільософічна мисль. При всїм деспотизмі правлїнь, вихованім особливо в піднім калїфатї, в традиціях перської державиі, в сфері мисли, навіть релїґійної була велика толерантність.

Головною стихією в сїм культурнім житю на сходї, як уже сказано, була іранська, перська. Вона дала зміст сїй мусульманській формі, арабській по зверхньому вигляду, і потім пережила упадок самого арабського панування. З під арабської покривки видобулась перська лїтературна мова, незвичайно вироблена, вишколена. Воскресли старі іранські традиції в письменстві, зацвіла перська проза і поезія — найбільший перськїй поет Фірдусі в сам моменг упадку арабського панування (при самім кінцї X віка) обробляє героїчні перекази Персії в своїй Шахнаме („книга царів“ — національний епос Персії). Ще пізнїйше, під турецьким і монґольським пануваннєм розвиваєть

ся чудова перська лїрика. Поруч иньших визначних виступає ряд світової великости поетів. Омар Хейям (оден з найбільш популярних на заходї поетів за наших часів) Саді — найбільш популярний у Персів і прославлений завдяки Ґете Гафіз.

Але вже з X віку починає заливати каліфат і несе сїй культурі ослабленнє й упадок хвиля турецька.

В глибині Азії турецькі орди виступають по упадку гунської орди в VI—VII віках. Вони в тім часї доходять великої сили й могутности — з того часу заховані намогильні памятки їх ханів над р. Орхоном, з VIII віку, прочитані недавно. Се найдавнїйші турецькі памятки взагалї. Але пануваннє їх тут не було довге: в серединї тогож столїтя Китай взяв їх у два огнї з союзними турецько-монґольськими племенами і змусив до мандрівки на захід. Прибивши ся на границї каліфату в Туркестанї й Афґанїстанї сї Турки починають непокоїти їх своїми нападами, а заразом — як колись Славяне та Ґерманцї в Римській імперії, починають вступати до служби. приймають ся радо, як дуже добрі вояки, та осаджують ся на землях каліфату для охорони. Уже в IX в. з Турків набирається ся ґвардія каліфів, і турецькі начальники сеї ґвардії скоро стають властивими хазяями каліфату. А в X віці турецькі султани захопили все в свої руки, так що каліф зістав ся тільки номінальним, релїґійним головою держави, а фактично весь східнїй каліфат, Туркестан, Іран, Месопотамія, Сірія, Єгипет фактично опинились під турецьким пануваннєм.

Особливо і міцно укріпились тут потомки одного з турецьких ватажків, Сельджука, що осів ся в Бухарі, в ролї підручника і союзника каліфа в початку XI в. Протягом, сього столїтя його потомки поширили своє володїннє в Іранї, підбили собі Арменїю, Малу Азію й оселили тут турецькі орди. Прийнявши іслам, в суннїтській формі, вони завзято, по турецьки почали приводити до нього тутешню християнську людність, скріпили взагалї панованнє ісламу в каліфатї, привели до порядку його житє — взагалї до певної міри повторили ролю Арабів в сих краях.

Але арабсько-перська культура, і взагалї ніяка вища культура не мала власти над Турками. На землях каліфату

і Візантії вони ведуть далї своє кочове житє, й їх панованнє було звязане з сильним упадком культурного житя, а згодом (в XIII віці) напади і спустошення Монґолів підірвали його ще більше.

48. Хрестоносні походи. Латинська імперія. Світлі часи Візантії, що завдячала вона енерґійним імператорам другої половини X в., скінчили ся в середині XI столїтя. Підіймали ся нові бурі: в оден час почав ся натиск на Візантію з полудня, від Турків-Сельджуків, що розгромили Арменїю, захопили Сірію і майже всю Малу Азію, знищили візантійське військо і взяли в неволю самого імператора. І тогож самого року Нормани заволодїли останнїми візантійськими землями в полудневій Італїї й перенесли свої операції на Балканський півостров. Східня імперія, не вважаючи на всю енерґію й здібности свого імператора, з нової династії Комненів, почула себе безсильною в сїй тяжкій боротьбі. Кінець кінцем Норманам дала вона відправу з помічю Венеції — і за се заплатила великими торговельними привилеями Венецькій республїцї. Але Турки присунули ся в саме сусїдство Царгороду і з ними Візантія не могла собі дати ради.

Спробувавши помочи італїйських міст проти Норманів, Олексій Комнен задумав звернутись до західнїх володарів і за воєнними силами проти Турків. Листи, які він розсилав в сїй справі, наслїдком причин, про котрі буде мова низше викликали на Заходї сильний рух, досить несподіваний — і не дуже бажаний для самої Візантії. Папа Урбан на соборі, скликанім в Клємонї 1095 р., оголосив хрестоносний похід для визволення Єрусалима і гробу Господнього з рук невірних і сей поклик мав величезний успіх: маса лицарства „припяла хрест“, себто заявила свою участь в походї (хто хотїв іти, приймав хрест на знак своєї участи). Величезні маси ріжного неприкаянного народу, лихо узброєного і недісціплїнованого, рушили в сей похід через Німеччину й Угорщину до Царгорода; по дорозї грабували, заводили бійки з людністю і здебільшого погинули дорогою. Але трохи згодом, рушили цїлим рядом також більші й меньші володарі і сеньори, з добре орґанїзованими полками для війни з невірними. Взяли участь в сїй експедиції також торговельні італїйські міста — з торговельних мотивів.

Але вони мали на меті не ратуваннє Візантії від ворогів, а здобуваннє собі володінь і доходів. Особливо великою небезпекою для Візантії було, що найбільш діяльну участь в сім поході взяв оден з норманських князїв Італії, Богемунд. Він заміряв повести далї пляни завоювання Візантії під покривкою сього хрестоносного походу, піднятого для ратовання її від невірних. Імператорови прийшлось ужити оружних сил, щоб справити сих небезпечних союзників з Царгорода, де вони засрягли, до Малої Азії. Се йому вдало ся, і небезпека сим разом обминула Царгород. Але ідея завоювання Візантії зісталась — і таки була здійснена століттє пізнїйше.

Перейшовши до Малої Азії, хрестоносні полки протягом двох лїт тяжкої війни завоювали в Малій Азії й Сірії ріжні володїння для своїх ватажків. Їх операції улекшувала ворожнеча між Турками і Арабами — єгипетськими володарями, що тодї завоювали полудневу Сірію і Палестину. Нарештї хрестоносне військо збунтувало ся, змусило сеньорів до походу на Єрусалим, і після довгої облоги його здобуто в 1099 р. В завойованих землях орґанізовано було чотири держави головнїйших участників походу, з єрусалимським королївством в головах. Відносини заведені феодальні, на французький взірець. Великі привілеґії й володїння здобули собі за свою участь також італїйські торговельні республїки Венеція і Ґенуя.

Сила Турків була сим разом зломана, і се дало Візантії змогу укріпити ся в Малій Азії. Але новозасновані хрестоносні держави скоро мусїли витримати тяжку боротьбу з новим натиском Турків і Арабів. Се змушувало їх раз-у-раз звертатись до помочи Заходу в імя інтересів християнства і протягом цїлого столїтя все нові і нові рицарські полки спішили до них; кілька разів ходили туди і королї — анґлїйські, французькі, нїмецькі. Найбільші походи, за покликом пап, під враженнєм успіхів невірних, були орґанізувані в середині й кінці XII віку — се так званий другий і третій хрестовий похід. Але боротьба йшла невдало, християне сварили ся між собою, виступали незгідливо, і з кінцем XII в. за ними зістало ся тільки невеличке побереже в Сірії, ще на яких сто лїт. Єрусалим же був страчений безповоротно.

Лицарський і релїґійний запал на заходї за той час уже сильно простиг, і з тим більшою силою виступили наперед старі пляни завоювання Візантії, що в тім часї роздиралась династичними усобицями. Тим часом як папа закликав до нового походу, для відібрання Єрусалиму, Венецька республїка задумала скористати з візантійських усобиць, щоб заволодїти Візантією. Коли зібрались французькі й італїйські лицарі, венецький дож намовив їх перед усім помогти вигнаному візантійському цїсареви, що звернувсь до них. Таким чином сей хрестоносний похід 1204 р. (так званий четвертий) скінчив ся тим, що сї хрестоносцї захопили Царгород, безжалісно розграбували його і на місце Візантії заснували звою „Латинську імперію“, роздїливши візантійські землї між собою, а в Царгородї посадовили католицького патріярха. В руках Греків зістали ся землї в Малій Азії („імперії“ Нікейська і Трапезунтська) та дещо на західнім балканськім побережу.

Волгарія покористувала ся сим моментом, щоб підняти ся з свого поневолення — нове (або „друге“) Болгарське царство, династії Асенів, що орґанїзувало ся з кінцем XII віку, мало змогу тепер зебезпечити своє існуваннє. Скористали з сього перевороту також і Серби: вони теж орґанїзували під той час свою національну державу, під володїннем династії Неманичів, в нинїшній Сербії, Черногорі і Старій Сербії.

Західнім володарям закорінитись на Балканах не вдало ся, і півстолїтє пізнійше династія Палеольоґів, що правила в Малій Азії, за помічю Ґенуї висадила їх з Царгорода і відновила імперію на старім коренї (1261). Але се була тільки тїнь колишньої імперії.

Хрестоносні походи для вирятування Святої Землї й гробу Господнього ще орґанїзувались протягом XIII в., але вже все меньше потягали лицарства і кінець кінцем без усякого результату урвались в другій половинї столїтя, на походах орґанїзованих французьким королем Людовиком IX, що сам положив в них головою.

Орґанїзувались вони й для иньших завдань, як ще побачимо низше, але не мали такого значіння в європейськім житю як сї походи на схід, за Святу Землю.

33. Готицьке мистецтво. Св. Марко в Руені.

49. Західня Европа в X—XII вв. Хрестоносні походи, котрі ми оглянули тут в звязку з їх з впливами на житє европейського Сходу, були характеристичним показчиком нових течій і сил західньої Европи. Не вважаючи на державне роздробленнє і політичну безсильність, серед усобиць і замішань, що характеризують її з кінцем X і потім в XI столїтю, в західній Европі наростали значні культурні й економічні сили, а з ними й суспільна енерґія. Найтемнійші часи її історії були пройдені безповоротно. Серед вічних війн і усобиць, які наповняють її політичну історію по розкладї й упадку Карлової монархії, нові течії все таки пробивали шляхи новому житю.

Політичне роздробленнє і упадок були справдї великі. Одинокою сильною і одноцїльною державою в сїм часї була Анґлїя — під данським, а потім норманським володїннєм. Але вона жила своїм окремим житєм, мало пливаючи на політичні відносини Европи, сливе не мішаючи ся до них. Норманське завоюваннє 1066 р. глибоко потрясло її внутрішні відносини, її суспільний і національний уклад, і внутрішнє формованнє в нових умовах завоювання і принесеного ним французького феодалїзму наповняє житє Анґлїї в другій половинї XI і потім в XII віцї.

Франція була клясичним краєм феодалїзму, де він розвинув ся особливо скоро, повно і широко, проточивши до решти останки старої монархії.

Королївська власть в руках останнїх Каролїнґів X віку упала до решти, їх володїння на останку зійшли до двох міських округів. З кінцем X в. королївський титул закріпив ся за дюком (герцоґом) паризьким, або як він називав ся — французьким, Гуґо Капетом, що володїв землями по середній Сенї (Іль де-Франс) і по Льоарі (Орлеан). Але ся нова династія довго, протягом всього XI і навіть XII віку не мала ніякого впливу й значіння поза тїсними межами свого володїння. Всю свою енерґію вона звертала на те, щоб забезпечити королївську власть свому потомству, скупляла помалу поблизькі замки та боронила ся від сусїднїх дюків. Тільки що з королївським титулом, а фактично сї Капетінґи зіставали ся все дюками французькими: їх королївська власть була зовсїм не реальною і

вони не брали ніякої участи й ніякої ролї в голосних подіях, що наповняли жите Франції XI—XII вв.: в завоюванню Анґлії й полудневої Італії, або в хрестоносних походах. Дюки нормандський, бурґундський, аквітанський, ґраф тулюзький грали далеко голоснійшу ролю в сучаснім полїтичнім і культурнім житю.

Піренейський півостров весь сей час зіставав ся ареною завзятої, неустанної боротьби північних християнських державок — з котрих потім виростають королївства Портуґалїя, Кастілїя й Араґон, з мавританськими державами. Перші здобутки християнських завойовників були страчені в XI в., коли на святу війну з невірними в поміч Кордовському калїфатови наплили одушевлені мусулманським завзятєм дружини Альморавідів з Африки. Але в XII в. се мусулманське завзяте погасло, Кордовський калїфат розбив ся на дрібні князївства, і пановання християн почало знову поширюватись на полуднї. З початком XIII в. Маврам задано рішучі удари і за ними зістало ся тільки полудневе побереже Іспанії (Ґренада).

Італїя з упадком Карлової імперії розбила ся на безконечний ряд більших і меньших полїтичних тїл. В полудневій Італії на руїнах візантійських, льонґобардських, арабських і імперських володїнь кінець кінцем в серединї XI в., як ми знаємо, орґанїзувало ся сильне норманське королївство — під панованнєм офранцужених лицарів Нормандії. Центр півострова зайняли володїння папського престолу. Далї на північ — маса дрібних володїнь ріжних ґрафів, маркґрафів і дуків, що своїм зверхником признавали королїв з Карлової династії (з ріжних побічних лїній її), а властиво були самостійними володарями.

Між ними поволї завойовують собі самоуправу і самостійність міські громади — республики. На перший плян виступають насамперед морські торговельні міста. — Венеція (ранійше залежна від східньої імперії), Ґенуя й Піза, за ними такі подальші громади як Мілян, Фльоренція, Сіена.

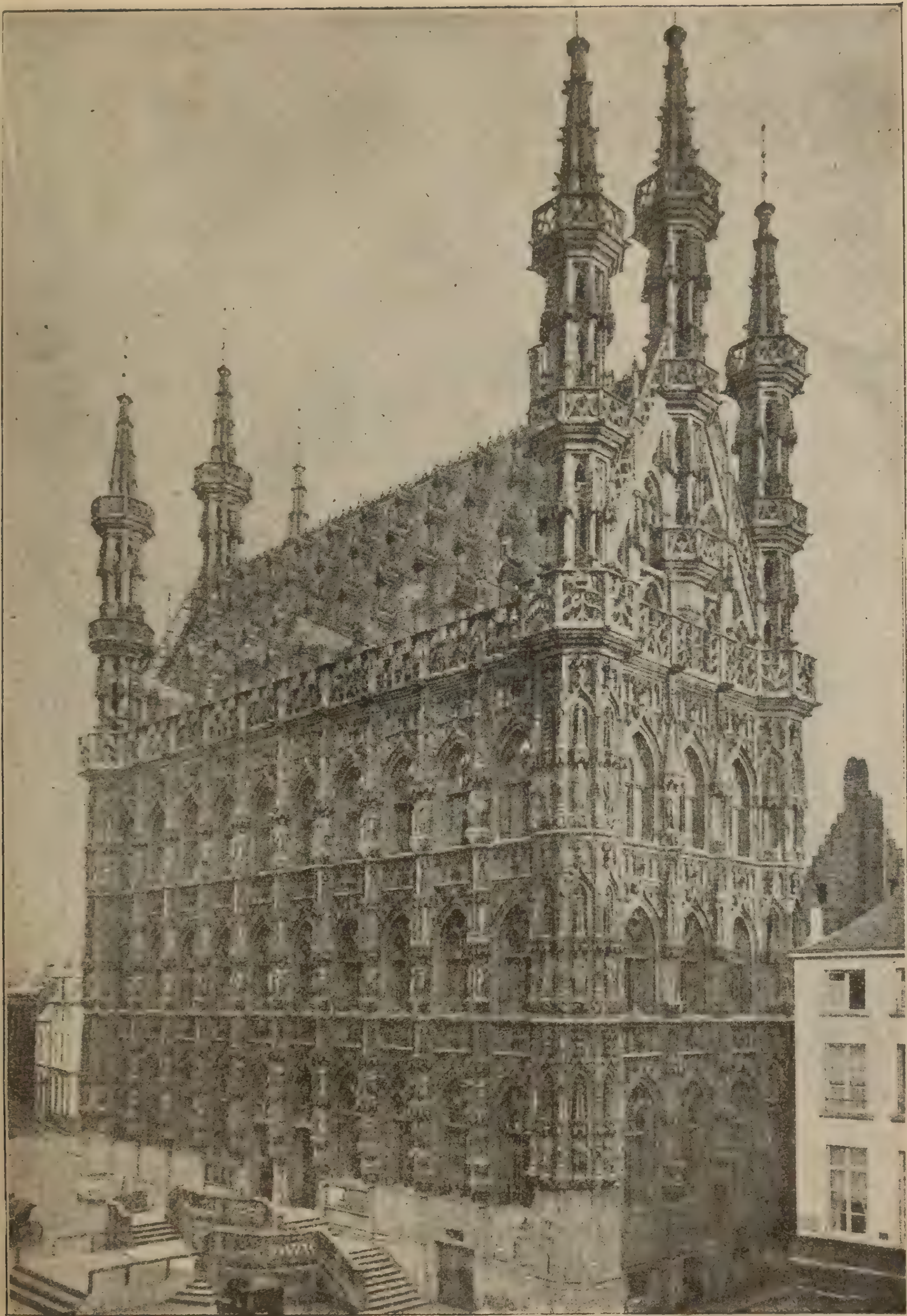
Нарештї Німеччина, відокремивши ся в серединї IX в. від західньої, романїзованої половини Карлової монархії, розпадаєть ся в другій половинї тогож столїтя на велике множество світських і дуговних (епископських і монастирських) володїнь. Вони залежали почасти безпосередньо від імператора (чи короля), по

части від більщих племінних князїв — герцоґів, що відновили ся знову з упадком Карлової системи. Були то герцоґи баварський, швабський, франконський, саксонський. Пятий був герцоґ льотарінґський: так прозвані були землї на правім боцї Рену по імени свого володаря, Карлового внука Льотаря.

Після того як німецька лїнія Каролїнґів вимерла (з початком X в.), на королївство вибирали котрогось з тих герцоґів. Звичайно вибирали ся вони дїдично — син наступав по батьку з котроїсь герцоґськоі лїнії, поки вона не вимирала. Так протягом столїтя в X в. вибирали ся на королївство герцоґи саксонські, потім, в XI в. герцоґи франконські, в XII в. герцоги швабські, або так звані Гогенштауфени. Королївський титул приносив їм певні права зверхности — право судити князїв, покликати їх в похід, і разпоряджати виморочними ленами — обсаджувати їх своїми свояками і прихильниками. Се давало змогу деяким з сих королїв в сприятливих обставинах, при здібностях і таланї здобувати великі впливи, ставити собі великі завдання, хоч — фактичним володїннєм їх зіставало ся тільки їх дїдичне, власне герцоґство.

Такі були сї зверхнї обставини, в яких розвивають ся парости нового житя.

50. Імперія і папство. Не вважаючи на короткі днї слави відновленої Карлом Вел. імперії, котрої зовсїм не в силї були підтримати його безпосереднї наступники, ідея ся на цїлі столїтя запанувала над суспільністю. Ріжні полїтичні й церковні теорії, дуже характеристичі для середньовічної доби, звязали ся з нею й знайшли цїлий ряд енерґічних речників і оборонців. Після того як черга імператорів перервала ся в потомстві Карла Вел., в другій половинї IX в., імператорська власть, її завдання й ідеали стають дїлом нїмецьких королїв. Починаючи з Отона Великого, що в 962 р. відновів імператорський титул, коронований папою в Римі, — імперія стає путеводною зорею кождого скільки небудь енерґійного і талановитого нїмецького короля. Її ідеями живе сучасне громадянство, лїтература, полїтика Ґерманії, і роблять з них незвичайно ріжнородний ужиток — приводять часом до дуже несподїваних і далекосяглих виводів.

34. Ратуш в Лювені.

З одного боку понятє всесвітної, універсальної імперії, вироблене ще християнськими богословами перших віків, що бачили в старій Римській імперії політичну й суспільну форму, Провидіннєм передуставлену на те, щоб у ній могло розвинути ся житє Христової церкви, надає божеське посвященнє самій сій формі — імперії і власти імператора. З другого боку з нею оживають понятя повноти, необмежности й богоуставлености сеї імператорської власти, перейняті від старої імперії, ще з передхристиянських часів. Вони були розроблені і в систему зведені поколіннями старих римських юристів і тепер з них починають користувати оборонці нової імперії. За їх помічю підносять авторітет імператорської власти в Ґерманії й Італії, в часах їх найбільшого роздроблення і упадку. Підіймають волю імператора над власть і право світське й духовне, роблять з нього не тільки сторожа інтересів церкви й віри, а і надають йому контролю над церквою, навіть її найвищим головою — папою.

З тих гасл, як сказано, робив ся ріжний ужиток. Наприклад, в імя інтересів віри підіймали ся ті хрестоносні походи на Славян, які кінець кінцем привели до кольонізації славянських земель Німцями й онімечення славянської людности, й поширили володіння саксонських герцоґів — дали отже наслідки властиво дуже мало звязані з інтересами віри. З другого боку права контролї й розпорядження папським престолом, присвоювані імператорами, мовляв в інтересах церкви і віри, приводили до боротьби з цісарською властю всїх, хто стояв за авторітет папського престолу і незалежність церкви. А претензії імператорів на зверхність над Італією, на всю повноту власти в відносинах до місцевих володарів і громад, обєднували в сильній опозиції против імперії папський престіл і італійські міські громади. Горнули до спілки представників нового житя і демократії з стовпами середньовічної мисли і культури під гаслом незалежности Італії від мішань до її справ нїмецьких королїв.

Світська держава, котрою надїлили папу франкські королї, потягнула за собою важні наслїдки в його становищі. Римська аристократія старала ся теперь проводити на сю світську державу своїх членів, які зовсїм не мали в собі нїчого духовного і церковного. Їх лихе житє давало привід імператорам вмішу-

вати ся в справи папського престолу та висувати против пап авторітет собору, що мав право скидати негідних людей з папського престолу і настановляти нових. Власне з такого виступу — відставлення папи засудом сабору — почав Отон Вел. свою ролю опікуна й дозорця папського престолу. З другого боку світське володінне папи вводило його в ряди італїйських володарів, звязувало його з ними певними інтересами політичними, краєвими (національними по теперішньому) против претензій імперії.

На ґрунтї сих суперечностей і в боротьбі за провід, за першенство в католицькім світї, духовнім і світськім, вивязувало ся глубоке суперництво папства й імперії, що проривалось иноді в боротьбі звзятій, різкій, яка трясла всїм сучасним житєм, проходила як живий нерв через всякі політичні, культурні, національні питання, скрізь находячи своїх прихильників і противників.

Перша така боротьба розвинула ся в другій половині XI в., з приводу королївського права „інвеститури“ — роздавання духовних урядів. Се право для королів-імператорів мало величезне значінне, бо єпископи й абати володїли цїлими малими державами. Тому можливість роздавати сї уряди своїм прихильникам по своїй волї, не питаючи ся нї папи нї духовенства, для імператора була незвичайно цінна. Але тим нарушалось церковне право, і против таких імператорських претензій, виставлених цїсарем Генрихом IV. виступив великий реформатор папства і церкви Гільдебранд, потім (1073) вибраний папою під іменем Григорія VII.

Він стояв при тім, що духовні посади мусять обсаджувати ся духовенством, по церковним канонам. Щоб зробити духовенство можливо незалежним від впливів власти і громадянства, перевів постанову, що священики повині бути безженні (т. зв. целїбат, безженість). А для забезпечення законного вибору пап уставив спеціяльну колеґію кардиналів, з духовних осіб — епіскопів, священиків і діаконів римської епархії, що мали вибирати папу самі, без участи світської власти. Боротьба за сї принціпи потягла ся тоді пів столїтя й прибирала нераз дуже різкі форми.

Вона поновила ся, але вже на иньшім ґрунті, в другій половині XII в, коли імператорську корону взяв Фрідріх Барбароса (з Гогенштауфенів). Він був перейнятий понятями про виключну і універсальну ролю імператора, як джерело всякої власти. В сих поглядах його підтримували юристи новозаснованого больонського університету, на основі старого римського права доводячи, що власть імператора необмежена стоїть над законом, і воля імператора єсть закон. Виходячи з сих поглядів імператор хотів обмежити права італійських міських громад, і се викликало їх повстаннє, підтримане папою. Боротьба таким чином прибрала характер війни за італійську свободу і незалежність від німецьких претензій.

Кінець кінцем імператор сю боротьбу програв, бо против нього підняв ся найсильнійший з герцоґів, Вельф баварський — відси пішла назва Вельфів, в італійській вимові — Ґвельфів, противників імперії, тим часом як її прихильники мали назву Ґібелінів. Боротьба сих напрямів довго потім ще йде на італійськім ґрунті між місцевими елементами за місцеві політичні відносини.

Третя війна з папством зведена була в 1220-х р., коли папство виступило против внука Барбароси, Фрідріха II, що дістав по матери Неаполітанське королівство Норманів і сполучив його з цісарською короною і великими володіннями в Ґерманії. Папство стояло тоді на незвичайній висоті. Блискучим представником сеї доби був папа Інокентій III на поч. XIII в. Він підіймав ріжні хрестоносні походи, роздавав корони, проголошував висшість папської власти над всякою иньшою властю на землї, яка від папи тільки одержує свої права — в тім числї й власть цїсарська. Фрідріх II, цікавий тип сеї епохи — скептик в релїґійних питаннях, прихильник арабської науки, протектор культури й письменства, при тім талановитий дипльомат і правитель, був небезпечним суперником папства Але папство кінець кінцем знищило його і вирвало від його роду Сіцілію й корону взагалї.

Воно побідило в своїй боротьбі з імперією, але надмірні претенсії, ним підняті, підтяли його авторитет, і слїдом починаєть са незвичайний його упадок.

51. Лицарство. Епоха розцвіту папських впливів на громадянство й духового авторітету пап вилило ся між иньшим і в тім півторавіковім ряді хрестоносних походів, що припадає

35. Середина ґотицької церкви (Трір).

на сей час — з кінця XI до половини XIII в. Властивим ініціятором першого хрестоносного походу був Григорій VII — хоч він орґанїзував ся вже після його смерти. Папи хотїли

сими походами вирвати громадянство з атмосфери вічних війн, інтриґ і насильств, що наповняли житє вищих верств в сї часи розцвіту феодалїзму — поставити перед ними вищу, ідеальну мету в видї релїґійної війни за визволеннє гробу Господнього.

Але поруч таких ідеальних мотивів лежали в тім і ріжні полїтичні завдання папства, перед котрими відступали на другий плян часом інтереси того ж визволення. Напр. хрестоносний похід був орґанїзований Інокентієм III на знищеннє секти Альбіґойців в полудневій Франції, і залишивши справу гробу Господнього, їх винищено справдї, з нечуваною нелюдскістю, з великою шкодою для культури. І коли поклики до походів знаходили сильний відгомін серед громадянства, то і тут проявляла себе не тільки власть тих релїґійних ідей, до яких вони відкликали ся, але ще більше вплив иньших причин.

Походи в Святу Землю відкрили отвір тій останній хвилї ґерманського розселення — або ґерманського авантюризму, яке проявляло себе в норманських походах і завоюваннях X—XI вв. І серед лицарства і серед иньших верств набирало ся все більше ріжних елементів, які не знаходили собі місця на вітчинї, в рамках феодального устрою і клясових середньовічних орґанїзацій. Величезні маси воєвничого, неспокійного елементу пішли за сї півтора столїтя на Схід і в иньші походи, орґанїзовані за сей час. Великі хрестоносні походи збирали тільки більші маси від часу до часу, але проповідь „святої війни“ йшла майже без перерви і ватаги хрестоносного воїнства йшли також майже безнастанно.

Кінець кінцем мета не була осягнена: всї зусиля були даремні, бо бракувало пляну, проводу, орґанїзації. Ріжні полїтичні рахунки ініціяторів і провідників часто поборювали себе посполу, навзаїм: Характеристичне се було напр., коли Фрідріхови II удало ся здобути Єрусалим дипльоматичними переговорами, а папа за се кинув клятву і на нього і на всю Святу Землю, тому що се зробив його ворог! Крах походів і розчарованнє по стількох тратах сил і енерґії, викликали певну реакцію — неохоту до релїґійних ідеалів, ослабленнє папських впливів в громадянстві. При всїм тим доба хрестоносних по-

ходів зробила великий слїд, і мала величезне значінне в житю Заходу.

Сильні війни, проваджені лицарством з ріжних країв, перед усїм богато зробили для вироблення й орґанїзації західньо-европейського лицарства. Дали певні спільні основи лицарського кодексу і правил що до відносин, звичаїв, морали. Постанови Єрусалимського королївства — держави заснованої цвітом европейського лицарства, послужили взірцем і правилом для лицарського феодального права Европи.

Сї правила влили справдї певний і ідеальний зміст в жите, в понятя і погляди вищої верстви европейського громадянства, підняли її рівеня. Замилованне в грубій силї, в насильстві, в перемозї за всяку цїну заступають ся понятями лицарської чести. Виробляють ся ідеї честних і нечестних, дозволених і недозволених способів війни. Складають ся погляди на лицарство як на службу справедливости і правди. Лицар повинен боронити слабших від насильств сильнїйших, міцно триматись свого слова, нї в чім не проступати ся против лицарської чести, нїчого не боятись, і нї в чім не дати себе понизити. Сї понятя потім кладуть ся в основу суспільного виховання вищих громадських верств взагалї. Особливе місце при тім займає пошанованне жінки, як істоти слабшої, котрій лицар повинен служити і честь її оберігати над усе.

Найвищим висловом сього нового лицарства були духовні брацтва лицарські. Кілька таких брацтв або орденів, духовних лицарських чинів, засновано було в Палестинї, для її охорони від невірних. Пізнїйше на їх взірець заснували ся такі лицарські брацтва в иньших сторонах: в Іспанії для боротьби з Маврами, на балтійськім побережу для боротьби з тутешнїми литовськими племенами. Сї лицарі, вступаючи до брацтва, складали обітниції подібно як монахи. Але й світське лицарство вважаєть ся тепер певного рода духовним чином: воно здобуваєть ся не просто родженнєм, а й посвященнєм, в признанє особливих заслуг, або відповідного лицарського виховання.

Школою лицарства служили двори королїв і иньших визначних сеньорів. Тут відбували ся лицарські гри, турнїри під наглядом спеціалїстів лицарських правил. Тут цвліа лицарська

ввічливість, культ дам вибранниць, котрим присвячували свою службу лицарі. Процвітала лицарська поезія і романична література, яка прославляла подвиги дійсних чи леґендарних героїв лицарства, в приклад і науку молодшим поколінням. Особливо такими лицарськими дворами славилась полуднева Франція (в Франції, клясичній стороні феодалізму, культ лицарства взагалі найбільше розвинув ся).

Але піднявши так високо лицарський стан і його культуру (в дечім принаймні — бо з сими високими понятями в одних пунктах мирила ся велика некультурність, грубість і простацтво в иньших сферах житя), хрестоносна доба викопала й могилу сьому лицарству. Далекі дороґі походи вичерпали його засоби й маєтки, вкинули в довги, змусили розпродувати свої права й привілеґії — а з сього найбільше скористали иньші участники хрестоносних походів: міста і міщанство.

52. Міста. Упадок старої римської імперії був упадком міст. Тільки дуже небогато з них пережили часи руїни. Варварська Европа перших віків по упадку імперії була Европою селянською і поміщицькою. Ремесло управлялось для потреб поміщицького або монастирського хозяйства, руками вивчених для того рабів або кріпаків. Торговлю привозними заграничними товарами вели мандрівні купці, що переїздили з резиденції до резиденції, а особливо приїздили на ярмарки, звязані з церковними святами. Товари їх знаходили покупців переважно в великім вищім кругу і в невеликій скількости. Грошей взагалі було дуже мало. Хозяйство було натуральне — вело ся не для збуту, а для прогодовання свого і свого двору та служби.

Але під кінець першого тисячилітя по Хр. західня Европа починає виходити з такого примітивного стану, засібність громадянства і рівень його потреб потроху підіймає ся. Розвиває ся ремесло, промисел, а з ним і торговля. Перед усім се помітно в одежі — в запотрібованню кращих матерій, убрання й узброєння гарнійшого на місце давнійшого домодільного. Тому помічаєть ся перед усім розвиток металічних і ткацьких виробів для продажі, особливо сукна. Оден такий центр сих виробів визначуєть ся в північній Італії, другий в північній Франції і Фляндрії. Разом з тим розвиваєть ся й тор-

говля. Ростуть торговельні і ремісничі оселї в сусїдстві деяких резіденцій, монастирів, на переїзжих шляхах, коло ярмаркових місць. Починаєть ся подїл працї, завязуєть ся грошеве господарство, обраховане на продажу, на обмін і вивіз. Зявляють ся початки купецьких і ремісничих орґанїзацій (так званих ґільдій, ганз, комун), за для оборони свого промислу і торговлї від усяких перешкод.

Вони пускають для сього в оборот і збройну силу і грошеві свої засоби, які давало їм ремесло і торговля. Володарі, сеньори, епископи і монастирі охоче звертають ся до купецьких і ремісничих орґанїзацій в своїх грошевих потребах, а мають їх часто. Особливо хрестоносні походи, спорядженнє військових полків в далекий похід, перевіз і прогодованнє їх вимагає великих грошей від учасників-сенїорів. Вони розпродають і заставляють маєтки, продають права і привилеґії. Купецькі й ремісничі міські орґанїзації за позички, за одноразові чи постійні оплати від них виторговують ріжні полегкости і уступки.

Міські осади, на чолї котрих стоять сї орґанїзації купецькі й ремісничі дістають від сеньорів право оружної самооборони, власного самосуду, звільняють ся за цїну певного грошевого чиншу від усяких иньших служб і обовязків на своїх панів. Вони окружають себе міцними мурами, заводять свою власну мілїцію, вибирають своїх виборних старших і судїв для управи і суду.

Так на місце неорґанїзованих осад зявляють ся орґанїзовані укріплені міста. Перші успіхи окрилюють їх все дальшими змаганнями. Добробут і безпека притягають в міські мури не тільки маси безправної людности, а й лицарські, сеньорські роди, які часто стають в перших рядах міської старшини. Міста змагають до повної незалежности від своїх давнїйших сеньорів, входять в безпосередні відносини до імператора чи короля, в ряди тих сеньорій, з яких складаєть ся імперія чи королївство, та заводять своїх власних васалів обовязаних службою.

Часом при тім приходить ся їм іти на оружну боротьбу з своїми сеньорами-епископами чи королївськими намістниками.

Особливо замітна оружна боротьба міст північної Франції і Фляндрії за свої права в XII в.: їх змагання тягли ся не раз довгі літа — то перепомагала комуна і визволяла ся, то брав гору сеньор і тоді він позбавляв місто комунальних прав.

Для спільної боротьби і охорони своєї торговлї і прав міста стали завязувати між собою союзи, що розпоряжали великими военними і фінансовими засобами. Такий був славний союз льомбардських міст XII в., що боров ся в Фрідріхом Барбаросою. Такий був союз ренських міст і заснований пізнійше (в XIII в.) союз міст північно-німецьких, так звана Ганза.

На перше місце одначе видвигнули ся італїйські міста що держали в своїх руках торговлю з Середземним побережем і східніми краями, були також ініціяторами хрестоносних походів, брали в них дуже діяльну участь, і властиво вони й зібрали їх овочі.

Вони не тільки захопили в свої руки торговлю зі Сходом — чого їм власне було треба, але й незвичайно поширили круг своїх володінь. Венеція і Ґенуя здобули цілий ряд місць на балканськім, чорноморськім і азіятськім побережу, перетворили ся в сильні морські держави-республїки, на чолї котрих стояла міщанська, купецька аристократія.

Вони й иньші італїйські міські громади стали заразом огнищами нового культурного житя. Піза, Фльоренція, Сієна — італїйскі міщанські республїки — вписують своє імя в історію раннього европейського відродження.

Але сей зріст торговлї, грошевих операцій, попиту на товари, на ремісничі й артистичні вироби не обмежаеть ся самими сими містами. Він захоплює міське житє західньої Европи взагалї, а особливо тих торговельно-промислових областей, згада них вище. і дає їм дальші побудки економічного, а з тим і культурного зросту. І тут хрестоносні походи, самі бувши в значній мірі виником сього першого зросту грошевого хозяйства, приросту свобідних економічних і суспільних сил, що гуртували ся в містах і шукали нового поля для своєї діяльности, — навзаїм вплинули сильно на зріст міського житя, поширеннє їх економічного, суспільного й культурного круговору.

53. Селянство. Економічний зріст і розвій грошевого господарства відбив ся також — хоч і не так значно, на селянській верстві, і положив початки її визволенню. Бо перша половина середніх віків була добою тяжкого закріпощення селянства.

Від старої імперії нові середньовічні держави дістали великі маси невільників і півсвобідних, закріпощених селян, так званих кольонів, що працювали по кілька день на панських ґрунтах під час оранки, полотя і жнив, були обовязані до иньших відробітків на панських ґрунтах і підлягали у всім власти і судови свого пана. Ґерманське завоюванне ще збільшило сю верству півсвобідних. А тяжкі умови житя, як уже було згадано, заганяли в таке півсвобідне становище і маси свобідної, повноправної ґерманської людности: змушували її віддавати ся в службу і власть можнійших — панів і духовенства.

Вся отся залежна селянська людність звичайно означала ся одним іменем „вілянів" (селян), хоч вона була дуже ріжнородного походження — рабського, півсвобідного і свобідного. Впливи нової християнської релїґії дещо піднесли рабів морально, поліпшили їх правне становище, але тим самим раби ще більше перемішували ся з давнійшими свобідними, закріпощеними і економічно залежними людьми, а перемішуючись переносили на них прикмети свого давнього несвобідного становища.

Найкраще становище було тих, які сидїли на чиншу (ся назва від латинського слова ценз — оплата). За своє користанне землею — панською, чи такою що перейшла під панську протекцію вони платили тільки той грошевий чинш і були свобідні від иньших робіт, вважали ся особисто свобідними, могли по своїй волї покинути свого пана. Тяжше було становище тих, які працювали на панських ґрунтах, або платили ріжні данини з урожаю і прибутку свого господарства. Сї дуже часто звали ся рабами, „сервами", хоч були і не рабського походження. Вони були кріпаками, не могли відійти з свого ґрунту, але й господар не міг зігнати їх з землї. Тяжко залежним також було становише безземельної челяди, що служили в дворах службою чи ремеслом. Вона не мала ніякого захисту, ніякої ґарантії від самоволї свого пана, окрім „звичаю" (що правда,

звичайно, мав досить велику моральну силу). Суд над підданими належав панови і на нього ніхто не міг дати управи. Лишалось хіба тільки тікати.

Тому коли почали рости міські громади, вони стали з незвичайною силою притягати до себе селянську людність — особливо ту, що відбивала ся від землї. Приймало ся за правило, що всякий чоловік проживши певний час в містї (напр. хоч оден день понад рік, як означувало ся часто в міських привилеях), ставав свобідним тим самим, яке б не було його давнїйше становище. Давнїйший пан тратив всяке право до нього на завсїди, бо „повітре міста дає свободу“. Тим поясноєть ся незвичайний зріст міст.

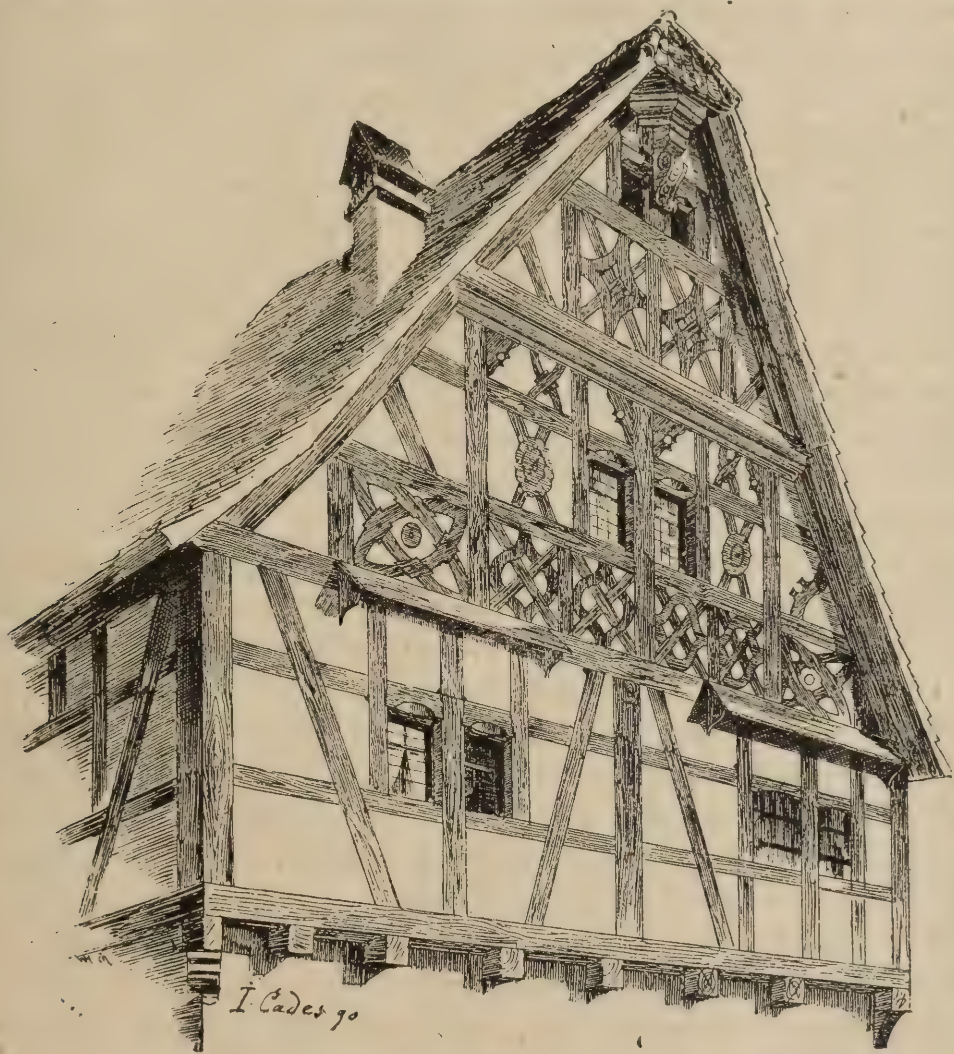
Але він впливав і на зміну сїльських порядків і становища селян. Сильний відплив селян до міст подекуди змушував поміщиків-сеньорів давати пільги своїм селянам, щоб не лакомили ся так дуже на міське повітре. Зріст грошевого хозяйства і попит на хлїборобські продукти в містах теж улекшував перехід селян на чинш.

З другого боку сей попит, ся можливість збільшити свої доходи, заохочували поміщиків до закладання нових хлїборобських осель, до розширення хлїборобського простору корчованнєм лїсів і оброблюваннєм пустарищ. Щоб приманити нових осадників до сих осель, давано їм ріжні свободи на взірець міст. В полудневій Франції вони так і звали са „новими містами“ і на взір міст оґанїзували ся. Теж саме практикувало ся в східній Німеччинї, при заселенню земель на схід від Лаби і на балтійськім побережу, в відбитих від Славян краях. Тутешнї володарі і сеньори (особливо саксонські) теж орґанїзують села на взірець міських громад, давали їм повну внутрішню самоуправу і самосуд, звільняють від усяких обовязків крім плати певного, на вік незмінного чиншу.

Се осадництво „на нїмецькім“ або „на саксонськім праві“ потім послужило взірцем і для угорських королів, польських князів, коли вони заходились заселяти свої землї по татарськім спустошенню. Воно перенесене було потім польськими панами і на Україну — хоч у формах змінених, на польськім ґрунтї звироднїлих, де вже вигас без останку той лїберальний

ний, визвільний дух, яким сей устрій визначав ся в початках, в своїй ідеї.

54. Середньовічна культура. Зістаєть ся ще сказати про загальний культурний добуток сеї доби. Ми знаємо вже три культурні области, чи світи середньовічної Европи — світ

36. Деревляне будівництво ґотицької доби (Німеччина).

геленїстично-візантійський (який захоплював також і передню Азію та східньо-африканське побереже, поки їх не покрила культура арабська), світ латинсько-ґерманський західньої Европи, і світ арабський чи арабсько-персько-мавританський, що покрив передню Азію, північну Африку й захоплював також

в части й полудневу Европу — Іспанію і полудневу Італію. Погляньмо на них тепер по черзї.

Спадщина античної культури переховувала ся найбільш пильно і непохитно в візантійськім світі, як то було вже одмічено. Огонь античної творчости, правда, згас і тут, але її впливи й ідеї жили. Вони були дуже сильно розмішані елементами східніми, завдяки східньому сірійсько-єгипетському елементови, з його вавилонськими й єгипетськими традиціями, та впливами християнськими але і з старого жило ще богато. Візантійські книжники і літерати старанно студіювали твори старого грецького і римського письменства. Юристи збирали і толкували памятки старого римського права — на сій основі й далї йшла визначна робота законодатна. Але мисль працювала найбільше над розробленнєм християнської доґматики і моральної науки. Завзяті доґматичні спори, з котрих нераз виникали страшні політичні переворoти, повстання, крiваві нагінки, показують, як живо переймало ся громадянство сими ідейними шуканнями.

Цвіла релїґійна поезія, проповідь. Релїґійні інтереси взагалї опанували житє, відсунувши на другий плян иньші области духового житя. Церква заняла центральне місце. Маса людей виходила з житя в чернецтво, що розвинуло ся на Сході, в Єгиптї особливо, а далї опанувало й Европу, проповідуючи відреченнє від житя й його інтересів. Науки природничі були закинені. Ослаб взагалї інтерес до реального житя й його справ. З мистецтва тримало ся на височині старих традицій особливо будівництво, також декоративна штука — мозаїка, малярство, книжна мінятюра. Високого розвитку дійшла фабрикація дорогих тканин, золотничих виробів, шкла і т. ин.

Арабська культура, як ми знаємо вже, також в значній мірі війшла в античну спадщину. З особливою пошаною прийняла вона здобутки фільософічної грецької мисли і результати природничих дослїдів. Сухий і раціоналїстичний склад арабської мисли, в противність візантійській, звертав її увагу в бік реального знання — математики, природничих наук і медицини. З арабських рук прийняла потім сї знання західня Европа. В арабськім перекладї, з толкуваннями арабських учених —

мавританського і жидівського походження, вперше стала її приступною фільософія Арістотеля, його льоґіка і метафізика. З арабського був зроблений в Іспанії новий переклад Арістотеля на латинське, і він зробив ся потім підставою середньовічного мишлення, середньовічного світогляду на Заході. Іспанія і полуднева Італія були місцями стичности західнього світу з культурою арабською, полуднева Італія також і з культурою грецькою. Відти особливе значінне її в історії західньої культури в другій половині середньовіча.

Сьомий і восьмий віки, як ми вже знаємо, були найглухійшими часами з житю західньої Европи. Міста — сї огнища римської культури, цїлком підупали. Житє церковне і монастирське, що взяло на себе перехованне старої культури — огрубіло і здичіло серед неустанних усобиць ґерманських держав. Навіть богословське знанне держало ся тільки в нечисленних закутках, при головнїйших епископських катедрах, в деяких монастирях, де держала ся спеціяльна традиція — займати ся наукою. Коли бувала потреба вийти на світ з своїми богословськими поглядами, навіть папам приходило ся звиняти ся перед Візантійцями, що у них нема таких тонких і глубоких богословів.

Великий реформатор середньовічного житя Карло Великий звернув увагу також і на сю недостачу освіти. Він громадив звідусіль учених людей до свого двору і утворив щось в роді академії з них. Оден з сих учених, анґлійський монах Алькуін, орґанїзував тут і школу, на взірець йоркської. В нїй учили „семи свобідних штук", поділених на низший відділ (трівіум) з трьох наук — граматики, реторики і діялектики, і вищий (квадрівіум), з чотирьох — аритметики, ґеометрії, музики й астрономії (в дуже скромних розмірах). Ся двірська школа послужила потім взірцем для шкіл, які орґанїзували ся епископами і абатами при катедральних церквах і монастирях.

Научанне мало сильно зазначений церковний характер. Учили головно красномовного викладу гадок, зручности і оборотности в релїґійних діспутах, гарної латинської мови і стилю. (Латинська мова за весь середньовічний час зістала ся единою письменною, літературною мовою на Заході, тільки в ріжних

„не серіозних“ родах, призначених для ширших верств — в літературі сатиричній, поетичній, народній, уживала ся народня мова). Реальних відомостей уділяло ся незвичайно мало. Та й то така школа призначена була для тїсного кругу людей, які вибирали головно вищу духовну каріеру.

Познаки сильнїйшого духового житя починають ся з XI—XII вв., разом з загальним зростом суспільних і економічних сил. Рух помічаєть ся і в сфері релїґійних ідей, в боротьбі церкви з світською властью, в появі єресей, против котрих виступала правовірна церква (правда, не тільки духовними засобами, а й збросю хрестоносців і карами інквізиції — церковного суду, що засновуєть ся з початком XIII в.). Характерні змагання до оновлення середньовічного монашества і церкви в появі жебрущих монахів, францісканів і домінїканів. Духовенство не задоволяло народу, відірвалось від них, потонувши в матеріяльних клопотах; жебрущі монахи складали присягу бідности й неустанної проповіди і священичої діяльности між народом. Завдяки тому справдї стали незвичайно популярні: число їх зростає під кінець XIII в. на сотнї тисяч.

Огнищами світської культури стають міста. Прикрашеннє міста роскішними будинками — катедральною церквою, палатою міської ради і т. ин., і всякими творами мистецтва стає пунктом чести для міської громади і її аристократичних родів. Будівництво розвиваєть ся назвичайно, архітектура виходить на велику висоту. В хрестоносну єпоху вона переходить з рук духовенства в руки світських товариств камінярських (мулярських). З романського стилю, опертого на римських традиціях, розвиваєть ся новий ґотицький стиль, вповні ориґінальний, високої артистичної вартости.

Починаєть ся він з північної Франції в XII в. і найвищого розцвіту доходить у Франції ж, що зістаєть ся клясичною країною ґотики. В XIII віці поширюєть ся в Італії, Іспанії і особливо в Німеччині в XIV—XV вв. Прийнявши від романського стилю схему церковної базіліки, він дає йому зовсім новий вигляд за помічю стрільчатої (гостроверхої) арки: ся гостроверха арка зміняє пропорції будови, вигоняючи її в гору й надає їй зовсім нового характеру. Бічні підпори, широко

уживані дають змоги робити в мурах великі отвори, великі вікна, які зміняють зовсім внутрішнїй вигляд церкви. В звязку з сим розвиваеть ся новий вид декорації, характеристичний для сього стилю — малярство зі шкла. Використовуючи свобідні площі мурів для величезних вікон, будівничий заповняє їх композиціями (фіґурами і сценами), зложеними з кусників шкла ріжного кольору, вправленого в металїчні рамці. Широко вживаєть ся з початку як декоративна штука, також скульптура і ще трохи пізнїйше — малярство фрескове, настїнне. Ґеніяльний фльорентийський архитектор-скульптор і маляр Джото відкриває собою нову епоху в малярстві в початках XIV в.

Хрестоносна епоха широко розсунувши рамки середньовічного світогляду, зробила переворот і в шкільній науцї. В XII віцї завязують ся нові школи вищого спеціяльного типу, завязки пізнїйших унїверситетів, Особливо славила ся юридична школа Больонії, медична школа в Салерні (в полудневій Італії), школа фільософії і богословія в Парижі. В 1200 р. паризька школа, т. зв. Сорбонна, дістає свою унїверситетську орґанізацію, яка стала взірцем для инших унїверситетів. Вона стає огнищем схолястичного богословія, що розвиваєть ся на підставах арістотелевої фильософії. Оперта на ній система Томи Аквінського, богослова середини XIII в., від того часу стає підставою науки католицької церкви. Натомість вихованець оксфордського унїверситету Рожер Бекон в тім же часї кладе підстави досвідного, природного знання.

Лицарська поезія і проза дають завязки нової, світської поезії на народній мові. Огнищем її була особливо полуднева Франція. Але найбільший поет — що стоїть уже на порозї нової доби, хоч весь живе ще в зередньовічних понятях (він виступає горячим прихильником ідей імперії против папства) зявляєть ся в північній Італії. Се Данте, Фльорентинець-вигнанець, що писав при кінцї XIII і в початках XIV в.

Західньоевропейська культура виходила з своєї середньовічної темноти. Се було тим важнїйше, що в тім часї догорали вже огнища старої греко-римської культури на Сходї в Візантії, згаснючи під новим потоком середньоазійських орд.

Перегляд подій (так звана сінхроністично-хрональоґічна таблиця[1]).

Єгипет	Месопотамія і сусїдні краї (передня Азія)	Індоевропейські племена	Краї китайської культури
Середина IV тисячилїтя перед Хр. Обєднанне Єгипту в одну державу (часи „фараона Менеса“) Коло 2800 р. IV династія, фараони великих пірамід Хуфу, Хафри і Менкавра	Найстарші звістки з історії Сумера Коло 3000 р. памятки Урніни патесі Шірпурли		
	Коло 2700 р. Сумеро-акадське царство Сарґона і Нарамсіна. В передній Азії натиск Семітів Амореїв (Амурру)		2800—2200 початки китайської культури по китайським поглядам („часи пяти імператорів“)
Коло 2500 р. упадок власти фараонів (від VI династії)	Часи патесі Ґудеа (Шірпурла) Царі урські. Часи царя Дунґі (XXIV вік) Рання еґейська культура Коло 2300. Упалок Сумеро-акадського царства. Еламські царі підбивають краї Сумера і Аккада	Початки індоевропейського розселення	
Коло 2200 р. відродженне держави, Тебанське або Середне царство	Перше Вавилонське царство. Вавилон важним центром.		2205—1766 перша династія. Ся в Китаю, епоха імп. Яо і Шунь (пів-леґендарна)
Коло 2000 р. XII династія, розцвіт Середнього царства, 2000—1800 прибл. Коло 1800—1600 (1580), панованне Гіксосів. Ізраїль в Египтї Початок Нового царства (1580) 1550—1400 Тутмеси і Аменхотепи, епоха великих походів, панованне Єгиптян в Сірії	Правлїнне Гаммурабі, царя Вавилона. Доба Авраама, праотця Ізраїльського народу Розцвіт еґейської культури Коло 1700. Упадок Вавилонського царства. Хети	Арійці пробивають ся до Пенджаба. Доба старих Вед Рух Індоеврепейців в Передній Азії. Розселенне Арійців в Пенджабі	1766—1122 друга дин. Шань в Китаю
	Коло 1500 Ізраїль прибиваеть ся до Ханаану		

1380—1360 реліґійна реформа Аменхотепа IV, замішання 1350—1200 XIX і XX династія, Рамсеси, останній розвій военної енерґії Єгипет. царства. Морські народи нападають на Єгипет і сірійське побереже	Коло 1400 дипльоматична кореспонденція Амарни. Царство Мітанні в півн. Месопотамії 1400—1200 велика держава Хетів. Коло 1300 перше Асірійське царство Коло 1200 упадок Хетів	1400—1200 руїна еґейської культури: мб. від нападів Греків (Ахейців). Філістимляне в Палестині Арійці пробивають ся до Ґанґа; старші спомини Магабгарати, „Троянська війна“	Держава Гуннів в Середній Азії
1100—950 розклад і упадок Єгипту	Коло 1100 другий період асірійських завойовань 1000 Правлїнне царя Давида в Ізраїлї. Розцвіт фінікійської торг. 970—933 цар Соломон 900—700 держава Урарту (Ванське царство) в Арменії й Ґрузії 880—650 третя епоха асірійської могутности (Асур-насірпал — Асурбаніпал) 860-і рр. доба пророка ізраїльского Ілії	Доряне підбивають Пельопонес Розвій брахманства й кастов. устрою в Індії „Гомерова доба“ (Іліада) Перші звістки про Мідян: Асірія підбив. „Мадаїв“ (кін. IX в.)	1122 початок третьої дин. Чжоу в Китаю, початки китайських впливів в Кореї й Індо-Китаю по китайським відомостям
Коло 740 фараон з Напату (Нубія) підбиває Єгипет 670 Асарґадон цар асірійський підбив Єгипет	763—722 замішання в Асірії, боротьба царів з духовенством 722 Сарґон разгромив Хетів і Ізраїльтян. Пророк Ісайя 689 зруйнов. Вавилону Асіріян. 678 Асірія опановує сірійське побереже; зруйнованне Сідона	753 „початок Риму“ Мілетська кольонізація і Скити па Чорнім морі. Напади Кімерійців в Мал. Азії Доба Одісеї і поем Гезіода	

¹) Треба мати на увазї, що події III тисячлїтя перед Христом, не кажучи вже за попереднє, означують ся тільки приблизно, і вагання на кілька столїть стрічають ся дуже часто; наприклад епоху великих пірамід декотрі вважають значно старшою, добу Урніни або Ґудеа також, і відповідно до того пересувають і иньші події. Досить певною стає хронольоґія Єгипту й Передньої Азії з середини II тисячилїтя, значно пізнійше в Китаю, але особливо хитка вона, навіть в часах християнської ери, в Індії.

Римський світ	Грецький світ	Передня Азія і Африка	Азія східня і полуднева
	Старша грецька лїрика (Калїн, Терпандр, Архільох) Заснованнє Ольбії коло 650 р.	664—610 фараон Псаметіх, визволеннє Єгипту (в 640-х рр.) 634—585 медійська держава Кіаксара (Кувакшатра). Заратустра (660—583 по його житиям)	670 початок історії Японії по японським поглядам Відомости Арістея про караванну дорогу з Чорноморя до серецьої Азії
	620 перша запись права в Атенах—„закони Дракона". Розцвіт грецької лїрики (Тіртей, Теоґнїд, Сольон, Алькей, Сапфо)	623 реформи царя Йосії в Юдеї, зібраннє книг св. письма, пророк Еремія 610—594 фараон Нехао, великі морські подорожи 607 зруйнованнє Ніневі Мідянами	
	594 законодавство Сольона в Атенах	597 і 586 зруйнованнє Єрусалима. Жиди в Вавилон. неволї. Боротьба Мідян з Лїдянами	
	585 затміннє сонця вирахованє Талесом	558—529 правлїннє Кіра у Персів	Ляо-цзи, род. 604 р.
„Реформи Сервія Тулїя", передостаннього царя (леґендарного), що правив в 576—534 рр. по рим. рахункам	560—527 правлїннє Пізістрата в Атенах	538 кінець Вавилонського царства, визволеннє Жидів	Натапутта, творець джайнської науки, ум. 527 р., як рахують
	Молодші лїрики Анакреон, Сімонїд	525 похід Камбіза на Єгипет	Сіддарта (Будда), 555—477

510 початок республїканського правлїння в Римі по римським рахункам	510 Прогнанне Гінія Пізістратового сина з Атен	522—485 панованне Дарія у Персів; походи на Скітів і на Грецію	Зріст держави Маґада в північ. Індії (коло 500 р.)
	509 реформи Кляйстена		Кунфу-цзи, 551—497
	509 повстанне іонських міст в Малій Азії		
	490 греко-перські війни, битва під Маратоном		
475 Гієрон сіракузький погромив Етрусків на морі	480 похід Ксеркса		
	479 морський союз. Доба Есхіля й Піндара	458—444 реформи Ездри й Неемії, остання орґанїзація духовенства в Ізраїлї	
451—0 списанне права в Римі	454 перенесенне союзної каси до Атен		
	445—429 правлїнне Перікля Доба Софокля, Геродота, Фідія		
	431—404 Пельопонеська війна. Доба Евріпіда, Арістофана, Тукідіда, Сократа (жив в рр. 459—399)		
390 напад Ґалїв на Рим	377 відновленне морського союзу Атенами	388 замиренне Ґреків з Персами	
367 плебеїв допущено до консуляту	371—362 погром Спарти Тебанцями		
	359—336 панованне Филипа македонського		
	347 смерть Плятона (427—347), доба Праксітеля, Апелеса, Лїзіпа.		
340—338 Римляне знищили лятинський союз	338 битва при Херонеї, Филип паном Греції		
	336—323 панованне Олександра Великого	Кінець Перської держави. Похід Олександра на Індію (327)	Держава Чандрагупти (дин. Маурія) в півн. Індії (317—184)
	322 смерть Арістотеля (384—322) і Демостена. Початок Етолїйської федерації		

Римський світ	Грецький світ	Передня Азія і Африка	Азія східня і полуднева
300 повна рівноправність плебеїв	301 монархія Олександра розпадаеть ся. Доба фільософів Зенона (342—270) й Епікура (342—260)		Мен-ко або Мен-цзи (Менціус), творець конфуціянства, проповідник гуманности
280—270 Римляне підбивають полудневу Італію 264—241 перша війна Риму з Картаґеною („пунїйська“)	280 засноване Ахейської федерації. Галї через Грецію йдуть до Малої Азії	250 початок Партського (Парфянського) царства	269—232 цар Асока з дин. Маурія, протектор буддійства к. 250 буддійський собор в Патні 249—206 династія Цінь в Китаю
237—229 Гамількар в Іспанії	245 і 219 проби соціяльних реформ в Спартї (царів Аґіса і Клеомена)		246—221 нове обєднанне Китаю. Великий мур
218—201 друга Пунїйська війна 211 Римляне в союзі з Етолїйцями, мішають ся в грецькі справи	220—217 війна між союзами Ахейським і Етолїйським		213 спаленне книг за імп. Ші-Хуан-ді
200—197 римська окупація Іспанії	200—196 Рим погромив Македонію й проголошує свободу Греції від неї	192—190 Римляне погромили Антіоха сірійського 167—142 Макабеї визволюють Юдею від власти сірійських царів	206 початок дин. Гань (до 8 р. по Хр.) розвіт китайскої культури Грецько - бактрійська держава на пограничах Індії й Афґанистану приблизно 180—150

149—6 третя Пунїйська війна, зруйнованнє Картаґени 143—133 Нумантійська війна, докінченнє окупації Іспанії Римом 133—121 соціяльні реформи Гракхів	146 Греція обернена в римську провінцію Ахайю. „Всесвітня історія" Полїбія	150—140 Мітрідат I Аршакід цар Партів підбиває Арменїю. Вавилон руйнує Бактрію 131 Перґамське царство повернене в римську провінцію Азію 120—63 Мітрідат VI Вел. понтійський; розцвіт Понтійської держави	Скітська (партська) держава в півн.-західній Індії (дин. Аршакидів)
118 римська провінція в полудневій Ґалії 113 натиск Ґерманців (Цімбрів і Тевтонів) на Ґалію й Італію 104—102 військові реформи Марія	Чорноморські колонії (Херсонес і ин.), піддають ся під опіку Мітрідата понтійського		
90—88 повстаннє союзників, боротьба за рівноправність		94—56 Тіґран Вел. цар армянський	
88—82 перша внутрішня війна (Марій і Суля)	87 повстаннє Греції в союзї з Мітрідатом; Суля грабує Атени		
73—71 повстаннє невільників (Спартак) 60 тріумвірат Помпея, Цезаря й Краса 58—52 Цезар підбиває решту Ґалїї 45—44 панованнє Цезаря (убито 44 р.) 43 другий тріумвірат, погром республїканського війська (42), початки окупації Брітанії		67—2 побіди Помпея в Малій Азії, кінець держави Селевкидів 53 Парти погромили Краса 47 Цезар знищив Понтійську державу 39—8 побіди Римлян над Партами, упадок їх	
33 перед Хр.—14 по Хр. панованнє Октавіана		30 Єгипет римською провінцією	25—221 молодша династія Гань в Китаю

Римський світ	Грецький світ і християнство	Передня Азия і Африка	Азія східня і полуднева
Християнська ера (Рождество Христове)			
9 по Хр. Ґерманці погромили Римлян в Тевтобурґськім лісї		Аксумське царство на горішнім Нілї.	Держава Індо-скітів в півн. Індії і Афґаністані
			61 китайське посольство до Індії по буддійські книги
	52 проповідь ап. Павла в Атенах		
	64 пожежа Рима, нагінка на християн в Римі	70 зруйноване Єрусалима	72 похід Бань-чао на захід
			Коло 100 правлїнє Канішки, царя Індо-скітів, протектора буддізму
98—117 пановане Траяна, завоюване Дакії			
138—161 Антонїн Пій, золоті часи імперії	Перший звісний „канон" християнського св. письма коло р. 180	Натиск Партів на Римську державу	
161—180 імп. Марк Аврелій, Маркоманські війни			
211 Рим доходить крайнїх границь своїх володінь на півночи, в Скитії			
212 надане римського горожанства всім свобідним за імп. Каракалї		227 початок Новоперської держави Сасанідів, погром і кінець Партської держави (226)	220—280 великі замішаня в Китаю; доба національних героїв звеличаних пізнїйшою літературою
	Пльотін, творець неоплятонїзму 205—270		
	251 велика нагінка на християн за імп. Деція	242—272 Сапор I, цар перський. Мані й поч. манїхейства	
		260 великий погром Римлян Персами	265—420 дин. Цзінь, політичне роздроблене Китаю

284—305 імп. Діоклетіан, реформа імперії		298 Арменія й Месопотамія вертають до Риму після погрому Персів імп. Ґалерієм	
306—337 пановання Константина Вел. 341—383 проповідь Ульфілї у Іотів, його переклад біблїї	313 мілянський едікт 325 перший вселенський собор в Нікеї (против аріанства) 360 канон св. письма Анастасія александрійського 370-і рр. Гунни в Европі 378 битва під Адріанополем, похід Іотів на захід 381 другий всел. собор, в Царгороді Іоан Золотоустий 344—407	310—379 Сапор II, розвій Зороастрової релїґії, редакція Авести 363 погром імпер. Юліана під Ктезіфонтом, Месопотамія страчена для Риму	
395 смерть Теодосія Вел., розділ імперії 410 Аляріх король вестґотський здобуває Рим 414 Вестґоти осідають в Іспанії 449 традиц. дата ґерманської окупації Брітанії (саксонські дружини Ґенґіста й Ґорзи, Юти) 451 велика битва з Гунами на Каталяунських полях 455 Вандалї Ґензеріха грабують Рим 476 кінець Західньої імперії 477 Сакси осідають в Брітанії (Суссекс) 481—511 Кльодвіґ король Франків, 486 його побіда над римським намістником Сіаґрієм	431 третїй всел. собор. в Ефесї, против Несторія 433—453 пановання Атілї 451 4-й всел. собор в Халькедонї, против монофізітів		405 китайські буддисти шукають буддійських книг в Індії. Початок студій китайської мови й лїтератури в Японії 439—534 татарська династія Бей-Вей в Китаю, широкі зносини з Сибіром Творчість Калїдаси великого індійського поета (час докладно незвісний)

Західня Европа	Східня Европа	Передня Азія і Африка	Азія східня і полуднева
488 Теодоріх король Остґотів вступає до Італії		483 - 4 несторіанство офіціально проголошуеться в Персії	
507 Кльодвіґ витис Вестґотів в Франції 520 Анґлі осідають в Брітанії (кор. Анґлія)	527—565 панованне Юстініана	490 цар Кавад перський підтримує проповідь Маздака 531—579 Хозрой Справедливий цар перський 534 Велізарій підбиває Вандалів	
535—555 Велізарій і Нарзес підбивають Італію 568 Льонґобарди в Італії 590—614 папа Григорій Вел., наверненне на католицтво Візіґотів і Анґльо-Саксів			552 буддізм в Японії
	610—641 Цісар Гераклій, побіди над Персами 623—8	Магомет, 571—632 613—4 Хозрой II підбиває Сірію, Палестину, Єгипет	581—604 імп. Вен-ді в Китаю, реформи, проба заведенння кастового устрою 618 почат. дин. Тан в Китаї, панує в 618--907, апоґей держави, розцвіт китай. поезії
	Держава Само у зах. Словян коло 622—41 Розвій словянської кольонізації на Балканах (пізн. Болгарів і Сербів). 643 посольство піс. Теодосія до китайського імператора	622 утеча Магомета до Мекки (геджра) 634—644 каліф Омар, 637 підбуває Персию, 639 - 641 Єгипет 661 халіфат Омайядів в Дамаску	634 посол. до кит. імператора з Тібету 636 проповідь несторіан в Китаю 645—654 правл. Котоку в Японії, соц. реформи Тайква, початки феодалізму, вищі школи китайських студій в Японії
664 анґлійська церква признає власть папи 687 поч. панования Каролінґів: Піпін стає майордомом всіх франкських володінь	692 трульський (7) собор — кодіфікація канонічного права		

714—741 володінне Карла Мартеля 732 битва Карла з Арабами між Туром і Пуатьє 751 Піпін Короткий коронований королем 755 смерть Боніфація проповідника римського католицтва серед Ґерманців 768—814 панованне Карла Вел. 774 кінець льонґобардського королївства Італії	717—741 пїс. Лев Ісаврянин	711 битва під Хересом, Араби підбивають Іспанію 750 вимордованне Омайядів, початок Баґдадського каліфату Абасідів 756 відокремленне Іспанії	712—720 Кодзікі і Ніхонґі, найдавнїйші японські літоп. і літературні памятки 774 доба Кободаіші в Японії
774—804 Карло Вел. підпиває Саксів 778 іспанський похід, заснованне іспанської марки 800 проголошенне Карла Вел. імператором 802—839 Екберт, король Весекса, в 8: 0-х рр. обеднує анґльо-саксонські володїння в Брітанії	787 8-й собор, против іконоборства. Карло підбиває Аварів і полабських Славян і засновує марки на сході 803 і 812 умови схід. імперії з Карлом, розмежованне володїнь, Початки Моравської держави (кн. Моймір)	786—809 панованне Гарун-аль-Рашіда	781 кінець Янь-Яня, соціяльного реформатора Китаю, упадок держави
843 верденська умова, разділ Карлової монархії	838 посольство Руси до східнього цїсаря 840—890 Святополк моравський 842 кінець іконоборства, релїґійна згода в Візантії 845 охрещенне західнїх чеських племен 864 св. Кирил хрестить кн. болгарского Бориса. Перше хрещенне Руси (між 860 і 866)	827 Араби в Сіцілії 867—903 перська держава Саффаридів	842 упадок держави Ту-фань в Тібеті

Західня Європа	Східня Європа	Передня Азія і Африка	Азія східня і полуднева
867 перший конфлікт східної і західної церкви (собор против filioque) 887 кінець Каролінґів у Франції	867 поч. македонської дин. в Візантії 885 смерть Методія 886—912 цісар Лев Мудрий 890—1 рр. Угри переходять на Дунай, 906 зруйнували Моравську державу 890—927 Симеон цар болгарський 895 чеські князї признають власть німецького короля	892—907 саманід Ізмаіл емір бухарський поширює володіння до Баґдаду й індійських границь. Розцвіт нової перської літератури	
911 кінець Каролінґів в Німеччині. Норманське князівство в півн. Франції. Напади Угрів на Німеччині 919—1024 саксонська дин. в Німеччині	907—911 походи і умови Руси з Візантією	929 Абдерахман кордовський приймає титул каліфа 932—1055 перська держава Буїдів (Бовейхідів) в зах. Іранї в Баґдаді	907 тунґузька держава Кі-дань в басейнї Амура 907—960 усобиці в Китаю, „часи десяти держав“. Великі усобиці в Японії, розвій военної верстви 960—1127 дин. Сун в Китаю 962—1187 держава Іазневидів в Афґанистанї й півн. Індії
937—973 Отон Вел. в Німеччині 962 коронація Отона, відновленнє цісарства	кн. Ольга київська, її хрещеннє коло р. 957 963—969 цісар Никифор Фока, зміцненнє Візантії 968 охрещеннє Польщі 969—976 цісар Іоан Цімісхій, боротьба за Болгарію	943—5 похід Руси на устя Кури (Кавказ) 969 відокремл. Єгипту в дин. Фатімідів (від 973 „каліфів“ Єгипту)	
976 Бабенберґи дістали австрійську марку 987 Іуґо Капет французьким королем	979—1015 Володимир Вел. 988—9 охрещеннє Руси 992—1025 Болеслав Хоробрий польський		990 держава Тангутів в Тібеті

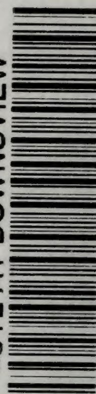
	995 обеднанне чеських земель (Болеслав чеський) 999 зорґанїзов. польської церкви 1000 коронованне Стефана, початок угорського королївства і церкви	996—1011 Шах-наме Фірдовсія 999 кінець держави Саманїдів, поділеної між Ґазневідами і туркестан. ілек-ханами	
1014—35 Канут Вел. сполучає Анґлію й Норвеґію з Данією	1018 Візантія підбила Болгарію 1018—54 Ярослав київський 1034—40 замішання й упадок Польської держави 1035—55 Бретислав (Брячислав) чеський, прилученне Моравії й Польщі	998—1030 Махмуд Ґазневід розцвіт держави Ґазневідів	1015 відновленне держави Ту-фань
1054 розділ Західньої й Східньої церкви 1059—76 реформи римської церкви 1066 битва під Ґастінґс, Нормани підбивають Анґлію 1071 Нормани здобули Барі— кінець візант. володіння в полудневій Італії 1073—85 папа Григорій VII	1075 початок дин. Комненів в Візантії 1058—1080 Болеслав Сміливий польський, зміцненне польської держави 1079 убийство краківс. біскупа Станислава королем, упадок корол. власти 1081—1118 імп. Алексій Комнен	1035—63 Тоґруль-бек засновує велику державу сельджуцьку, підбив. держави Буїдів і Ґазневідів (1040), 1055 здобув Баґдад 1063—72 Алп-Арслан султан Сельджуків підбив. Арменію і малоазійські землї 1072—92 Мелїк шах, верх могутности Сельджуків, правлїнне Нізам-ольмолька	1068—95 рефор. Вань-ань-ші в Китаю (правлїнне Шень-узуна)
1095 собор в Клермонї 1096 1-й хрестовий похід	1086 Вратислав чеський дістав королів. титул від Генріха IV 1091 Хорватію прилучено до Угорщини 1095—1114 Кольоман угорський, Угорщина виходить з-під зверхности імперії	1086 Альморавіди в Іспанії 1089—1125 Давид відповитель цар ґрузин. 1097—1157 Сінджар останнїй велик. султан Сельджуків (схід. Іран). Замішання в зах. Ірані	

Західня Європа	Східня Європа	Передня Азія і Африка	Азія східня і полуднева
	1104 прилучення Дальмації до Угорщини 1107—9 усобиці в Чехії, її упадок	1099 єрусалимське королів. в Палестині 1111 Альморавід Юсуф обєднує мусул. володіння Іспанії	
1122 конкордат в Вормсї, кінець боротьби за інвеституру 1134 Альбрехт Медвідь дістав Бранденбурґську марку. 1139 початок портуґальского королівства	1125 смерть Мономаха, упадок геґемонії київських князів	1123 смерть Омара Хейяма, великого перського лірика	1125 Ню-чі або Джурджені опановують північний Китай 1127—1280 дин. Сун в полудневім Китаю, розцвіт письменства й мистецтва, упадок державної енерґії
1147—9 2-й хрестовий похід 1152—90 цїс. Фрідріх Барбароса	1143—80 імп. Мануіл 1158—95 Стефан Неманя, початки Сербської держави		
1154—89 Генріх II анґлійський сполучив Анґлію з Нормандією й пол. Францією (дин. Плянтадженетів) 1156 поч. Австрійського герцоґства		1163—1200 Шіхабедін Магомет, апогей держави I урідів в схід. Ірані	1130—1200 Ужоу-цзи, неоконфуціанство реформоване під впливами будізму Єсугай обєднує монгольські племена (ум. 1175)
1159—81 папа Олександр III, друга боротьба з імперією 1164—70 боротьба короля з церквою в Анґлії 1166 союз Льомбардських міст, битва під Леньяно, перемога союзу міст і папи над цїсарем	1169 зруйновання Київа з волї Андрія суздалького. Геґемонія півночи	1171 Салядін заволодів Єгиптом (династія Еюбідів)	

ЗМІСТ.

14

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 15 18 02 11 027 6